

De Nederlandse economie 2011

Verklaring van tekens

.	gegevens ontbreken
*	voorlopig cijfer
x	geheim
—	nihil
—	(indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
o (o,o)	het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2011–2012	2011 tot en met 2012
2011/2012	het gemiddelde over de jaren 2011 tot en met 2012
2011/'12	oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2011 en eindigend in 2012
2009/'10	
-2011/'12	oogstjaar, boekjaar enz., 2009/'10 tot en met 2011/'12

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Bestellingen

Grafimedia
E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Internet

www.cbs.nl

Druk

Drukkerij Tuijtel B.V., Hardinxveld-Giessendam

Prijs € 41,00 (exclusief verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-1626-1

ISSN: 1386-1042

Omslag

Telldesign, Rotterdam

Oplage: 900

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek,
Den Haag/Heerlen, 2012.
Verveelvoudiging is toegestaan,
mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

Het economisch nieuws overheerst sinds de val van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in 2008 de voorpagina's. De hierdoor veroorzaakte kredietcrisis ging over in de eurocrisis, die ook in 2011 voortduurde. In 2010 was er weliswaar een opleving en 2011 begon daardoor goed, maar in de tweede helft van het jaar viel ons land weer terug in een recessie. Het CBS publiceert niet alleen jaar- en kwartaalcijfers waarmee dergelijke ontwikkelingen worden gekwantificeerd, maar brengt ook publicaties uit die ontwikkelingen duiden en er achtergrond bij geven. De reeks *De Nederlandse economie*, die bestaat vanaf 1996, levert hieraan een belangrijke bijdrage.

In de eerste zes hoofdstukken van *De Nederlandse economie 2011* wordt een zo volledig mogelijk beeld geschetst van het economisch jaar 2011. Het eerste hoofdstuk geeft de belangrijkste ontwikkelingen in een notendop. In de volgende vijf hoofdstukken wordt in meer detail ingegaan op achtereenvolgens de arbeidsmarkt, het milieu en de drie sectoren waaruit de binnenlandse economie is opgebouwd: huishoudens, ondernemingen en de overheid.

Hoofdstuk 7 tot en met 12 bestaan uit specifieke thema-artikelen. Deze artikelen bieden verdieping of geven de uitkomsten van nieuwe statistieken weer. Zo zijn in *De Nederlandse economie 2011* drie artikelen opgenomen die meer achtergrond geven bij de huidige economische ontwikkelingen. Deze artikelen beschrijven de ontwikkeling van de hypotheekschuld in de voorbije decennia, de macro-economische onevenwichtigheden binnen Nederland en de invloed van de euro op de handel binnen Europa. Een ander artikel, dat berust op een relatief nieuwe statistiek, gaat in op de vraag hoe de crisis het nationaal vermogen beïnvloedt. De cijfers die gepresenteerd worden over menselijk kapitaal zijn afkomstig uit een volledig nieuwe statistiek. Met een internationale vergelijking van de arbeidsparticipatie wordt ten slotte aandacht geschonken aan een thema dat onverminderd relevant blijft voor de toekomstige economische ontwikkeling: het wegens de vergrijzing dreigende tekort aan arbeidskrachten. Met dit alles biedt *De Nederlandse economie 2011* meer inzicht in deze economisch roerige tijden.

Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, september 2012

Inhoud

	Voorwoord	3
	De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2011	7
	Kerncijfers	11
1	Macro-economisch overzicht	13
	1.1 Totaalbeeld	16
	1.2 Internationale vergelijking	20
	1.3 De financiële markten	26
	1.4 Bestedingen	29
	1.5 Het saldo op de lopende rekening	34
	1.6 Regionale verschillen	36
2	Arbeidsmarkt	39
	2.1 Inleiding	42
	2.2 De vraag naar arbeid	43
	2.3 Het aanbod van arbeid	51
	2.4 Loonontwikkeling	58
	2.5 Sociale zekerheid	62
3	Economie en milieu	73
	3.1 Inleiding	76
	3.2 Energieverbruik	77
	3.3 Emissies	80
	3.4 Grondstoffen	87
	3.5 Milieubelastingen	89
4	Huishoudens	93
	4.1 Inleiding	96
	4.2 Consumptie	97
	4.3 Beschikbaar inkomen	100
	4.4 Vermogen	104

5	Ondernemingen	107
	5.1 Inleiding	110
	5.2 Goederenproducenten	112
	5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners	120
	5.4 Financiële instellingen	130
	5.5 Faillissementen	137
6	Overheid en zorg	143
	6.1 Inleiding	146
	6.2 Overheidssaldo en -schuld	146
	6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven	150
	6.4 Consumptie door de overheid en zorgconsumptie	157
	Thema-artikelen	163
7	Opbouw nationaal vermogen stukt	168
8	Menselijk kapitaal in cijfers	188
9	Hypotheekschuld in Nederland	206
10	Macro-economische onevenwichtigheden in Nederland	226
11	Participatie en onbenut arbeidsaanbod in Europees perspectief	242
12	De euro en de onderlinge handel in Europa	262
	Literatuur	281
	Begrippenlijst	283
	Enkele verwante publicaties	301
	Trefwoordenregister	303
	Auteurs thema-artikelen	313
	Redactie	313

De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2011

Het jaar 2011 stond grotendeels in het teken van de eurocrisis. De eerste maanden leek het Europese economische herstel van 2010 goed door te zetten, maar in de tweede helft van het jaar raakten Nederland en andere landen in een recessie. De oorzaak hiervan was de aanhoudende onrust op de financiële markten naar aanleiding van het dreigende faillissement van Griekenland en de daaropvolgende problemen in Zuid-Europa. Door te hoog opgelopen overheidsschulden was de toekomst van de euro plotseling uiterst onzeker.

Dat deze schulden zo hoog waren opgelopen, kwam doordat nooit goed was afgesproken wat er moest gebeuren als een land niet aan de begrotingsnormen voldeed. Om de financiële markten te kalmeren spraken alle EU-landen, behalve het Verenigd Koninkrijk, aan het einde van 2011 af om voortaan strenger te controleren op de bestaande begrotingsregels. Door onder andere deze afspraken kwam het vertrouwen op een goede afloop van de eurocrisis weer enigszins terug, en daalden de torenhoge rentes op Zuid-Europese staatsobligaties. Hierdoor kregen de in 2011 vernieuwde regeringen van Griekenland, Spanje en Italië iets meer lucht om de nationale economieën te hervormen.

Gedurende het hele jaar werden er in de hele westerse wereld bezuinigingen aangekondigd en doorgevoerd. Dit leidde tot veel demonstraties, waarvan de Occupy-beweging de langdurigste was. Occupy begon in de tweede helft van het jaar op Wall Street, maar verspreidde zich al snel over de hele wereld: ook in Nederland protesteerden mensen wekenlang tegen de macht van banken en bedrijven, de bezuinigingen en de falende overheidscontrole op de financiële sector.

Naast de eurocrisis werd het wereldnieuws gedomineerd door de Arabische lente. Deze begon eind 2010, toen Tunesië in woede ontstak na de zelfmoord van straatverkoper Mohamed Bouazizi. De onrust sloeg over naar Egypte, waar de bevolking zijn dictator, Hosni Mubarak, dwong tot aftreden. Hierna sloeg het vuur snel over naar andere Arabische landen. In Libië werd, geholpen door NAVO-bombardementen, het regime van Kolonel Kadhafi omvergeworpen. Ook in Syrië, Jemen, Bahrein en andere delen van de Arabische wereld was het onrustig.

In maart werd het noordoosten van Japan opgeschrikt door een tsunami van ongekennde omvang. Het aantal doden en vermisten als gevolg van de natuurramp liep op tot bijna

25 000. Doordat de kerncentrale Fukushima ernstig werd beschadigd, ontketende de tsunami ook een kernramp, de grootste na Tsjernobyl. In augustus werd de Hoorn van Afrika getroffen door een hongersnood, als gevolg van de ergste droogte in 60 jaar. In Zuid-Somalië kwamen meer dan tienduizend mensen om van honger. Hulp aan de 12 miljoen mensen die met voedseltekorten kampten, werd bemoeilijkt door geldgebrek en de onveilige situatie in dit deel van de wereld.

Ook in eigen land overheerste slecht nieuws. Eind 2010 kwam in Amsterdam de zedenzaak rond hoofdverdachte Robert M. aan het licht en begin dit jaar werd het drama in zijn volle omvang duidelijk: M. bekende zeker 85 zeer jonge kinderen te hebben misbruikt. Op 5 januari brandde het chemisch bedrijf Chemie Pack in Moerdijk af. Het voorjaar stond vervolgens vooral in het teken van een uitbraak van de EHEC-bacterie. Achtereenvolgens werden ondermeer komkommers, tomaten, sla en uiteindelijk kiemgroenten als taugé ervan verdacht de bron van de bacterie te zijn. Tuinders en handelaren leden zware verliezen doordat verschillende landen overgingen tot een invoerverbod op Nederlandse groenten. Op zaterdagmiddag 9 april werd het land opgeschrikt door de 24-jarige Tristan van der V. die in een winkelcentrum in Alphen aan den Rijn zes mensen doodschoot en er zeventien verwondde, alvorens zelfmoord te plegen.

Politiek gezien was 2011 relatief rustig. Het door de PVV gedoogde kabinet Rutte moest samenwerken met de oppositie om kamermeerderheden te behalen voor de politietrainingsmissie in Kunduz en voor ratificatie van behaalde akkoorden op het terrein van de euro. Na verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart werd duidelijk dat regeringspartijen VVD en CDA, plus gedoogpartner PVV, tezamen geen meerderheid zouden krijgen in de Eerste Kamer. Steun van de SGP zou echter afdoende zijn om ook in de Senaat steun voor kabinetsplannen te verkrijgen.

Het weer in 2011 was in veel opzichten opmerkelijk. De winter liet het vrijwel afweten, de lente was extreem zacht, recorddroog en zeer zonnig, de zomer uitzonderlijk nat, koel en somber, waarna de herfst weer zonnig, warm en droog was.

Kerncijfers

	Eenheid	2007	2008	2009	2010*	2011*
Totale economie						
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutaties	3,9	1,8	-3,7	1,6	1,0
Nationaal vorderingensaldo	mld euro	46,9	26,0	15,6	26,6	47,8
Netto nationaal inkomen	mld euro	499,2	496,4	471,4	490,1	518,5
Bestedingen						
Consumptie huishoudens	% volumemutaties	1,8	1,3	-2,1	0,3	-1,0
Consumptie overheid	% volumemutaties	3,5	2,8	5,0	0,7	0,1
Investerings in vaste activa	% volumemutaties	5,5	4,5	-12,0	-7,2	5,7
Uitvoer van goederen en diensten	% volumemutaties	6,4	2,0	-7,7	11,2	3,9
Invoer van goederen en diensten	% volumemutaties	5,6	2,3	-7,1	10,2	3,6
Arbeid						
Bevolking	x mln	16,4	16,4	16,5	16,6	16,7
Arbeidsvolume in gewerkte uren	% mutatie	2,3	1,7	-1,3	-0,6	0,8
Brutoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	69,8	70,9	71,2	71,0	71,1
Nettoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	66,6	68,2	67,8	67,1	67,2
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	4,5	3,8	4,8	5,4	5,4
Ondernemingen¹⁾						
Netto-exploitatieoverschot niet-financiële vennootschappen	mld euro	91,2	93,5	77,1	82,6	88,5
Winst niet-financiële vennootschappen	mld euro	115,9	108,8	82,7	105,4	114,9
Winst financiële vennootschappen	mld euro	30,2	11,7	11,6	20,5	24,0
Faillissementen	aantal	4 596	4 621	8 021	7 188	7 140
Huishoudens						
Beschikbaar inkomen van huishoudens	% volumemutaties	2,7	-0,3	-1,1	-0,1	-0,2
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	1,6	2,5	1,2	1,3	2,3
Overheid						
Overheidssaldo (EMU-definitie)	% bbp	0,2	0,5	-5,6	-5,1	-4,5
Overheidsschuld (EMU-definitie)	% bbp	45,3	58,5	60,8	63,1	65,5
Milieu						
Broeikaseffect (CO ₂ -equivalenten)	mln	236 820	236 793	232 454	243 660	230 080
Ozonlaagaantasting (CFK12-equivalenten)	x 1 000	161	154	144	137	130
Verzuring (zuur-equivalenten)	mld	24,7	22,6	21,7	20,9	20,5
Netto energieverbruik	petajoules	3 609	3 594	3 499	3 713	3 498

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Alle vennootschappen exclusief bijzondere financiële instellingen.

Macro- economisch overzicht

1

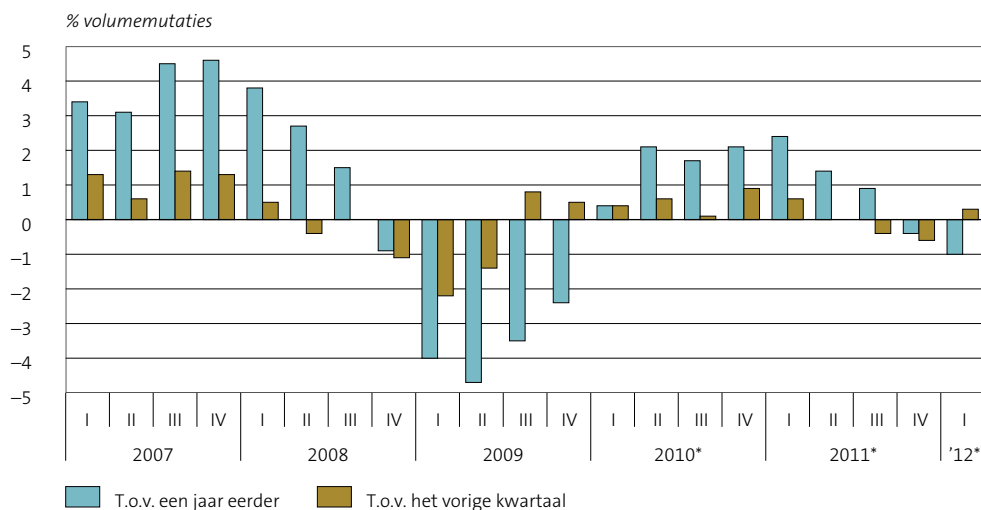
Macro-economisch overzicht

- 1.1** Totaalbeeld
- 1.2** Internationale vergelijking
- 1.3** De financiële markten
- 1.4** Bestedingen
- 1.5** Het saldo op de lopende rekening
- 1.6** Regionale verschillen

1.1 Totaalbeeld

De Nederlandse economie leek begin 2011 verder uit het dal te kruipen. De groeicijfers over het eerste kwartaal waren veelbelovend en de werkloosheid daalde. Het aanhoudende wantrouwen ten opzichte van de kredietwaardigheid van veel Europese overheden gooide echter roet in het eten. De hieruit voortvloeiende onrust op de financiële markten en onder consumenten had een remmend effect op de economie. In veel Europese economieën nam de groei hierdoor in de tweede helft van het jaar af. Nederland werd relatief hard getroffen en kwam met een krimp in zowel het derde als het vierde kwartaal in een recessie terecht. Vanwege het goede eerste kwartaal groeide de economie gemiddeld nog met 1,0 procent. Ook in de eerste helft van 2012 hield de periode van laagconjunctuur aan.

1.1.1 Bruto binnenlands product¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

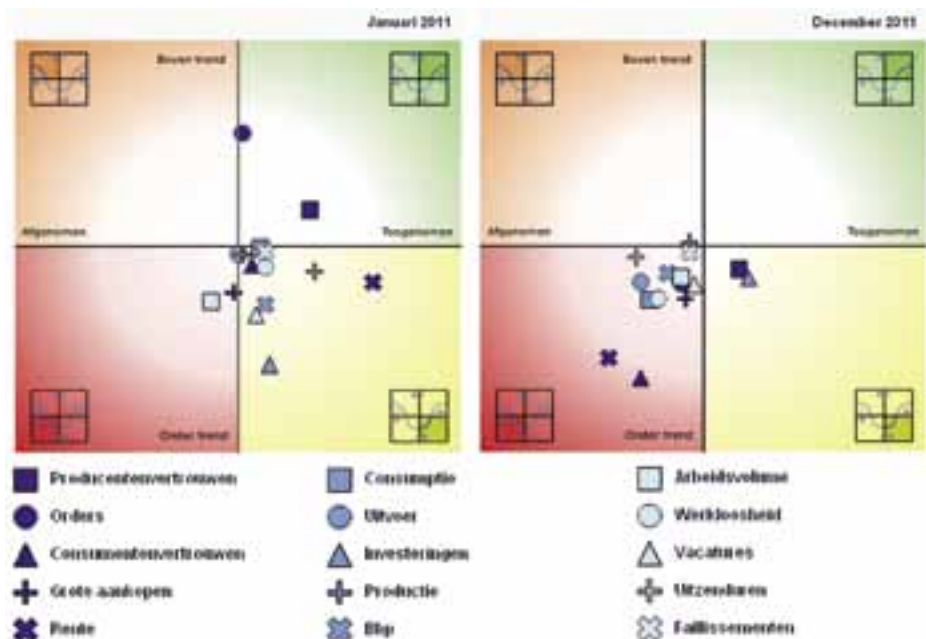
¹⁾ Alle mutaties zijn gecorrigeerd voor werkdageffecten. Mutaties t.o.v. een kwartaal eerder zijn tevens gecorrigeerd voor seizoeninvloeden.

De nieuwe recessie, twee jaar na de vorige, vormt een teken dat de kredietcrisis, die in de zomer van 2008 met de val van Lehman Brothers werd ingeluid, nog niet ten einde is. In oktober 2009 kwam bovenop genoemde val de bekendmaking dat de cijfers over de

Griekse overheidsfinanciën sterk moesten worden bijgesteld. In plaats van het oorspronkelijk geraamde begrotingstekort van 3,7 procent, bleek het tekort maar liefst 15,4 procent te bedragen. De kredietcrisis gleed hiermee over in de eurocrisis, waarbij de financiële markten de rente op staatsobligaties van enkele Europese landen sterk omhoog stuwden. Pogingen van de ECB en Europese politici om het tij te keren, leidden in 2011 nog niet tot het gewenste effect. Hoewel de eurocrisis een uitstraling heeft over de hele wereld, was Europa in de tweede helft van 2011 het meest in de problemen. In de Verenigde Staten, een land met een veel hogere schuldquote dan de meeste Europese landen, zette het herstel beter door dan in de eurozone.

De recessie in de tweede helft van 2011 heeft ook zijn effect op de overheidsfinanciën en zal er waarschijnlijk toe leiden dat de Nederlandse overheid veel drastischer gaat bezuinigen dan eerder was voorzien. Hoe ingrijpend de kredietcrisis is, blijkt uit het feit dat zowel de economische activiteit als de werkgelegenheid nog altijd op een lager niveau liggen dan voor de val van Lehman Brothers. Ook het beeld dat Nederland het er relatief goed vanaf had gebracht, werd door de cijfers over de tweede helft van 2011 gelogenstraft. Naast Nederland bevonden zich verder alleen een aantal Zuid-Europese lidstaten in een recessie.

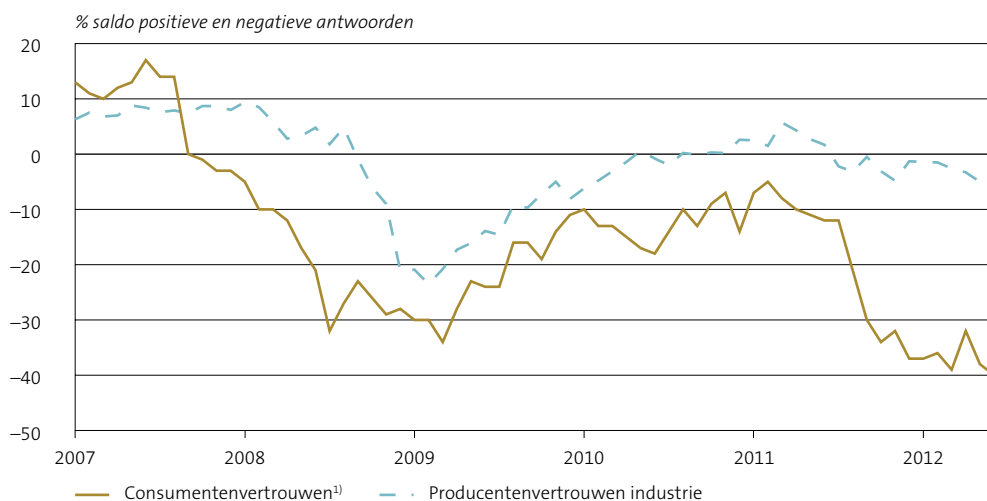
1.1.2 De conjunctuurschijf

Bron: CBS.

Dat de groei van de Nederlandse economie in 2011 beperkt bleef tot 1,0 procent kwam vooral door een krimp van de consumptie door huishoudens. De overheidsconsumptie groeide in 2011 nauwelijks en droeg daarmee in tegenstelling tot eerdere jaren niet bij aan de groei. De uitvoer groeide nog wel, zij het dat de groei vooral werd gerealiseerd in de eerste helft van het jaar. De investeringen bleven het hele jaar groeien, maar wel in afnemende mate. Het conjunctuurbeeld verslechterde in de tweede helft van 2011. Op veel terreinen, zoals de orderportefeuille en het aantal uitzendingen, was de groei van begin 2011 tegen het einde van het jaar omgebogen in een krimp.

1.1.3 Consumenten- en producentenvertrouwen

Bron: CBS, Consumentenvertrouwen en Productenvertrouwen.

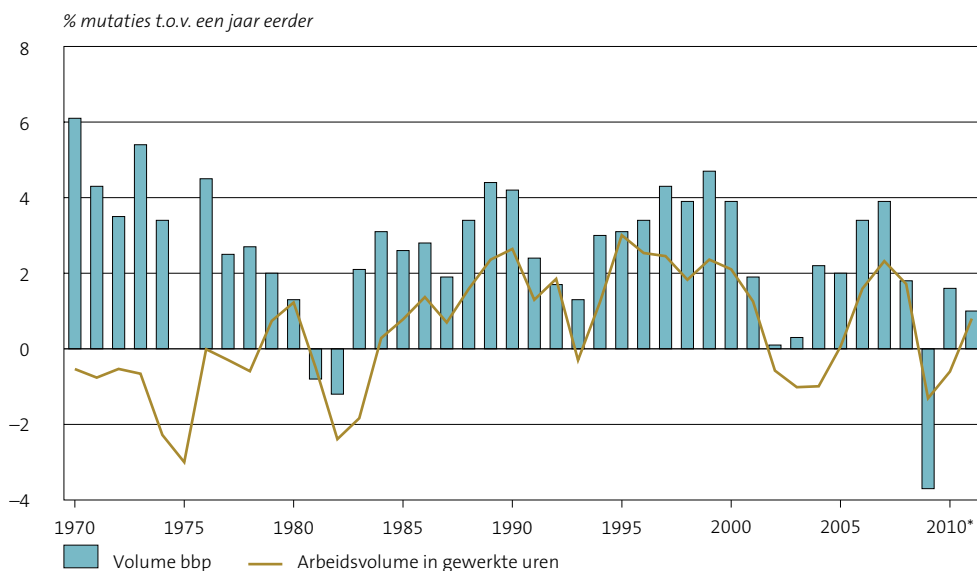
¹⁾ Gecorrigeerd voor seizoeninvloeden.

Dat de consumptie in 2011 terugliep en daarmee de economische groei verzwakte, heeft meerdere redenen. Door het achterblijven van lonen en uitkeringen (inclusief pensioenen) bij de inflatie, hadden huishoudens daadwerkelijk minder te besteden. Het reëel beschikbaar inkomen daalt al vanaf 2008. Verder tast het dalen van de huizenprijzen het niet-financieel vermogen aan: in plaats van overwaarde, die in de jaren negentig leidde tot extra consumptie, worden veel eigenwoningbezitters nu geconfronteerd met onderwaarde. Ten slotte heeft het aanhoudend slechte economische nieuws — over de eurocrisis, de (on)betaalbaarheid van de pensioenen, het inzakken van de huizenmarkt en de overheidsbezuinigingen — de verwachtingen van de consument geschaad. Het consumentenvertrouwen bereikte eind 2011 het laagste niveau sinds juli 2003.

Laagste consumenten-vertrouwen sinds 2003

Ook op de arbeidsmarkt was een kentering waarneembaar. Het aantal banen en aantal gewerkte uren namen weliswaar toe, maar desondanks liep de werkloosheid in de tweede helft van het jaar op. Dit kwam door een versnelde toename van het aantal mensen dat zich aanbood op de arbeidsmarkt die niet geheel door de werkgelegenheidsontwikkeling kon worden gecompenseerd. Door de stijging in de tweede helft van het jaar werd de daling van de werkloosheid ten opzichte van een jaar eerder nagenoeg teniet gedaan.

1.1.4 Economische groei en werkgelegenheid

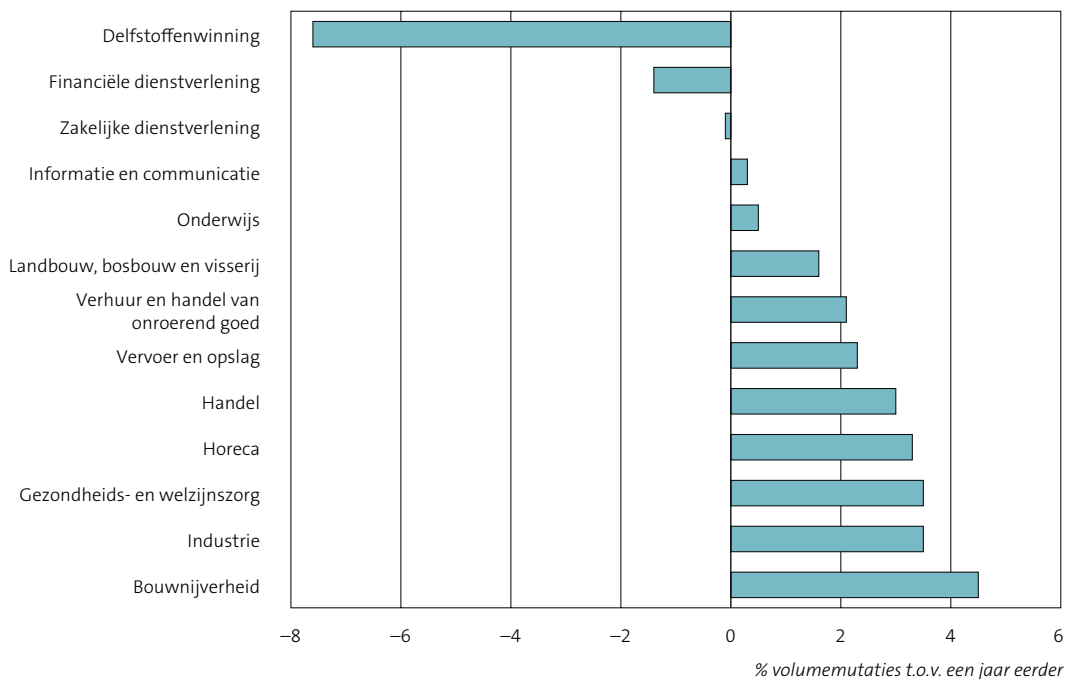

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De meeste bedrijfstakken kenden in 2011 een matige tot goede stijging van de toegevoegde waarde. Alleen de delfstoffenwinning en de energievoorziening krompen, vanwege het milde winterweer. De economische groei van 1,0 procent in 2011 kwam vooral op conto van de handel, het vervoer, de industrie, de zorgsector en de bouw. Handel, vervoer en in-

dustrie profiteerden van de verder aangetrokken export. De bouw groeide weliswaar met 4,5 procent, maar dit kon de krimp in eerdere jaren niet compenseren. De bouwproductie lag in 2011 nog altijd 12 procent lager dan in 2008. Ook de zakelijke dienstverlening opereert nog lang niet op het oude niveau. Er was nulgroei in 2011, na een krimp van respectievelijk 7 en 3 procent in voorgaande jaren. De enige bedrijfstak die de laatste jaren overtuigend door is blijven groeien is de zorg, zowel qua productie als qua werkgelegenheid.

1.1.5 Toegevoegde waarde bedrijfstakken, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

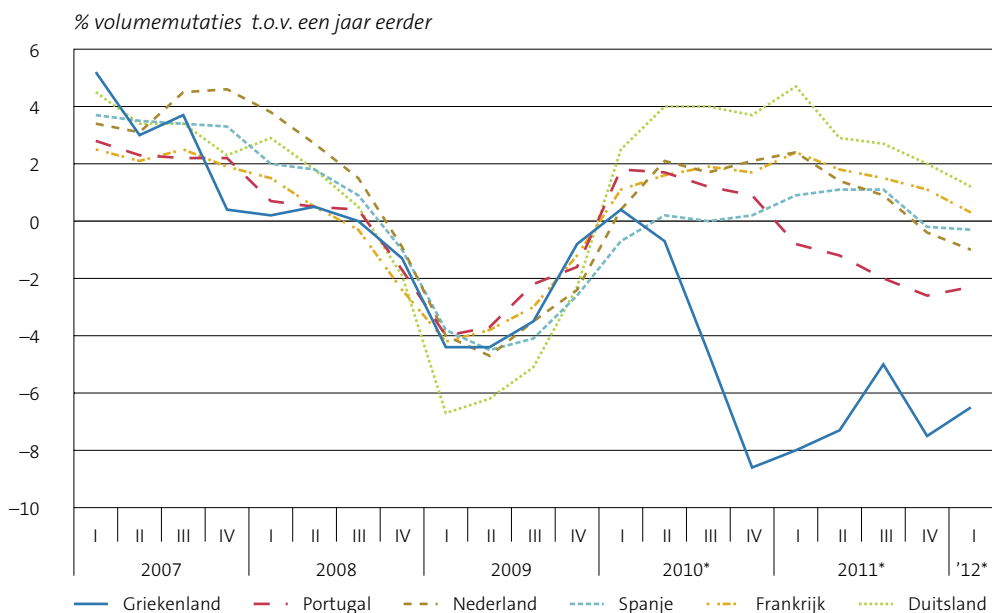
1.2 Internationale vergelijking

In de eerste helft van 2011 leek het er op dat Nederland de crisis redelijk had doorstaan. De groeicijfers over 2010 en het eerste kwartaal van 2011 staken gunstig af bij die van veel an-

dere Europese landen. De groei bleef weliswaar achter bij die van Duitsland, maar dat land was in 2009 door een veel dieper dal gegaan. De recessie in de tweede helft van 2011 noopt echter tot bijstelling van het beeld. Volgens de gangbare definitie van tweemaal achter-een een negatieve kwartaalgroei bevonden zich verder in Europa alleen Griekenland, Cyprus, Slovenië, Italië, Portugal en (met minimale krimp) Denemarken in een recessie.

Vergelijken we de economische ontwikkeling over de hele periode 2008–2011 dan heeft ons land het er weliswaar niet bijzonder slecht maar zeker ook niet bijzonder goed vanaf gebracht. De omvang van de economie eind 2011 is iets beneden het niveau van begin 2008. Hiermee zit Nederland ongeveer op het Europees gemiddelde, onder landen als België, Oostenrijk, Duitsland en Frankrijk. Er zijn uiteraard ook landen waar de economie in de jaren 2008–2011 nog veel harder is gekrompen. Dit geldt voor de zuidelijke lidstaten Griekenland, Italië, Spanje en Portugal, en voor Ierland, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken.

1.2.1 Economische groei binnen de eurozone

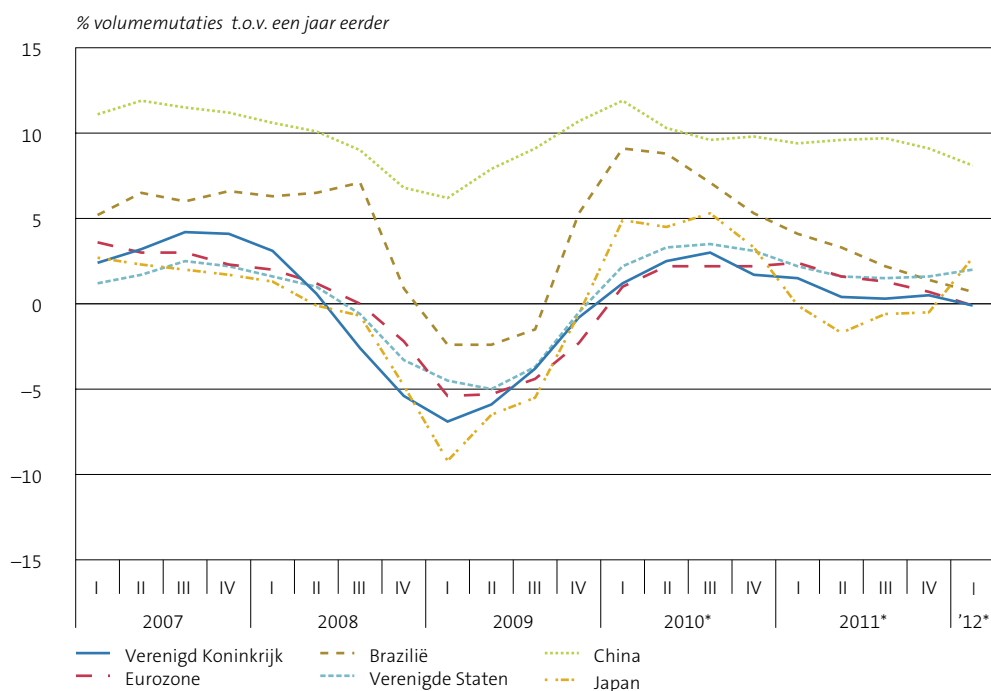

Bron: Eurostat.

¹⁾ De mutaties voor Duitsland, Frankrijk en Nederland zijn gecorrigeerd voor werkdageffecten.

In veel landen heeft de werkloosheid zorgwekkende vormen aangenomen. Zo is in Spanje ruim 20 procent van de beroepsbevolking werkloos en bijna de helft van de 15–24-jarigen. In dit licht brengt Nederland het er nog altijd erg goed vanaf. Volgens de internationaal gehanteerde definitie was de werkloosheid hier 4,4 procent in 2011. Dit is na Oostenrijk nog altijd de laagste werkloosheid binnen de Europese Unie. En dit met een brutoarbeids-participatie die na Zweden en Denemarken de hoogste is van de EU. Ook qua welvaart zit Nederland nog altijd aan de top. Het bbp per hoofd van de bevolking is in Nederland na Luxemburg het hoogst van de EU. Onze economie is dus nog altijd sterk, maar Nederland heeft zeker terrein verloren. Duitsland ging in 2009 door een dieper dal dan Nederland, maar komt nu zoals gezegd sterker uit de bus. Vanaf 2010 groeit De Duitse economie sneller dan de Nederlandse. Dit is voor het eerst sinds de Duitse eenwording.

1.2.2 Economische groei eurozone en daarbuiten

Bron: OESO.

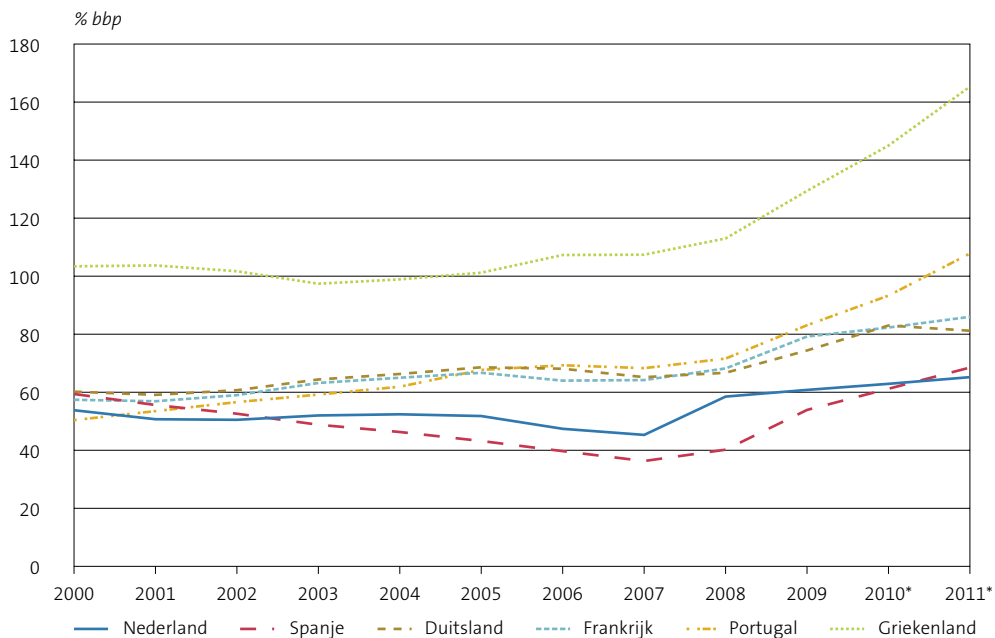
Hoewel de Nederlandse economie sterk met de Duitse verweven is, zijn er ook aanmerkelijke verschillen. Beide landen zijn gericht op de export, maar de Nederlandse export is meer gericht op het zich in een crisis bevindende Europa, terwijl veel Duitse goederen hun

weg vinden naar het snel groeiende Azië. Daarnaast is de Nederlandse huizenmarkt veel zwaarder door de crisis getroffen dan de Duitse. Waar de huizenprijzen in Nederland in de jaren negentig snel stegen en de hypotheekschuld sterk toenam, dalen de huizenprijzen nu en ligt het aantal verkopen op een veel lager niveau. Dit heeft indirect een remmend effect op de consumptie. De Duitse huizenmarkt is essentieel anders dan de Nederlandse. Duitsland kende in de jaren negentig niet zo'n sterke groei van de huizenprijzen en de economie, maar lijkt nu ook minder zwaar te zijn getroffen. Er wordt gewoon doorgebouwd, de huizenverkoop is op peil gebleven en de consumptie door huishoudens was in 2011 een van de pijlers onder de Duitse groei. Zie *Hypotheekschuld in Nederland*.

Buiten Europa valt op dat de Verenigde Staten het in 2011 relatief goed deed. Hoewel de kredietcrisis er begon en de overheidsschuld er als percentage van het bbp veel hoger is dan in de meeste EU-landen, heeft de economie er weer dezelfde omvang als voor de crisis. Hetzelfde kan nog niet gezegd worden van Japan. De kredietcrisis was er van alle moderne economieën het diepst en het land werd bovendien begin 2011 getroffen door een tsunami, gevolgd door een kernramp. In 2010 groeide de Japanse economie fors, maar aan deze bloeiperiode was voorafgaand aan de tsunami al een einde gekomen. De koersstijging van de yen sinds het uitbreken van de kredietcrisis drukt de export van het land. Japan kent al langer structurele economische problemen en vormt sinds 2010 niet langer de tweede, maar de derde economie ter wereld. De tweede economie is nu China en de ontwikkeling van dat land is van cruciaal belang geworden voor de wereldhandel en daarmee de wereldeconomie. De kredietcrisis betekende voor China dat groeipercentages van meer dan 10 procent in 2007 terugliepen naar 6 procent in 2009. Vanaf 2010 zit China al bijna weer op het oude groeipad, zij het met een lichte afvlakking in 2011.

De overheidsfinanciën hadden in veel landen te leiden onder de kredietcrisis en vormen nu de kern van de eurocrisis. Dat de overheidsfinanciën verslechterden, kwam in de eerste plaats doordat de economische neergang de inkomsten deed slinken terwijl de uitgaven toenamen. Daar kwam bij dat een aantal overheden, waaronder de Nederlandse, veel geld moesten lenen om hun bancaire sector te ondersteunen. Bij het beoordelen van schulden en tekorten van de overheden, worden deze gedeeld door de omvang van de economie. De toegenomen uitgaven in combinatie met een krimpende economie zorgden ervoor dat de overheidsfinanciën er in korte tijd veel slechter op stonden. Aan de vooravond van de kredietcrisis voldeed Nederland ruimschoots aan de EMU-criteria. De staatsschuld vormde 45 procent van het bbp en het overheidssaldo was zelfs positief. Over 2011 bedroeg de Nederlandse staatsschuld 65,5 procent en het overheidstekort 4,5 procent van het bbp.

1.2.3 Overheidsschuld¹⁾

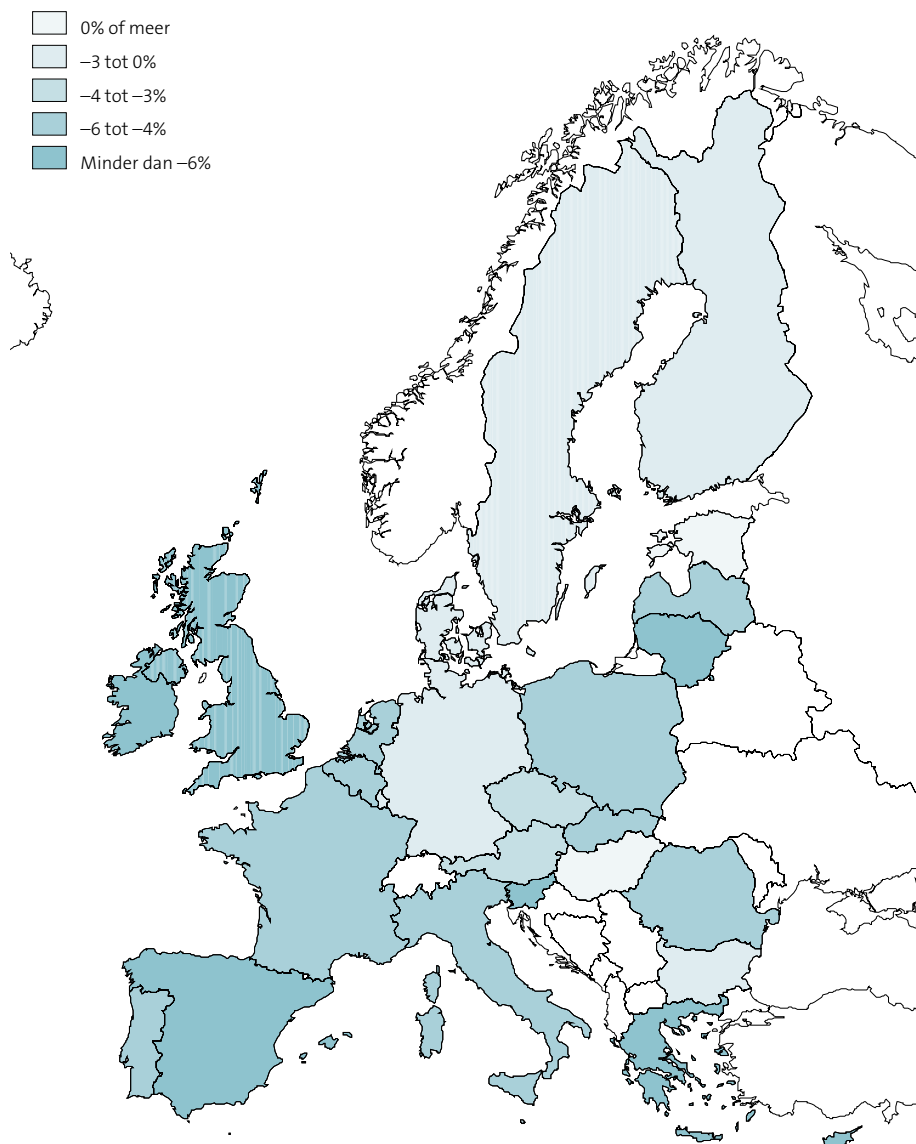
Bron: Eurostat.

¹⁾ Volgens EMU-definities.

Vergeleken met zuidelijke lidstaten steekt Nederland er niettemin nog gunstig af. In Italië en Griekenland ligt de schuldquote ruim boven de 100 procent. In België nadert de staatschuld de 100 procent en in Frankrijk en Duitsland ligt zij op 80 procent. Dit is ook het gemiddelde van de Europese Unie. Door de voortdurende tekorten loopt bovendien de overheidsschuld in veel landen snel op. Dit geldt in het bijzonder voor Ierland, Griekenland, het Verenigd Koninkrijk, Portugal en Spanje. Ook Frankrijk ziet met een tekort van 5,2 procent haar overheidsschuld snel verder oplopen. Gemiddeld hebben de EU-landen een tekort van 4,1 procent. Het Duitse tekort bedraagt 1,0 procent.

Om de financiële markten te kalmeren spraken alle EU-landen, behalve het Verenigd Koninkrijk, aan het einde van 2011 af om voortaan strenger te controleren op de bestaande begrotingsregels. Nederland heeft hierbij net als de meeste landen toegezegd het tekort in 2013 te hebben teruggebracht tot 3 procent. Na de val van het kabinet Rutte sloot het demissionaire kabinet een akkoord met D66, GroenLinks en de ChristenUnie om het begrotingstekort voor 2013 te verlagen tot de gestelde norm.

1.2.4 Overheidssaldo als aandeel van het bbp¹⁾

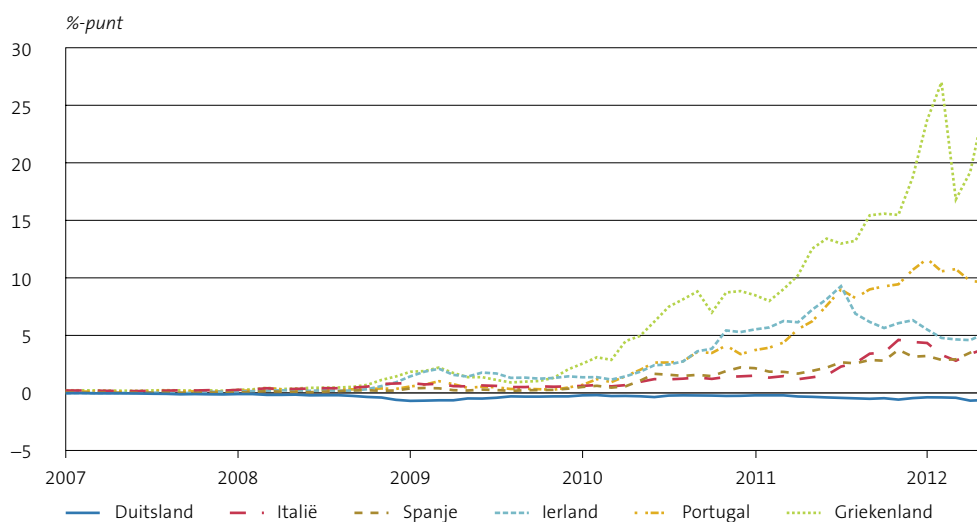
Bron: Eurostat.

¹⁾ Volgens EMU-definities.

1.3 De financiële markten

De problemen met de overheidsfinanciën in de eurozone laten zich goed afmeten aan de rente op staatsobligaties. Bij de introductie van de euro was die vrijwel gelijk voor alle eurolanden. Bij het uitbreken van de kredietcrisis begon de rente echter wat uiteen te lopen, om echt uiteen te spatten na de bekendmaking eind 2009 dat de Griekse overheidscijfers fors bijgesteld moesten worden. De financiële markten begonnen toen de kredietwaardigheid van sommige landen ernstig in twijfel te trekken. Griekenland moest steeds hogere risicopremies betalen en de toch al hoge schuld liep nog eens versneld op. Maar ook Portugal en in mindere mate Spanje en Italië bevonden zich in 2011 in de gevarenzone. Het vertrouwen in Ierland leek zich gedurende het jaar enigszins te herstellen.

1.3.1 Verschil met Nederland in rendement op tienjaars staatsobligaties

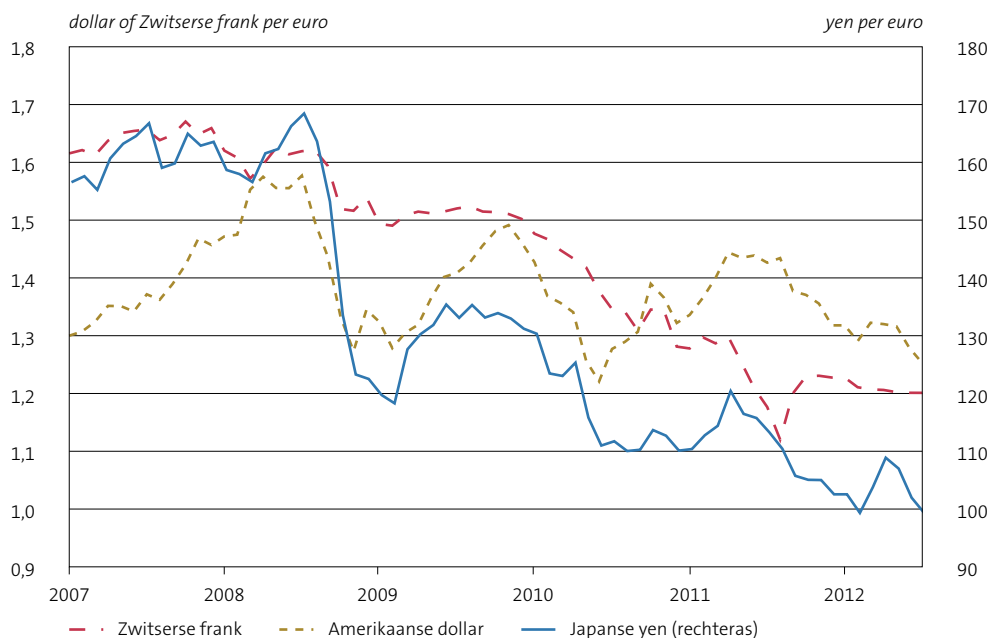

Bron: Eurostat.

De Nederlandse overheid hoeft relatief weinig rente te betalen, binnen de Europese Unie het minste na Duitsland. Door het relatief bescheiden tekort en de nog altijd sterke economie hebben financiële markten nog altijd vertrouwen in de kredietwaardigheid van de Nederlandse overheid. Nederlandse staatsobligaties hebben dan ook net als Duitse nog

altijd een triple A status. Wel gaf kredietbeoordelaar Standard & Poor's eind december een waarschuwing af dat dit wel eens verlaagd zou kunnen worden tot AA+.

1.3.2 Koers van de euro¹⁾

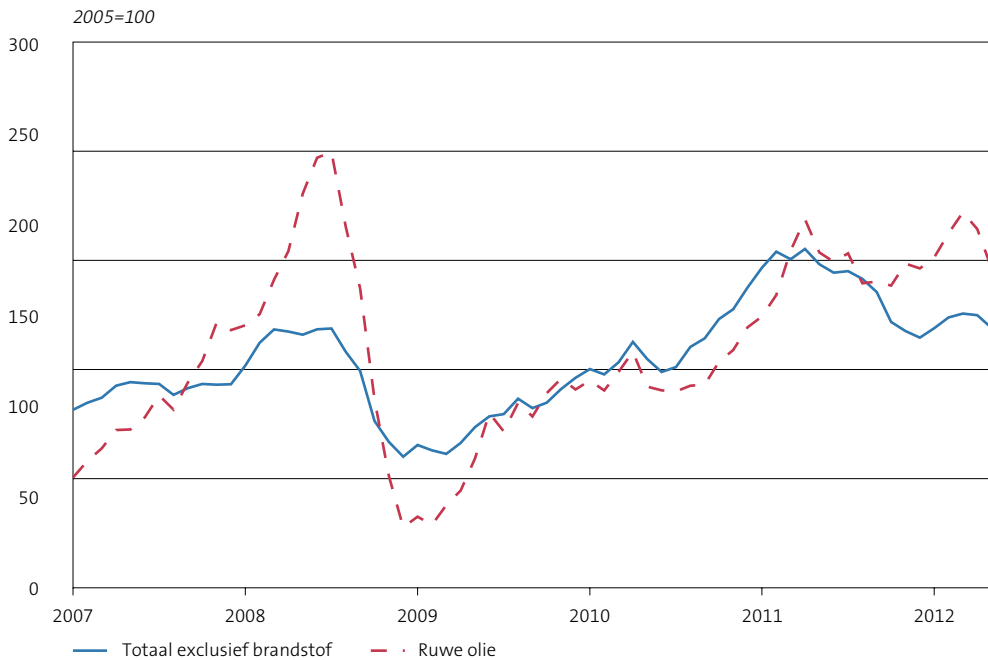

Bron: DNB.

¹⁾ Maandgemiddelden.

De kredietcrisis heeft de koers van de euro verzwakt. Aan de vooravond van de crisis bereikte de euro een recordhoogte. Ook al begonnen de financiële perikelen in de VS, toch daalde de euro al snel na het uitbreken ervan ten opzichte van de dollar. De koers herstelde in de loop van 2009, maar na het ontstaan van de eurocrisis daalde die weer. Ook in 2010 was er een stijging, maar in de zomer van 2011 zette een daling in. De Zwitserse frank fungeerde gedurende de hele crisis als veilige haven en werd vrijwel continu duurder ten opzichte van de euro. Ook de waarde van de yen steeg ten opzichte van de euro. Dat de koers van de euro daalde ten opzichte van andere belangrijke munten maakt de invoer van veel producten buiten de eurozone duurder en wakkert de inflatie aan. Aan de andere kant is een goedkopere euro gunstig voor de export.

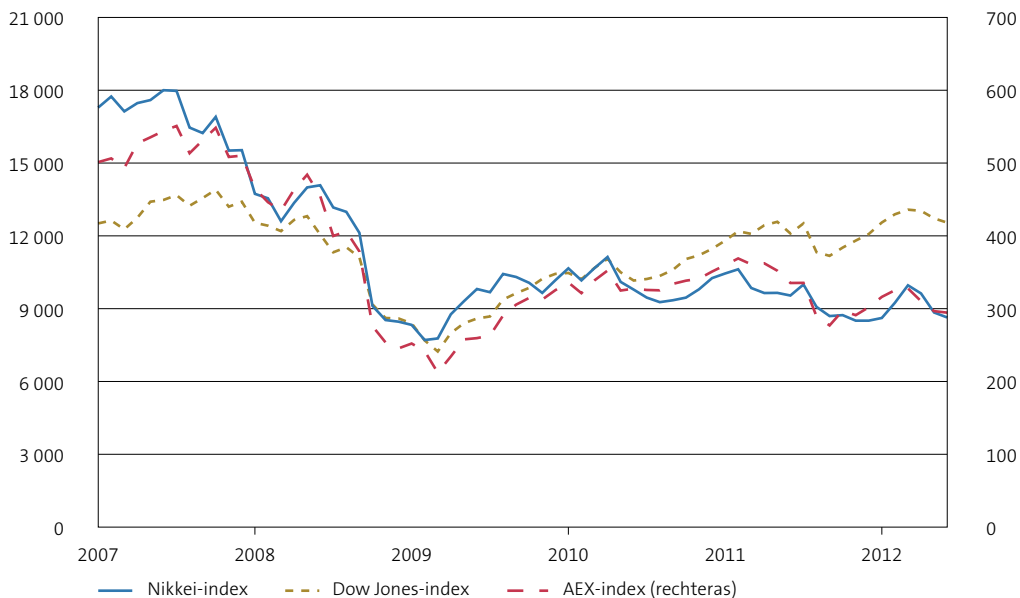
1.3.3 Prijzen grondstoffen

Bron: IMF.

De kredietcrisis had aanvankelijk een sterk drukkend effect op de olieprijs. Nadat de economie weer aantrok, veerde ook de olieprijs op, zij het niet tot de recordhoogte van de zomer van 2008. De olieprijsen werden vanaf eind 2010 verder omhooggestuwd door de onrust in het Midden-Oosten. De prijs van benzine aan de Nederlandse pompen begon in de tweede helft van 2010 te stijgen en bleef in 2011 op een hoog niveau. Naast de lage eurokoers had dus ook de hoge olieprijs een aanwakkerend effect op de inflatie.

1.3.4 Aandelenkoersen¹⁾

Bron: DNB.

¹⁾ Maandgemiddelden.

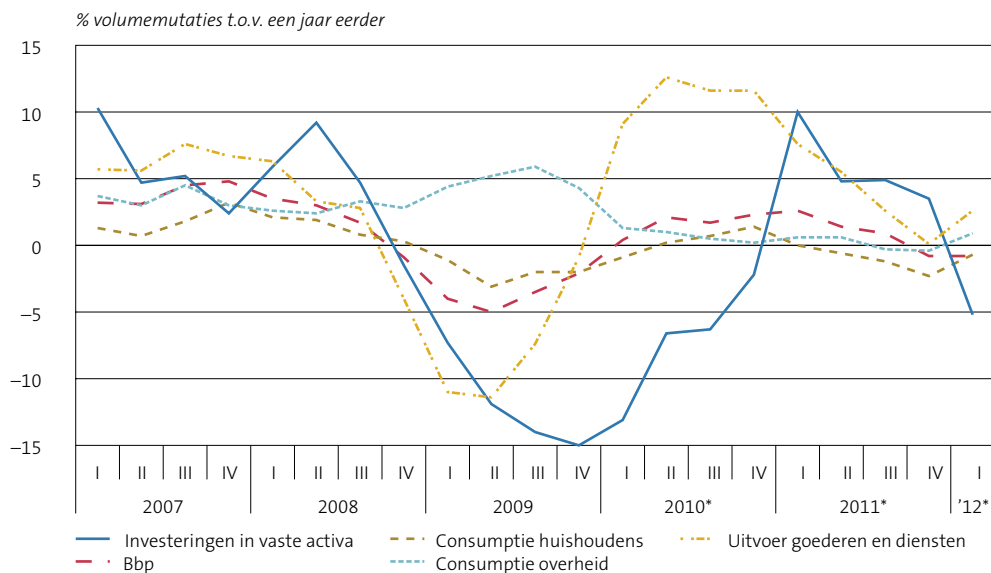
De aandelenkoersen maakten na het uitbreken van de kredietcrisis een vrije val, maar herstelden zich vanaf het begin van 2009. Dit herstel stagneerde medio 2010 en in 2011 werd op veel beurzen verlies geleden. Dit geldt echter niet voor Wall Street, want de Dow Jones-index bleef behoudens tijdelijke dipjes doorgroeien. De index is al weer een eind op weg richting het pré-crisisniveau. De AEX-index en de Japanse Nikkei-index stonden eind 2011 daarentegen nog steeds laag en beduidend onder het niveau van 2008.

1.4 Bestedingen

De economische groei in 2011 van 1,0 procent is het gevolg van verder groeiende uitvoer en een opleving van de investeringen. De overheidsconsumptie steeg echter nauwelijks meer en droeg daardoor niet langer bij aan het herstel. De consumptie door huishoudens kromp

en dempte daarmee de groei. In 2010 kende de huishoudconsumptie nog een klein plusje, maar de groei werd dat jaar in hoofdzaak gedragen door de uitvoer.

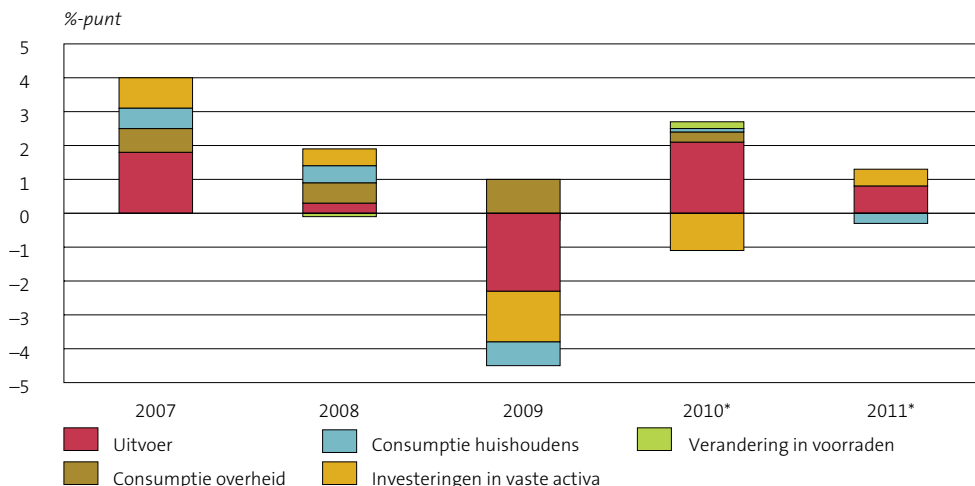
1.4.1 Economische groei en bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De consumptie door huishoudens, die de belangrijkste verklaring vormt voor de matige economische ontwikkeling in 2011, staat al vanaf het begin van de kredietcrisis onder druk. In 2009 kromp de huishoudconsumptie met 2,1 procent. In 2010 was er een klein plusje, maar al aan het begin van 2011 begon de consumptie te krimpen. De krimp in 2011 kwam uiteindelijk uit op 1,0 procent. Het niveau van de consumptie in 2011 is vergelijkbaar met dat in 2006.

1.4.2 Groeibijdrage per bestedingscategorie

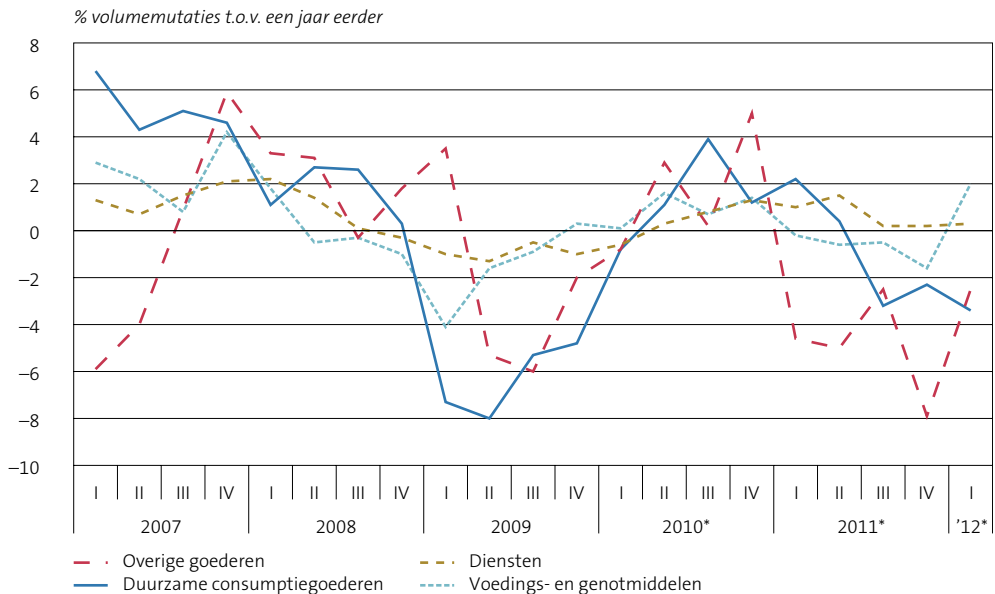

Bron: CBS, Nationale rekeningen, detailgegevens.

Een incidentele factor die in 2011 de huishoudconsumptie negatief beïnvloedde was het weer. Door het milde winterweer in vergelijking met een jaar eerder hoefden huishoudens minder gas te verstoken. Afgezien van de sterk verminderde gasafname, was er op veel onderdelen sprake van stagnatie of achteruitgang. Huishoudens gaven minder uit aan genotmiddelen en duurzame goederen zoals meubelen. De verkoop van auto's bleef op een vergelijkbaar peil als in 2010. Voor veel producten geldt dat de consumptie in 2009 wegzakte, in 2010 enigszins herstelde, maar dat dit herstel zich in 2011 niet heeft doorgezet, zodat het niveau nog altijd lager is dan in 2008. Dit geldt met name voor de al genoemde genotmiddelen en duurzame goederen.

Dat de consumptie achterblijft, komt in de eerste plaats doordat huishoudens daadwerkelijk minder te besteden hebben. Het reëel beschikbaar inkomen daalde voor het vierde jaar achter elkaar. Consumenten houden dus niet zozeer 'de hand op de knip', er zit gewoon minder in. Behalve door het teruglopen van hun inkomen besteden huishoudens ook minder omdat zij onzeker zijn geworden over de toekomst. Het consumentenvertrouwen was eind 2011 nog lager dan in 2009. De consument is voorzichtig geworden door een aantal factoren: de aanhoudende eurocrisis, de vanaf medio 2011 weer oplopende werkloosheid, de dalende dekkingsgraad en non-indexatie van pensioenen, de overheidsbezuinigingen, de dalende huizenprijzen en de discussie rond de hypotheekrenteaftrek.

1.4.3 Consumptie door huishoudens

De overheidsconsumptie groeide in 2011 nog licht. De overheidsconsumptie wordt opgedeeld in collectief en individueel: van deze twee neemt de collectieve overheidsconsumptie af sinds het tweede kwartaal van 2010. Hierin tekenen zich de bezuinigingen af op het ambtenarenapparaat, zoals die door het kabinet Rutte en eerdere kabinetten zijn genomen. De individuele overheidsconsumptie groeit nog wel. Hierin zitten uitkeringen die rechtsreeks aan individuen worden uitbetaald, maar ook bestedingen die individuen indirect ten goede komen, zoals aan scholing. Een nog steeds sterk stijgende post bij de individuele overheidsconsumptie zijn de zorgkosten.

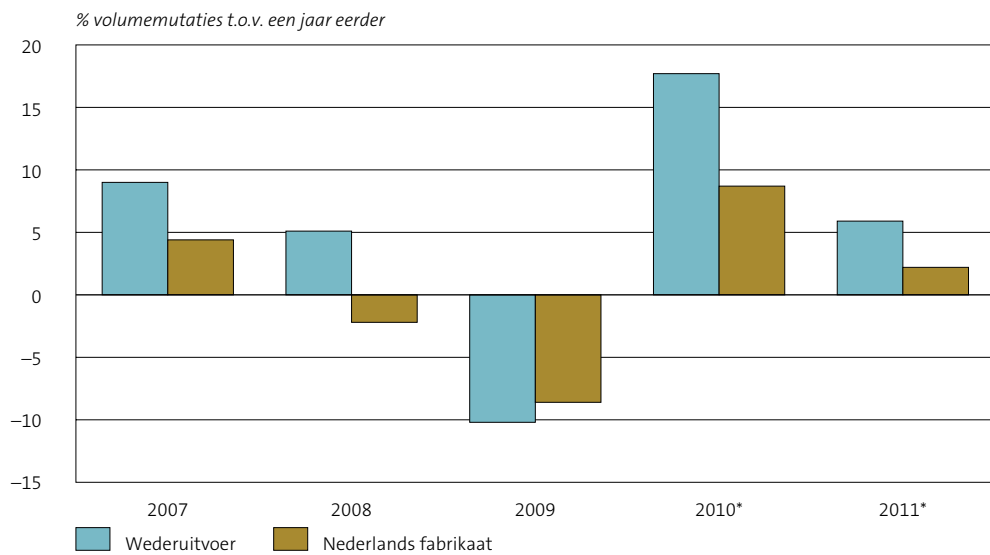
De investeringen trokken in 2011 weer aan, na twee jaar van krimp. Zo werden er veel meer bedrijfswagens aangeschaft. De bedrijfsinvesteringen (inclusief die van huishoudens) gingen in 2009 fors omlaag en werden in 2010 nog eens verder terugschroefd. De overheidsinvesteringen groeiden in 2009 nog wel, maar krompen in 2010 en 2011. Met name de investeringen in gebouwen en overige materiële vaste activa liepen sterk terug. Vanwege de krimp in de bedrijfsinvesteringen in 2009 en 2010 zijn de totale investeringen echter nog lang niet op het niveau van 2008. Met name de bouw van woningen, kantoren en bedrijfswagens is ver weggezakt, ondanks een herstel in 2011. Op vrijwel alle onderdelen wordt er nog steeds minder geïnvesteerd dan in 2008.

1.4.4 Investerings in vaste activa

	2007	2008	2009	2010*	2011*	Ontwikkeling 2011* t.o.v. 2010*
	<i>mld euro</i>					<i>% volumemutaties</i>
Woningen	36,6	37,5	32,9	28,7	29,2	6,5
Bedrijfsgebouwen	17,9	19,6	19,0	16,8	17,2	2,2
Grond-, weg- en waterbouw	11,9	13,1	13,2	13,8	14,3	0,8
Vervoermiddelen	11,8	12,7	9,7	9,7	11,0	13,6
w.o.						
personenauto's	8,2	7,7	5,4	6,1	7,2	19,8
overige wegvervoermiddelen	2,3	2,9	1,8	1,6	2,0	27,9
Machines en installaties	15,8	17,2	15,4	14,5	15,8	8,8
Computers	4,9	4,6	4,1	4,0	3,9	2,4
Overige materiële vaste activa	6,9	7,5	6,2	5,8	6,2	4,3
Software	8,3	9,1	8,2	8,1	8,3	3,9
Totaal	114,3	121,8	108,8	102,0	106,7	5,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

1.4.5 Uitvoer goederen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De uitvoer kromp fors in 2009, herstelde in 2010 en kende ook in 2011 weer groei. De invoer ontwikkelde zich vrijwel synchroon met de uitvoer. De totale uitvoer zit al vanaf 2010 weer boven het niveau van 2008. Nog niet hersteld van de crisis is met name de uitvoer van basismetaal, metaalproducten, machines en apparaten. Dat de uitvoer al boven het oude niveau ligt, komt vooral door het voorspoedige herstel van de wederuitvoer, die ook in 2010 al boven het niveau van 2008 is uitgestegen. De uitvoer van goederen uit eigen productie, waaraan Nederland aanzienlijk meer verdient, zat in 2011 maar 1,5 procent boven het niveau van 2008, de wederuitvoer bijna 12 procent. Het belang van de wederuitvoer is dus verder toegenomen. Wederuitvoer vormt bijna de helft van de goederenuitvoer en bijna 40 procent van de totale uitvoer van goederen en diensten. De Nederlandse uitvoer is sterk afhankelijk van de Duitse economie, want bijna een kwart van de uitgevoerde producten gaat naar Duitsland. Ongeveer de helft van de naar Duitsland uitgevoerde goederen betreft wederuitvoer.

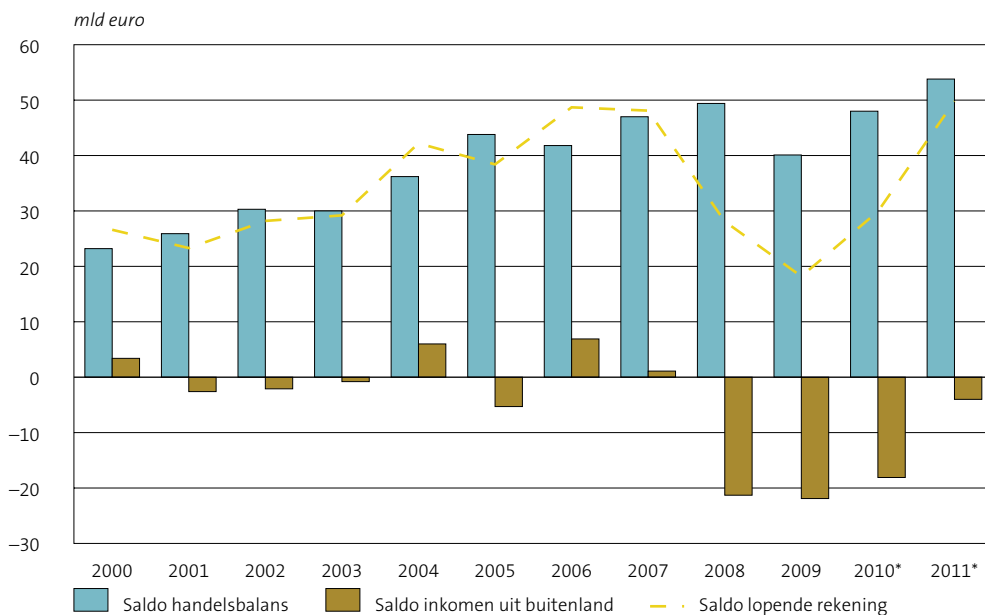
1.5 Het saldo op de lopende rekening

De kredietcrisis heeft de aandacht voor uitstaande schulden en de hiertegenover staande vorderingen versterkt. Een belangrijke indicator in dit verband vormt het vorderingensaldo. Het vorderingensaldo geeft van jaar op jaar de verandering van de vorderingen minus die van de schulden. Het vorderingensaldo wordt opgebouwd uit het saldo op de lopende rekening en op de kapitaalrekening. Daarnaast kan het saldo worden berekend uit mutaties van de schulden en de vorderingen. De uitkomsten zijn echter nooit gelijk aan elkaar, hetgeen bekend staat als het statistisch verschil.

In 2011 steeg het saldo op de lopende rekening met 20,0 miljard tot 49,8 miljard euro en nadert daarmee het niveau van voor de crisis. Het saldo op de lopende rekening wordt opgebouwd uit het saldo op de handelsbalans en het saldo inkomen uit het buitenland. Het saldo op de handelsbalans is sterk positief door het grote exportoverschot. In 2009 viel het saldo wel enigszins terug, maar daarna is het steeds verder teruggeveerd en in 2011 was het hoger dan voor de crisis. Het saldo inkomen uit het buitenland is sinds 2008 negatief, maar het tekort nam sindsdien elk jaar af. De onderliggende geldstromen bestaan onder meer uit rente, dividenden, loonbetalingen, afdrachten aan de EU en giften aan ont-

wikkelingslanden. Naast werkelijke geldstromen zijn er waardeveranderingen van aandelen en obligaties in verdisconteerd.

1.5.1 Positie t.o.v. het buitenland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Om te komen tot het vorderingensaldo wordt bij het saldo op de lopende rekening het saldo op de kapitaalrekening opgeteld. In dit saldo zitten onder meer investeringsbijdragen vanuit de Europese Unie. Het saldo op de kapitaalrekening was de laatste jaren negatief, maar wel steeds kleiner. In 2011 kwam het saldo uit op –2,1 miljard. Het vorderingensaldo, zoals gezegd opgebouwd uit lopende rekening en kapitaalrekening, kwam hiermee uit op 47,8 miljard euro. Dit is 21,2 miljard hoger dan in 2010.

De totale vorderingen van Nederland op het buitenland zijn in 2011 met 226 miljard gestegen tot 4,8 biljoen euro. Dit ligt ruim boven de totale schuld aan het buitenland van 4,4 biljoen euro. Het gat tussen vorderingen en schulden is de laatste jaren steeds groter geworden. Schulden betreffen hier niet alleen leningen: ook waardepapieren zoals aandelen vertegenwoordigen een schuld. Een aandeel in een onderneming wordt hierbij opgevat als een vordering op die onderneming en een schuld van die onderneming.

1.6 Regionale verschillen

Vergelijken we de economische ontwikkeling over de jaren 2008–2011, dan valt op dat Flevoland het met een lichte groei het minst slechte gedaan heeft, maar dat hier tegelijkertijd de werkloosheid het snelst is gestegen. Door forensisme is het verband tussen de economische groei en de werkloosheid hier wat lager. De economische ontwikkeling en de werkloosheid gezamenlijk beschouwd, overleeft Zeeland de crisis het beste. De economische groei was er na Flevoland het hoogst en de werkloosheid is er vanaf 2009 het laagst van alle provincies. Zeeland is sterk vertegenwoordigd in bedrijfstakken die het er relatief goed vanaf hebben gebracht zoals de industrie en zwak vertegenwoordigd in bedrijfstakken die het er relatief slecht vanaf hebben gebracht, met name in de commerciële dienstverlening. Wel kende Zeeland in 2011 als enige provincie een kleine krimp.

In Limburg is de economie over de hele periode sterk gekrompen, het sterkst van alle provincies. Ook hier is het verband met de werkloosheid zwak, want de werkloosheid dook in 2011 na een matige economische groei onder het landelijk gemiddelde. Dit in tegenstelling tot Zuid-Holland, waar de economische krimp gepaard ging met een sterke stijging van de werkloosheid. De economie groeide in 2011 het sterkst in Noord-Brabant. De industrie was hiervan de belangrijkste trekker. Als gevolg van de voorspoedige industriële ontwikkeling groeide het zuidoostelijke deel van de provincie met ruim 3 procent.

De krimp van de delfstoffenwinning had grote invloed op zowel het bbp van Nederland als geheel, als op de groeicijfers van de noordelijke provincies. Inclusief delfstoffenwinning kromp het bbp van de provincie Groningen met 3,0 procent. Exclusief delfstoffenwinning kende de provincie een bescheiden groei. De groei van Friesland en Drenthe viel inclusief delfstoffenwinning 0,3 à 0,4 procentpunt lager uit dan exclusief.

Van de vier grote steden heeft Utrecht er het beste afgebracht. De economie groeide er over de jaren 2008–2011 het snelst en de werkloosheid steeg er het minst. De grootste verliezer is Den Haag. Hier kromp de economie juist het sterkst en steeg de werkloosheid het meest. Den Haag heeft een zeer omvangrijke overheidssector die kampt met bezuinigingen.

1.6.1 Regionale economie

	Bbp				Werkloosheid			
	2008	2009	2010*	2011*	2008	2009	2010	2011
	% volumemutaties				%			
Groningen ¹⁾	-0,2	-1,8	0,3	0,8	5,9	6,5	6,8	7,3
Friesland ¹⁾	0,6	-2,2	0,3	1,2	4,1	5,3	6,0	5,7
Drenthe ¹⁾	1,6	-4,0	1,1	1,6	4,7	6,2	6,1	5,6
Overijssel	2,9	-4,5	1,6	1,9	4,1	5,3	5,3	5,3
Flevoland	0,1	-3,1	2,0	2,0	4,3	5,5	6,5	6,3
Gelderland	1,9	-2,8	0,9	1,5	3,6	4,0	4,8	5,0
Utrecht	1,5	-2,9	0,8	2,0	3,2	4,2	4,6	4,7
Noord-Holland	2,2	-3,1	2,2	1,0	3,4	4,7	5,2	5,3
Zuid-Holland	1,0	-3,2	0,8	1,5	4,1	4,8	5,9	6,1
Zeeland	2,9	-2,1	2,9	-0,1	3,4	3,6	3,9	3,7
Noord-Brabant	1,8	-4,1	1,8	2,1	3,3	4,5	5,3	4,8
Limburg	1,0	-5,4	1,6	1,0	4,6	5,9	6,1	5,1
Utrecht	2,8	-2,7	0,6	3,6	4,5	5,1	5,2	5,2
Amsterdam	2,3	-1,8	2,5	0,6	4,5	6,5	6,6	7,1
's-Gravenhage	0,8	-2,6	0,7	1,1	4,3	5,5	6,8	8,3
Rotterdam ²⁾	0,6	-3,0	1,1	1,5	6,9	8,1	8,8	9,5
Nederland ¹⁾	1,6	-3,4	1,4	1,4	3,8	4,8	5,4	5,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011 en Enquête beroepsbevolking.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning.

²⁾ Bbp is voor heel regio Rijnmond.

Arbeitsmarkt

2

Arbeidsmarkt

2.1 Inleiding

2.2 De vraag naar arbeid

- Kleine opleving in het aantal vacatures
- Meer banen
- Meer werkzame personen
- De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaai

2.3 Het aanbod van arbeid

- Werkzame beroepsbevolking vrijwel stabiel
- Werkloosheid in tweede helft 2011 toegenomen

2.4 Loonontwikkeling

- Loonstijging weer lager dan inflatie

2.5 Sociale zekerheid

- WW loopt op vanaf tweede helft van het jaar
- Bijstand stabiel
- Een einde aan de WIJ
- Babyboomers stromen de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen uit
- Aantal volledig arbeidsongeschikte Wajongers daalt door nieuwe wetgeving
- Babyboomers gaan met pensioen

2.1 Inleiding

De arbeidsmarkt heeft zich in 2011 per saldo verder hersteld van de economische crisis. Het aantal werkzame personen steeg weer, met 62 duizend, en ook het aantal vacatures nam iets toe, terwijl het aantal werklozen in de eerste helft van 2011 lager was dan een jaar eerder. In de tweede helft van 2011 begon de werkloosheid echter weer op te lopen en stagneerde de banengroei.

De arbeidsmarkt reageert meestal met enige vertraging op veranderingen in de economische ontwikkeling. Bovendien zijn de veranderingen op de arbeidsmarkt vaak relatief wat kleiner dan de veranderingen in de economische groei. Dat gold ook de laatste jaren. In 2009 kromp de economie met 3,7 procent en het arbeidsvolume, op basis van het totaal aantal gewerkte uren, met maar 1,3 procent. In 2010 groeide de economie alweer met 1,6 procent, maar liep het arbeidsvolume nog met 0,6 procent terug. Pas toen in 2011 de economie wederom groeide, zij het met slechts 1,0 procent, groeide ook het arbeidsvolume met 0,8 procent.

In samenhang met het aantal werklozen, nam het aantal WW-uitkeringen af met 7 duizend. Het aantal bijstandsuitkeringen nam wel enigszins toe. Het aantal AOW-uitkeringen nam versneld toe, door de instroom van de eerste generatie babyboomers. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen nam door de versnelde toename van het aantal 65-plussers enigszins af.

2.1.1 Arbeid

	2001	2008	2009	2010	2011	Mutatie 2010–2011
<i>x 1 000</i>						
Bevolking	16 043	16 446	16 530	16 615	16 693	78
Potentiële beroepsbevolking (15–64 jaar) ¹⁾	10 800	10 997	11 014	11 017	10 994	–23
beroepsbevolking	7 187	7 801	7 846	7 817	7 811	–6
werkzame beroepsbevolking	6 935	7 501	7 469	7 391	7 392	1
werkloze beroepsbevolking	252	300	377	426	419	–7
niet-beroepsbevolking	3 613	3 196	3 167	3 200	3 183	–18
Aantal werkzame personen	8 282	8 733	8 671	8 636	8 698	62
Banen van werkzame personen	8 811	9 287	9 222	9 189	9 259	70
Arbeidsvolume van werkzame personen (arbeidsjaren)	6 636	6 832	6 759	6 718	6 752	34
Gewerkte uren van werkzame personen (x mln)	11 791	12 155	11 999	11 928	12 019	91
Openstaande vacatures	198	240	143	122	133	11
Ontstane vacatures	949	1 028	725	743	766	23
Vervulde vacatures	989	1 088	794	737	774	37
<i>%</i>						<i>%-punt</i>
Bruto-arbeidsparticipatie	66,5	70,9	71,2	71,0	71,1	0,1
Netto-arbeidsparticipatie	64,2	68,2	67,8	67,1	67,2	0,1
Werkloosheid	3,5	3,8	4,8	5,4	5,4	0,0

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ De uitkomsten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten.

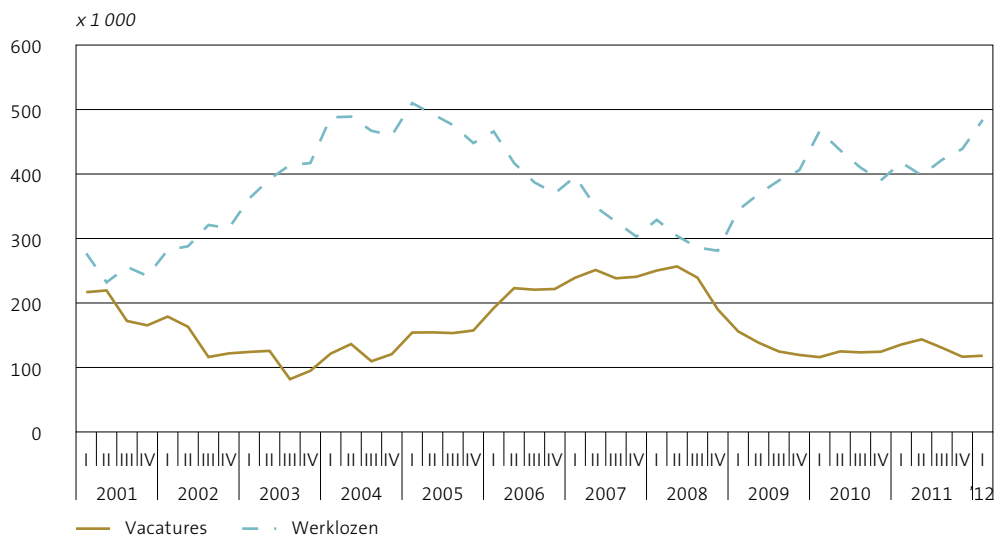
2.2 De vraag naar arbeid

Kleine opleving in het aantal vacatures

Halverwege 2008 bereikte het aantal openstaande vacatures met 257 duizend een record. Door de financiële crisis was het aantal vacatures een jaar later gehalveerd. In het eerste kwartaal van 2010 bereikte het aantal vacatures een laagste punt, met 116 duizend openstaande banen. In de eerste helft van 2011 begon het aantal vacatures weer toe te nemen, tot 144 duizend in het tweede kwartaal. Daarna zette zich echter weer een daling in, waardoor het aantal vacatures aan het einde van het jaar weer vrijwel net zo laag was

als eind 2009. Gemiddeld stonden er 133 duizend vacatures open. Dat is een stijging van 11 duizend ten opzichte van het voorgaande jaar.

2.2.1 Aantal vacatures en werklozen

Bron: CBS, Vacature-enquête en Enquête beroepsbevolking.

De stijging van het aantal vacatures kwam geheel voor rekening van de marktsector. Bij de overheid daalde het aantal vacatures daarentegen tot slechts 8 duizend, het laagste aantal sinds dit cijfer voor de overheid wordt gepubliceerd. Bij het openbaar bestuur daalde het aantal vacatures met 2 duizend tot 5 duizend. In 2009 telde deze bedrijfstak nog ruim driemaal zoveel vacatures. Het aantal vacatures nam vooral toe in de bedrijfstakken industrie (met 4 duizend), handel (2 duizend) en financiële dienstverlening (2 duizend). Het aantal vacatures was het hoogst in de handel en de gezondheids- en welzijnszorg. Deze twee bedrijfstakken telden in 2011 respectievelijk 25 en 19 duizend vacatures.

Spanningsmeter arbeidsmarkt

De spanning op de arbeidsmarkt kan op allerlei manieren worden gemeten. Om tegemoet te komen aan de vraag naar een eenduidige indicator van de spanning op de arbeidsmarkt, heeft het CBS een spanningsmeter ontwikkeld. Deze indicator wordt sinds begin 2012 gepubliceerd op de CBS-website. Op basis van diverse gegevens over de arbeidsmarkt wordt elk kwartaal de situatie op de arbeidsmarkt gekarakteriseerd en grafisch weergegeven.

Spanning op de arbeidsmarkt volgt uit de balans tussen vraag naar extra arbeid en het beschikbare aanbod hiervan. De spanning is bijvoorbeeld hoog als er een grote vraag is naar extra werknemers, gecombineerd met een lage werkloosheid. Neemt de vraag naar extra werknemers af dan zal ook de spanning afnemen, ook al is de werkloosheid nog laag.

Op de horizontale as van de spanningsmeter arbeidsmarkt staat het aanbod van arbeid en op de verticale as de vraag naar extra

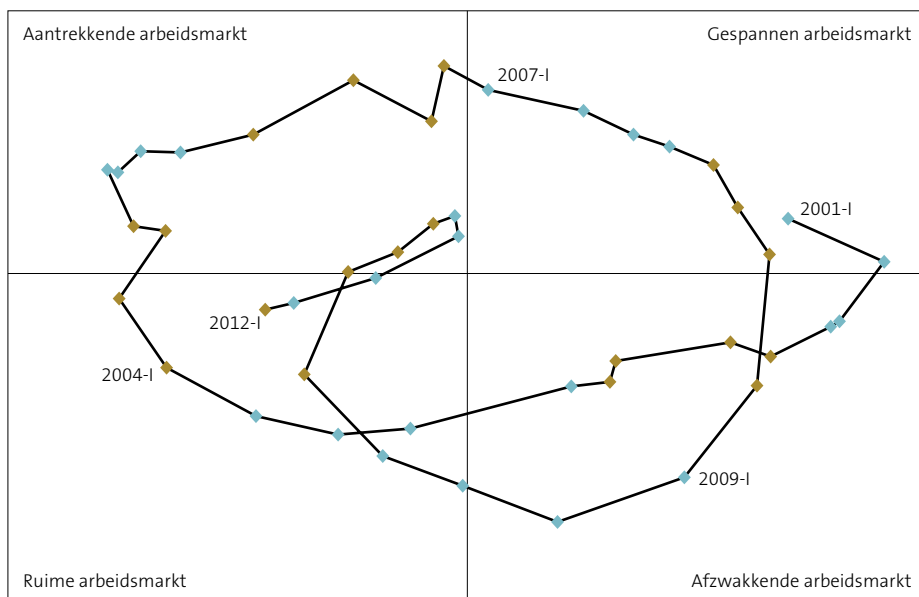
werknemers. Hierdoor ontstaan vier kwadranten, die overeenkomen met de vier mogelijke situaties op de arbeidsmarkt:

- *Gespannen arbeidsmarkt* (rechtsboven): de vraag naar arbeid is bovengemiddeld terwijl het beschikbare aanbod van arbeid (de werkloosheid) laag is.
- *Afzwakkende arbeidsmarkt* (rechtsonder): de vraag naar arbeid is afgenomen tot benedengemiddeld terwijl het aanbod van arbeid (de werkloosheid) nog steeds laag is.
- *Ruime arbeidsmarkt* (linksonder): de vraag naar extra arbeid is nog steeds benedengemiddeld, terwijl het aanbod van arbeid (de werkloosheid) gestegen is tot bovengemiddeld.

- *Aantrekkende arbeidsmarkt* (linksboven): de vraag naar extra arbeid is toegenomen tot bovengemiddeld, maar de arbeidsmarkt is nog niet gespannen omdat de werkloosheid nog relatief hoog is.

Veranderingen vinden meestal plaats volgens het volgende patroon: van een gespannen arbeidsmarkt naar een afzwakkende arbeidsmarkt, vervolgens een ruime arbeidsmarkt en ten slotte een aantrekkende arbeidsmarkt. De spanningsmeter draait hierdoor met de klok mee.

Spanningsmeter arbeidsmarkt, eerste kwartaal 2001 - eerste kwartaal 2012

Bron: CBS.

De grafiek start met het eerste kwartaal van 2001, toen de arbeidsmarkt nog gespannen was. In 2003/2004 was sprake van een ruime arbeidsmarkt, terwijl in 2007/2008 de arbeidsmarkt weer gespannen was. Door de economische crisis liep de spanning op de arbeidsmarkt vervolgens snel terug. In 2010 lijkt de situatie zich te herstellen, maar in de tweede helft van 2011 neemt de spanning op de arbeidsmarkt wederom af. Begin 2012 bevindt de indicator voor de spanning op de arbeidsmarkt zich in de fase van een ruime arbeidsmarkt (kwadrant linksonder). Als gevolg van de stijgende werkloosheid is het aanbod van arbeid ruimer dan gemiddeld. De vraag naar arbeid bevindt zich onder het lange termijn gemiddelde.

Het bepalen van de spanning op de arbeidsmarkt gebeurt in de arbeidsmarktspanningsmeter met behulp van indicatoren voor

de vraag naar extra arbeid en het vrij beschikbare aanbod van arbeid. Het beschikbare aanbod van extra arbeid wordt weergegeven op basis van het werkloosheidspercentage. De vraag naar arbeid is een heterogeen verschijnsel. Veel behoefte aan extra arbeid wordt niet zichtbaar als een formele vacature. Daarom is de vraagindicator geconstrueerd uit meerdere deelindicatoren, namelijk: vacatures, banen van uitzendkrachten, personeelsverwachting industrie, personeelsverwachting uitzendbranche en personeelsverwachting zakelijke dienstverlening. Arbeidsvraag en arbeidsaanbod zijn in de figuur opgenomen als gestandaardiseerde afwijkingen van de gemiddelde ontwikkeling. Dat betekent dat de nullijn in feite de gemiddelde ontwikkeling aangeeft, een positieve waarde een bovengemiddelde realisatie, een negatieve een benedengemiddelde realisatie.

Het aantal vacatures dat in de loop van een jaar ontstaat of vervuld wordt, ligt veel hoger dan het gemiddeld aantal openstaande vacatures. In de periode 2006–2008 ontstonden per jaar meer dan 1 miljoen vacatures en werden ook meer dan 1 miljoen vacatures vervuld. Hierna zijn deze aantallen teruggelopen tot 766 duizend ontstane en 774 duizend vervulde vacatures in 2011. Afgaande op de aantallen ontstane en vervulde vacatures is de dynamiek op de arbeidsmarkt weer iets groter dan in 2010. In de aantallen vervulde vacatures zijn vervallen vacatures inbegrepen.

Veranderingen in de situatie op de arbeidsmarkt komen scherp tot uiting in de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen. In 2004 waren er veertig werklozen per tien vacatures. In 2008 was dat aantal gedaald tot twaalf. Door de snelle daling van het aantal vacatures en het opgelopen aantal werklozen liep de verhouding tussen het aantal werklozen en het aantal vacatures daarna weer op. In het eerste kwartaal van 2010 was de situatie weer hetzelfde als in 2004: veertig werklozen tegenover elke tien vacatures. Vervolgens verbeterde de situatie op de arbeidsmarkt en daalde dit verhoudingscijfer tot 28 in het tweede kwartaal van 2011. Sindsdien is de situatie op de arbeidsmarkt weer verslechterd, waardoor er begin 2012 wederom veertig mensen werkloos zijn op elke tien vacatures.

Een andere manier om de spanning op de arbeidsmarkt te meten is de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal banen van werknemers: de vacaturegraad. Volgens deze indicator bereikte de spanning op de arbeidsmarkt in de eerste helft van 2008 zijn hoogtepunt. De vacaturegraad, het aantal openstaande vacatures per duizend banen van werknemers, kwam toen uit op 32. Vervolgens daalde de vacaturegraad snel, tot 15 aan het einde van 2009. Daarna liep de vacaturegraad voorzichtig op, tot 18 in het tweede kwartaal van 2011, om vervolgens weer terug te lopen tot 15. Eind 2011 was de spanning het grootst in de bedrijfstakken delfstoffenwinning (42 openstaande vacatures per duizend banen) en financiële dienstverlening (31). Het laagst was de vacaturegraad in het onderwijs (6).

Meer banen

Het aantal banen van werkzame personen steeg in 2011 met 70 duizend tot 9,3 miljoen. In de twee voorgaande jaren gingen er in het totaal nog bijna 100 duizend banen verloren. Het aantal banen was in 2011 dus nog steeds iets lager dan in 2008. Tussen 2004 en 2008 steeg het aantal banen nog met gemiddeld 140 duizend banen per jaar. Het aantal banen van werkzame personen piekte in het derde kwartaal van 2008. Toen telde Nederland ruim 9,3 miljoen banen. Door seizoeninvloeden kwam het aantal banen in de volgende twee kwartalen iets lager uit, maar was op jaarbasis nog steeds sprake van een stijging. Pas vanaf het tweede kwartaal van 2009 daalde het aantal banen. Deze daling liep op tot 141 duizend in het eerste kwartaal van 2010. Toen bereikte het aantal banen het laagste

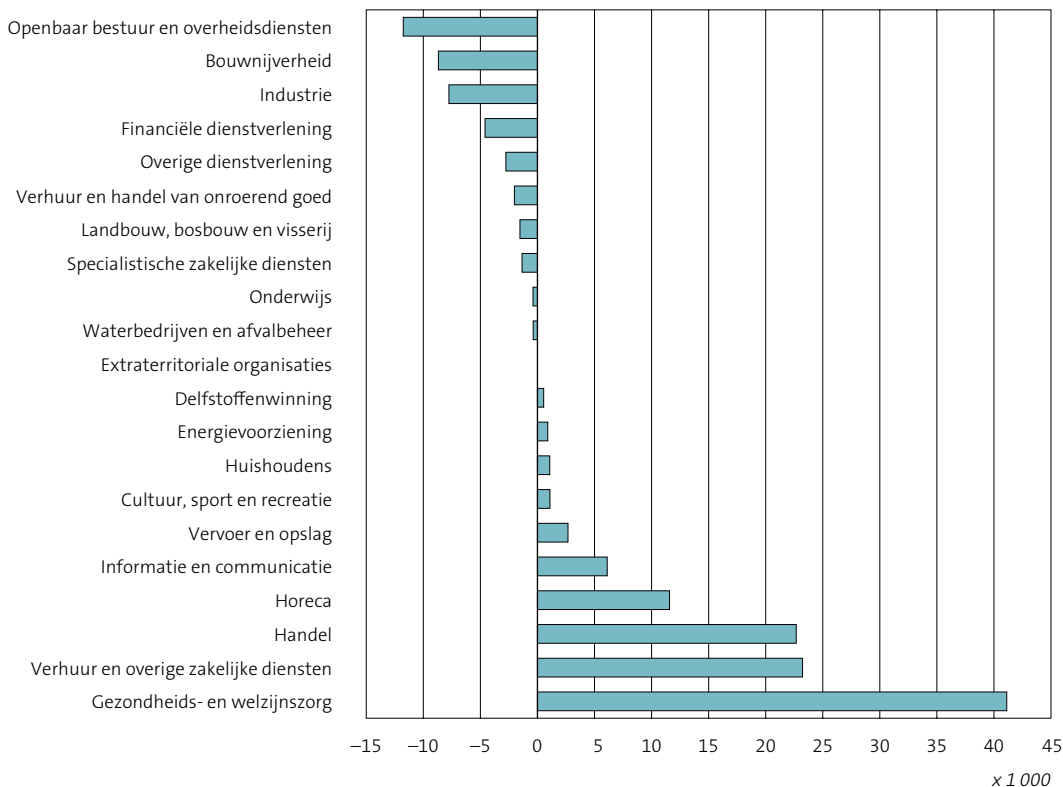
punt. Vervolgens was sprake van een bescheiden banengroei. In de tweede helft van 2011 stagneerde de banengroei echter. Begin 2012 nam het aantal banen zelfs weer wat af.

Eén op de zeven banen bezet door een zelfstandige

Het aantal banen steeg zowel bij de werknemers als de zelfstandigen. Terwijl in 2009 en 2010 het baanverlies volledig voor rekening kwam van werknemers, steeg het aantal banen van werknemers in 2011 weer met 43 duizend. Ook het aantal banen van zelfstandigen steeg, met 26 duizend. Dit betekent dat het aantal banen van zelfstandigen al acht jaar op een rij toeneemt. Eén op de zeven banen wordt nu ingenomen door een zelfstandige.

De banengroei was in 2011 geconcentreerd in drie bedrijfstakken: de gezondheids- en welzijnszorg (41 duizend banen), de verhuur en overige zakelijke diensten (23 duizend) en de handel (23 duizend). De banengroei bij de verhuur en overige zakelijke diensten betreft voornamelijk uitzendkrachten. Er gingen banen verloren bij het openbaar bestuur (12 duizend), de bouwnijverheid (9 duizend) en de industrie (8 duizend). Het banenverlies bij het openbaar bestuur is een gevolg van het bezuinigingsbeleid van het huidige en eerdere kabinetten, waarbij vermindering van het aantal ambtenaren een van de doelstellingen is.

2.2.2 Banen van werkzame personen, mutatie 2010–2011*

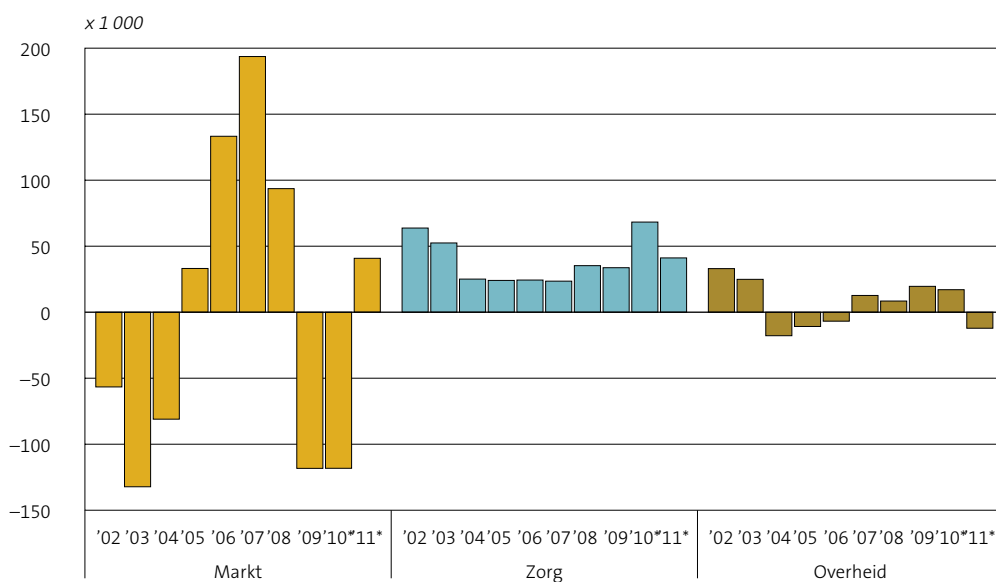

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Tweederde van de banengroei in 2011 kwam voor rekening van vrouwen. Het aantal banen van mannen steeg met 25 duizend, terwijl vrouwen 45 duizend banen erbij kregen. Deze ontwikkeling is voor een deel het gevolg van de uiteenlopende ontwikkeling van het aantal banen naar bedrijfstak. Vrouwen zijn sterk vertegenwoordigd in de zorg, waar het aantal banen fors toenam (34 duizend banen voor vrouwen erbij). Binnen de zorg wordt vier van de vijf banen bezet door een vrouw. Mannen gingen daarentegen vooral als uitzendkracht aan het werk (18 duizend banen erbij voor mannen). De banengroei in het afgelopen decennium is helemaal toe te schrijven aan vrouwen. Terwijl het aantal banen van mannen tussen 2001 en 2011 met slechts 2 duizend toenam, steeg dat van vrouwen met 446 duizend. Hiermee is het aandeel van vrouwen in het totaal aantal banen gestegen tot 47 procent.

De afgelopen tien jaar steeg het aantal banen in Nederland met 448 duizend. Verreweg de grootste bijdrage aan deze toename werd geleverd door de zorg, waar 392 duizend banen bijkwamen. Bijna 90 procent van de banengroei in de afgelopen tien jaar is dus toe te schrijven aan de zorg. Terwijl de stijging van het aantal banen in de marktsector en de overheid afgewisseld werd met jaren van werkgelegenheidsverlies, is bij de zorg sprake van constante groei (zie figuur 2.2.3). De zorg is inmiddels goed voor 16 procent van alle banen. Sinds 2011 is de zorg ook de bedrijfstak met het grootste aantal werknemers. Een kwart van alle vrouwen werkt in de zorg. Bij de overheid steeg het aantal banen de afgelopen tien jaar met 68 duizend. Dit betrof vooral banen in het onderwijs (62 duizend). In de marktsector gingen daarentegen per saldo 12 duizend banen verloren. Binnen de marktsector nam het aantal banen in de zakelijke dienstverlening (118 duizend) en de handel (53 duizend) toe, maar gingen veel banen verloren in de industrie (148 duizend), landbouw en visserij (42 duizend), bouwnijverheid (35 duizend) en de financiële dienstverlening (32 duizend).

2.2.3 Banen van werkzame personen, mutaties t.o.v. een jaar eerder

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Meer werkzame personen

Het aantal werkzame personen steeg in 2011 met 62 duizend, tot 8,7 miljoen. Het aantal werknemers nam toe met 40 duizend. Het aantal zelfstandigen steeg met 22 duizend relatief sneller. Deze ontwikkelingen komen overeen met die van het aantal banen. Tot de werkzame personen wordt iedereen gerekend die betaald werk doet, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat in de loop van het jaar gewerkt heeft, veel groter dan het aantal mensen dat gemiddeld in het jaar gewerkt heeft. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt voor het gemiddelde namelijk maar als een halve werkzame persoon. Veel mensen werken maar een deel van het jaar. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die met pensioen gaan. Ook duren veel banen maar kort, waarna de houder van zo'n baan op zoek moet naar ander werk, hetgeen vaak enige tijd in beslag neemt.

In 2011 telde Nederland 8,7 miljoen werkzame personen, die gemiddeld 9,3 miljoen banen hadden. De gemiddelde arbeidsduur van een baan is echter maar 73 procent van een voltijdbaan, zodat het arbeidsvolume uitkwam op 6,8 miljoen arbeidsjaren. In het totaal werd 12 miljard uur gewerkt. Dat is gemiddeld 1 298 uur per baan. Het aantal gewerkte uren betreft de feitelijk gewerkte tijd van werknemers. Niet-gewerkte uren als gevolg van vakantie, arbeidsduurverkorting, ziekte en dergelijke tellen hierbij niet mee, overwerkuren daarentegen wél. Het gemiddeld aantal gewerkte uren vertoont een dalende tendens. Tien jaar geleden werd nog gemiddeld 40 uur per baan meer gewerkt. In een baan die door mannen wordt vervuld, wordt nu gemiddeld 1 529 uur per jaar gewerkt. Bij vrouwen is dat 1 036 uur per baan per jaar.

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

De helft van alle banen van werknemers is een deeltijdbaan. Van de 7,9 miljoen banen van werknemers werd 52 procent in deeltijd vervuld. Terwijl het aantal voltijdbanen met 4 duizend afnam, zijn er in 2011 weer 47 duizend deeltijdbanen bijgekomen. Deze ontwikkeling doet zich al langer voor. In de afgelopen tien jaar is het aantal deeltijdbanen in Nederland met 0,7 miljoen gestegen tot 4,1 miljoen banen. Het aantal voltijdbanen daalde daarentegen van 4,2 miljoen naar 3,8 miljoen banen. Sinds 2007 zijn er meer deeltijdbanen dan voltijdbanen voor werknemers.

Van de werknemersbanen die door vrouwen worden vervuld, is driekwart een deeltijdbaan. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 30 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. In de zorg en de horeca is meer dan driekwart van de werknemersbanen een deeltijdbaan. Onderaan de ranglijst staat de bouwrijverheid met slechts 13 procent deeltijdbanen. In alle

bedrijfstakingen zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in de meeste bedrijfstakingen voor het merendeel door voltijders worden bezet. Alleen in de horeca, de verhuur en overige zakelijke diensten (inclusief uitzendbureaus) en de cultuur, sport en recreatie geldt zowel voor mannen als vrouwen dat zij voor het merendeel in deeltijd werken.

2.3 Het aanbod van arbeid

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2011 met 78 duizend personen toe. Daarentegen is de bevolking van 15–64 jaar, de potentiële beroepsbevolking, gekrompen met 36 duizend personen. Dit komt doordat de grote groep personen die in 1946 geboren is, 65 jaar is geworden in 2011. Het is voor het eerst dat de potentiële beroepsbevolking in omvang afneemt. In de bevolkingsprognoses van het CBS wordt er vanuit gegaan dat de potentiële beroepsbevolking de komende dertig jaar met driekwart miljoen personen zal krimpen.

2.3.1 In- en uitstroom potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2011

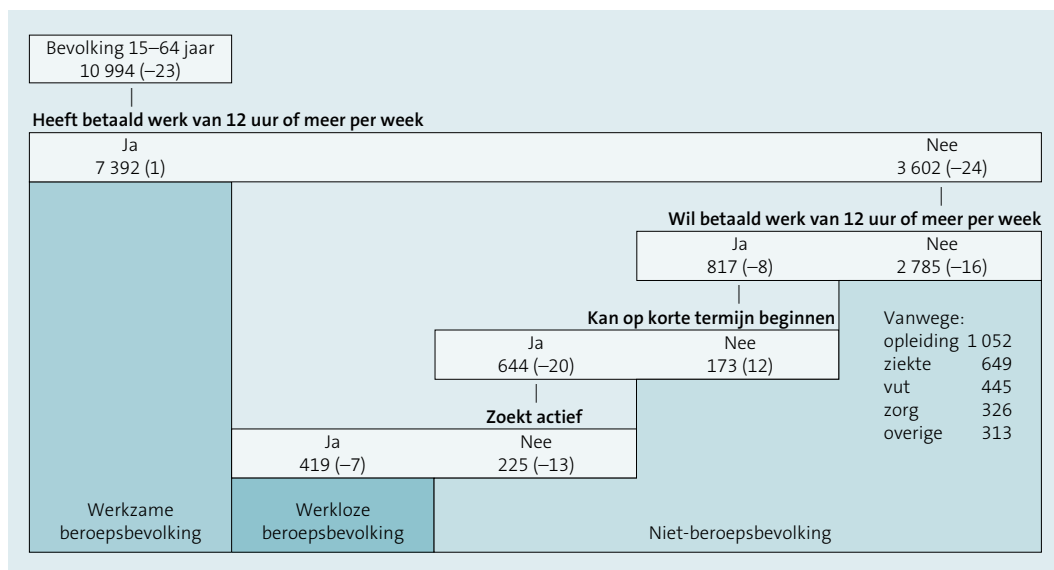

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

De beroepsbevolking is in 2011 met 6 duizend personen gekrompen, tot 7,8 miljoen personen. Dit zijn mensen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. De daling was kleiner dan in 2009 en 2010. De recente ontwikkeling staat niettemin in schril contrast met de jaren 2007 en 2008, toen de beroepsbevolking nog met bijna 150 duizend mensen per jaar groeide. Ondanks dat de beroepsbevolking in 2011 in omvang afnam, nam de arbeidspaar-

ticipatie wel iets toe. De bruto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, steeg met een 0,1 procentpunt tot 71,1 procent. In 1985 was de bruto-arbeidsparticipatie niet hoger dan 56 procent. Voor meer informatie over de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en een Europese vergelijking, zie *Participatie en onbenut arbeidsaanbod in Europees perspectief*.

2.3.2 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2011¹⁾

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

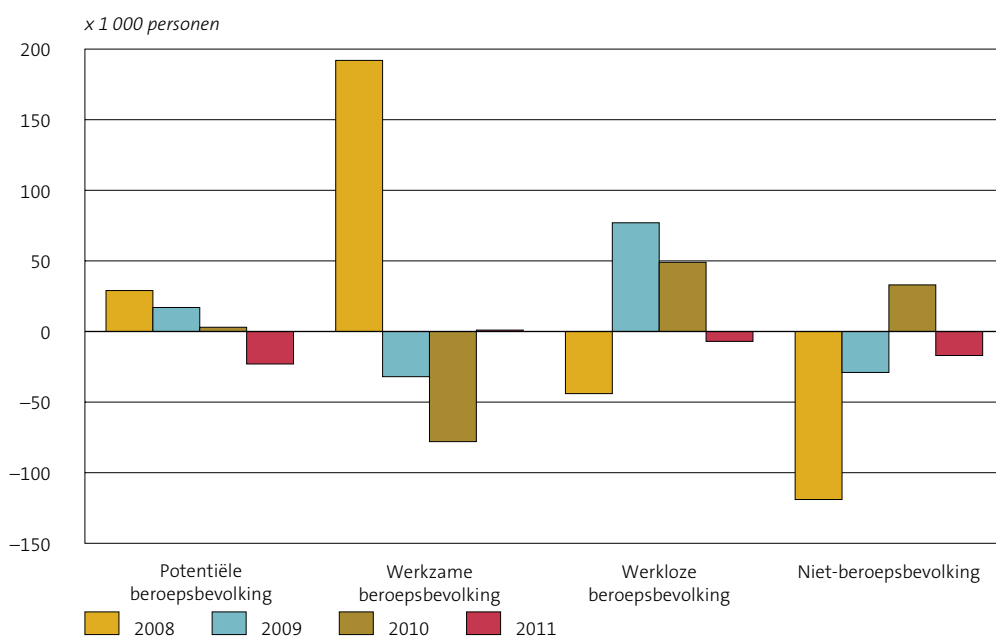
¹⁾ Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2010 vermeld.

De mannelijke beroepsbevolking nam af met 18 duizend, terwijl de vrouwelijke beroepsbevolking groeide met 12 duizend. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen steeg met 0,4 procentpunt tot 63,8 procent. Sinds begin jaren tachtig is de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen met gemiddeld bijna 1 procentpunt per jaar toegenomen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen is in deze periode slechts licht gestegen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen bedroeg 78,3 procent in 2011, dat is 1,4 procentpunt minder dan in 2008.

De afname van de beroepsbevolking is de resultante van een dalend aantal werkzame jongeren en een stijgend aantal ouderen. In de leeftijdsgroep 45–64 jaar nam de beroepsbevolking toe met 86 duizend personen. De beroepsbevolking van 35–44 jaar kromp daarentegen met 70 duizend personen. De toename bij de ouderen is voor een deel toe te

schrijven aan demografische ontwikkelingen: er komen geleidelijk aan steeds meer mensen in deze leeftijdsgroep. Zeker bij de 55-plussers draagt een toenemende participatie hier echter ook aan bij. In 2011 steeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55–64-jarigen met ruim 2 procentpunt tot bijna 54 procent. Hierbij speelt een rol dat regelingen voor vervroegde uittreding zijn ingetrokken of versoerd, terwijl ook de instroom naar arbeidsongeschiktheidsregelingen beperkt is. Tien jaar geleden bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55–64-jarigen nog slechts 34 procent.

2.3.3 Beroepsbevolking, mutaties t.o.v. een jaar eerder

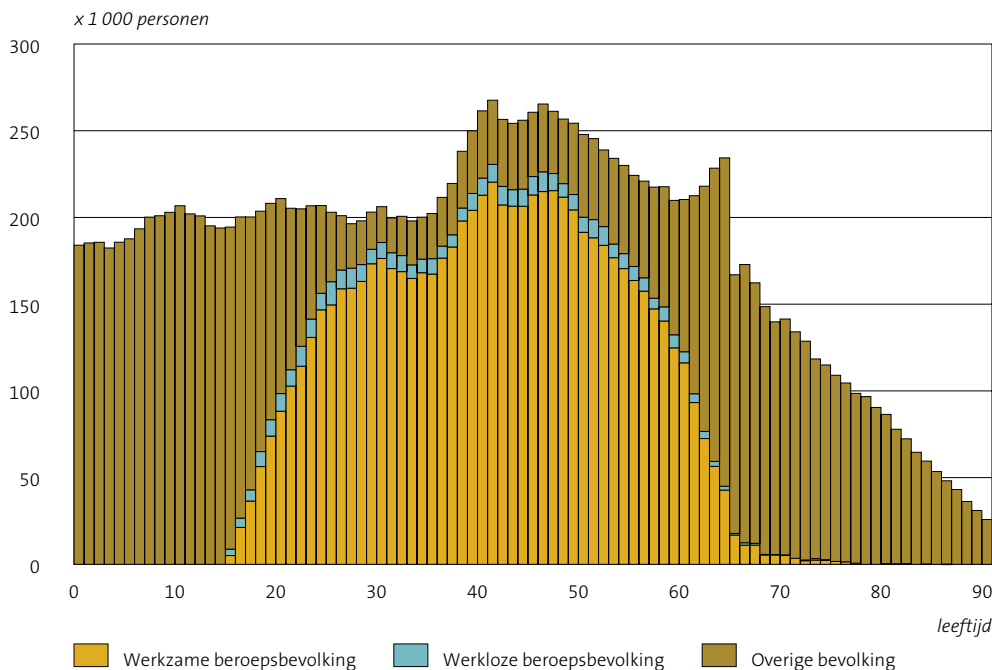

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De niet-beroepsbevolking kromp in 2011 met 17 duizend tot 3,2 miljoen personen. Hiervan wilden 2,8 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Hiertoe worden ook de mensen gerekend die wel willen werken, maar zeggen niet te kunnen werken. Redenen om geen betaald werk te willen of kunnen hebben, zijn opleiding of studie, ziekte of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. Van de 817 duizend personen die wél betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt nog eens de helft buiten de (werkloze) beroepsbevolking omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met

werk. De afgelopen jaren is het aantal mensen dat niet wil of kan werken vanwege een opleiding of studie flink toegenomen. Ook het aantal mensen dat wél wil werken maar niet direct beschikbaar is of actief zoekt, is gestegen. Aan de andere kant is het aantal mensen, met name vrouwen, dat vanwege zorgtaken niet wil of kan werken fors afgenomen.

2.3.4 Het werkzame en werkloze deel van de Nederlandse bevolking, 2011

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Enquête beroepsbevolking.

25 jaar beroepsbevolking

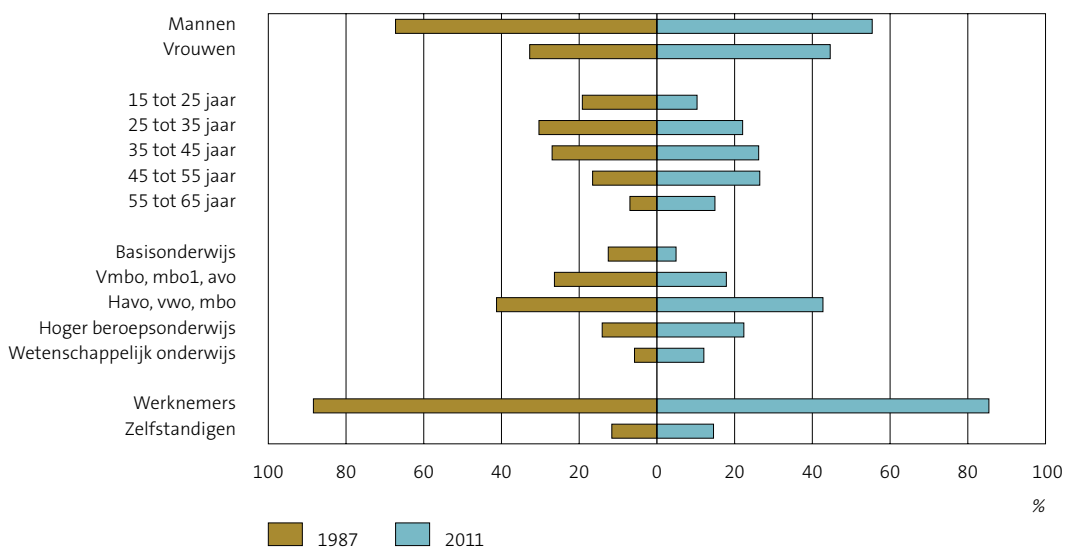
Sinds 1987 meet het CBS met de Enquête beroepsbevolking (EBB) continu de arbeidsmarktpositie van de Nederlandse bevolking. In hoeverre is de beroepsbevolking in Nederland de afgelopen 25 jaar veranderd?

De Nederlandse bevolking van 15 tot 65 jaar, de potentiële beroepsbevolking, omvatte in 1987 iets meer dan 10 miljoen mensen. Ruim 5 miljoen mensen werkten minstens twaalf uur per week en behoorden daarmee tot de werkzame beroepsbevolking. Tussen 1987 en 2011 groeide de potentiële beroepsbevolking met bijna 1 miljoen mensen, terwijl de werkzame beroepsbevolking met ruim 2 miljoen mensen toenam. Hierdoor steeg

de netto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, van 52 naar 67 procent.

De groei van de werkzame beroepsbevolking kwam vooral voor rekening van vrouwen. De werkzame beroepsbevolking telde in 1987 ruim 1,7 miljoen vrouwen; 25 jaar later was dat bijna verdubbeld tot 3,3 miljoen. Terwijl in 1987 slechts een derde van de werkzame beroepsbevolking bestond uit vrouwen, is dat inmiddels opgelopen tot 45 procent. De netto-arbeidsparticipatie van vrouwen is in deze periode gestegen van 35 naar 60 procent. Bij mannen liep die op van 70 naar 74 procent.

Samenstelling werkzame beroepsbevolking

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Ook in andere opzichten is de samenstelling van de werkzame beroepsbevolking de laatste 25 jaar sterk veranderd. Het aandeel jongeren tot 25 jaar daalde het sterkst, van 19 naar 10 procent. Het aandeel 45-plussers in de werkzame beroepsbevolking steeg daarentegen van 23 naar 41 procent. Binnen deze groep steeg het aantal werkzame vrouwen van 55 tot 65 jaar zelfs van 76 duizend tot 420 duizend. In een kwart eeuw nam de gemiddelde leeftijd van de werkzame beroepsbevolking toe met 5 jaar, tot 41 jaar.

Het onderwijsniveau van de werkzame beroepsbevolking is eveneens aanmerkelijk gestegen. Terwijl in 1987 een vijfde hoog opgeleid was, is dat inmiddels een derde. Het aantal mensen met een wetenschappelijke opleiding is binnen de werkzame beroepsbevolking opgelopen van 300 duizend naar bijna 900 duizend. Het aantal werknemers steeg in 25 jaar met 1,7 miljoen, terwijl het aantal zelfstandigen met bijna een half miljoen groeide. Hierdoor maken zelfstandigen inmiddels 15 procent uit van de werkzame beroepsbevolking.

Werkzame beroepsbevolking vrijwel stabiel

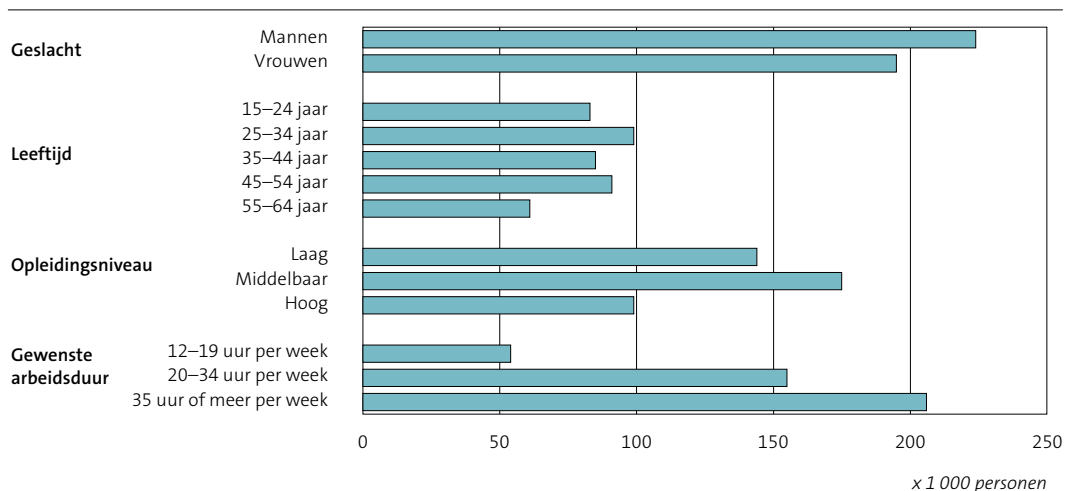
De werkzame beroepsbevolking bleef in 2011 vrijwel stabiel op 7,4 miljoen personen. De groei bleef beperkt tot duizend personen. In vergelijking met 2008 waren er 109 duizend mensen minder aan het werk. Tussen 2005 en 2008 was de werkzame beroepsbevolking nog met ruim een half miljoen mensen toegenomen. De werkzame beroepsbevolking wijkt af van de eerder in dit hoofdstuk genoemde werkzame personen. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15–64 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in welk land. Bij de werkzame personen wordt daarentegen iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uur dat per week gewerkt wordt. In 2011 werkten 840 duizend personen van 15–64 jaar minder dan twaalf uur per week. Dit zijn vooral jongeren.

Werkloosheid in tweede helft 2011 toegenomen

Gemiddeld was 5,4 procent van de beroepsbevolking werkloos in 2011, evenveel als in 2010. De werkloze beroepsbevolking telde in 2011 gemiddeld 419 duizend personen, 7 duizend minder dan een jaar eerder. In 2010 kwamen er nog 49 duizend werklozen bij. De werkloze beroepsbevolking bereikte het afgelopen decennium eerst een hoogste punt in het eerste kwartaal van 2005. Toen waren gemiddeld 510 duizend personen werkloos. Daarna daalde de werkloosheid gestaag tot in 2008. In augustus 2008 waren nog maar 264 duizend personen werkloos. Het aantal werklozen liep sindsdien vrijwel voortdurend op, tot 478 duizend in februari 2010. Daarna zette een gestage daling in, tot rond de 400 duizend in de lente van 2011. In de tweede helft van 2011 liep de werkloosheid echter weer op. Eind 2011 waren er 54 duizend werklozen meer dan eind 2010. Desondanks was het werkloosheidspercentage in Nederland, na Oostenrijk, het laagst van alle EU-landen. In de eerste helft van 2012 steeg het aantal werklozen verder tot bijna een half miljoen.

Er waren in vergelijking met een jaar eerder 6 duizend mannen meer werkloos, terwijl het aantal vrouwelijke werklozen afnam met 13 duizend. Gemiddeld waren er meer mannen werkloos (224 duizend) dan vrouwen (195 duizend). Doordat de mannelijke beroepsbevolking echter groter is dan de vrouwelijke beroepsbevolking, was het werkloosheidspercentage bij de mannen lager dan bij vrouwen. De werkloosheid onder mannen bedroeg in 2011 gemiddeld 5,2 procent en onder vrouwen 5,6 procent.

2.3.5 Samenstelling werkloze beroepsbevolking, 2011

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

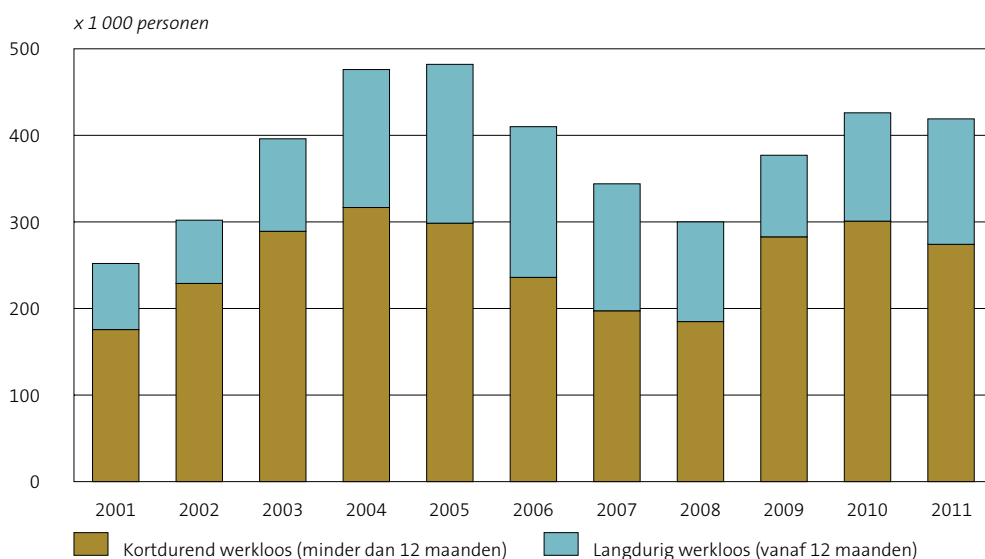
Zoals gebruikelijk was de werkloosheid onder jongeren (15–24 jaar) relatief hoog, namelijk 10 procent van de beroepsbevolking. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. Wel is de werkloosheid van jongeren in 2011 gedaald met bijna 2 procentpunt. In de grote groep van 35–54-jarigen bedroeg de werkloosheid 4,5 procent. Het laagst was de werkloosheid bij mannen van 45–54 jaar (4 procent). De stijging van de werkloosheid was in 2011 het grootst bij mannen van 25–34 jaar (ruim 1 procentpunt).

Meer langdurig werklozen

In 2011 waren gemiddeld 419 duizend mensen werkloos. Niet al deze mensen zijn het hele jaar werkloos geweest. Voor 306 duizend mensen geldt dat zij in 2010 nog niet werkloos waren, maar in 2011 wél. Anderzijds waren 312 duizend mensen in 2011 niet meer werkloos, die in 2010 nog wel werkloos waren. Slechts

114 duizend mensen die in 2011 werkloos waren, waren een jaar eerder óók werkloos. Gemiddeld waren 139 duizend personen langdurig werkloos in 2011, dat wil zeggen minstens één jaar. Het aantal langdurig werklozen was nog niet zo hoog als in de jaren 2004–2006.

Werkloze beroepsbevolking

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De werkloze beroepsbevolking telde in 2011 bijna 120 duizend personen meer dan in 2008. Nadat in 2009 de kortdurende werkloosheid sterk was gestegen, is tussen 2009 tot 2011 vooral het aantal langdurig werklozen toegenomen. De lichte daling van de werkloosheid in 2011 kwam geheel voor rekening van de kortdurende werkloosheid. In 2009 was een kwart van de werklozen een jaar of langer werkloos, in 2011 was dat een derde.

De afgelopen twee jaar is het aantal werklozen dat al een jaar of langer werkloos is, fors opgelopen: van 91 duizend in 2009 tot 139 duizend in 2011. Vooral bij de 25- tot 45-jarigen is de langdurige werkloosheid de afgelopen twee jaar flink gegroeid: van 20 naar 31 procent. Maar ook onder de 45- tot 65-jarigen, bij wie de langdurige werkloosheid altijd aan de hoge kant is, nam die verder toe. In 2011 was bijna de helft van de oudere werklozen

al een jaar of langer werkloos. Hoewel onder jongeren de werkloosheid betrekkelijk hoog is (10 procent in 2011) is deze meestal van korte duur. Meer dan ouderen wisselen jongeren van baan waarbij werk wordt afgewisseld met werkloosheid. In 2011 was er bij 14 procent van de 15- tot 25-jarige werklozen sprake van langdurige werkloosheid.

Daarnaast nam ook bij de laagopgeleiden de langdurige werkloosheid sterk toe. In 2009 was 27 procent van de laagopgeleide werklozen al een jaar of langer werkloos. In 2011 was dat 39 procent. Verder groeide bij de middelbaar opgeleiden de langdurige werkloosheid iets sneller dan bij de hoogopgeleiden. Van zowel middelbaar als hoogopgeleide werklozen was 32 procent langer dan een jaar werkloos.

2.4 Loonontwikkeling

Loonstijging weer lager dan inflatie

De brutolonen zoals vastgelegd in cao's namen in 2011 toe met gemiddeld slechts 1,2 procent. Daarmee ligt de cao-loonstijging al twee jaar onder de inflatie, die in 2011 op 2,3 procent uitkwam. De lage cao-loonstijging is een rechtstreeks gevolg van de kredietcrisis, die de toestand op de arbeidsmarkt snel verslechterde. Vanaf de tweede helft van 2011 loopt de cao-loonstijging enigszins op. De gemiddelde cao-loonstijging sinds 2000 bedraagt 2,3 procent per jaar, de inflatie 2,0 procent.

Vooraf jongeren werken tegen het minimumloon

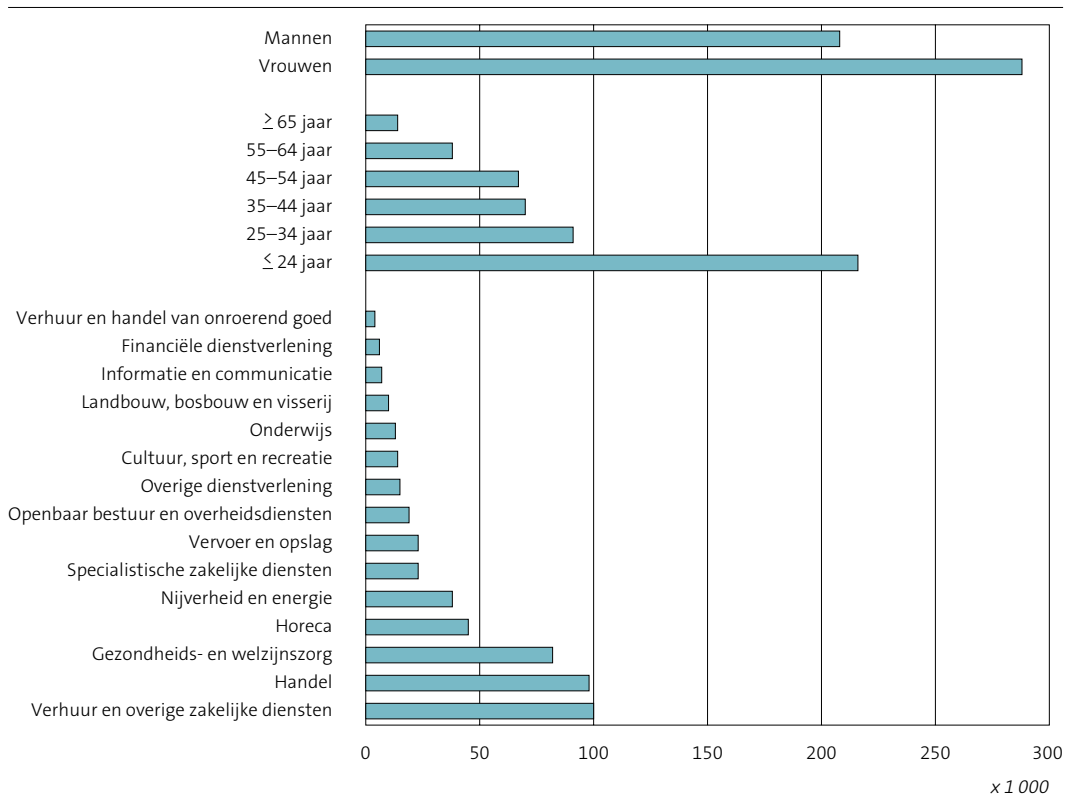
Een werknemer verdiende in 2010 gemiddeld ruim 2 200 euro bruto per maand. Rond dit gemiddelde loon bestaat een aanzienlijke spreiding, die vooral veroorzaakt wordt door het aantal uren dat een werknemer werkt. Zo verdienen voltijdwerknemers per maand gemiddeld 2,5 keer het maandloon van deeltijdwerknemers. In Nederland is wettelijk vastgelegd hoeveel een bedrijf minimaal moet betalen aan zijn werknemers. Sinds juli 2012 bedraagt het wettelijk minimumloon voor volwassen werknemers 1 456 euro per maand bij een volledig dienstverband.

Doordat veel werknemers een deeltijdbaan hebben, verdienen zij een loon dat lager is dan dit minimumloon. Daarnaast gelden voor jongeren lagere minimumloonbedragen dan volwassenen. Zo bedraagt het minimumjeugdloon van een 18-jarige 45,5 pro-

cent van het wettelijk minimumloon van volwassenen. Bij het tellen van het aantal minimumloners wordt hiermee rekening gehouden. Een baan wordt aangemerkt als minimumloner indien maximaal het voor de leeftijd van de werknemer geldende wettelijk minimumloon wordt verdiend. Overwerkloon en eenmalige beloningen tellen hierbij niet mee. Voor deeltijdbanen wordt een vergelijking gemaakt naar evenredigheid van hun arbeidsduur.

In 2010 werden bijna een half miljoen banen van werknemers tegen maximaal het minimumloon betaald. Dat is ruim 6 procent van alle werknemersbanen. Dit percentage is de laatste jaren constant. In nog eens 5 procent van alle werknemersbanen wordt maximaal 10 procent boven het minimumloon betaald.

Aantal minimumloners, 2010

Bron: CBS, Statistiek Werkgelegenheid en Lonen.

Meer dan de helft van de minimumloners zijn vrouwen. Van alle vrouwelijke werknemers verdient 8 procent hooguit het minimumloon, terwijl van de mannelijke werknemers 5 procent het minimumloon krijgt. Daarnaast is de gemiddelde minimumloner veel jonger dan de gemiddelde werknemer: één op de zes jongeren verdient het minimumloon. Hiermee is 45 procent van alle minimumloners jonger dan 25 jaar. Ook 65-plussers werken relatief vaak tegen maximaal het minimumloon, hoewel het wettelijk minimumloon strikt genomen niet voor hen van toepassing is.

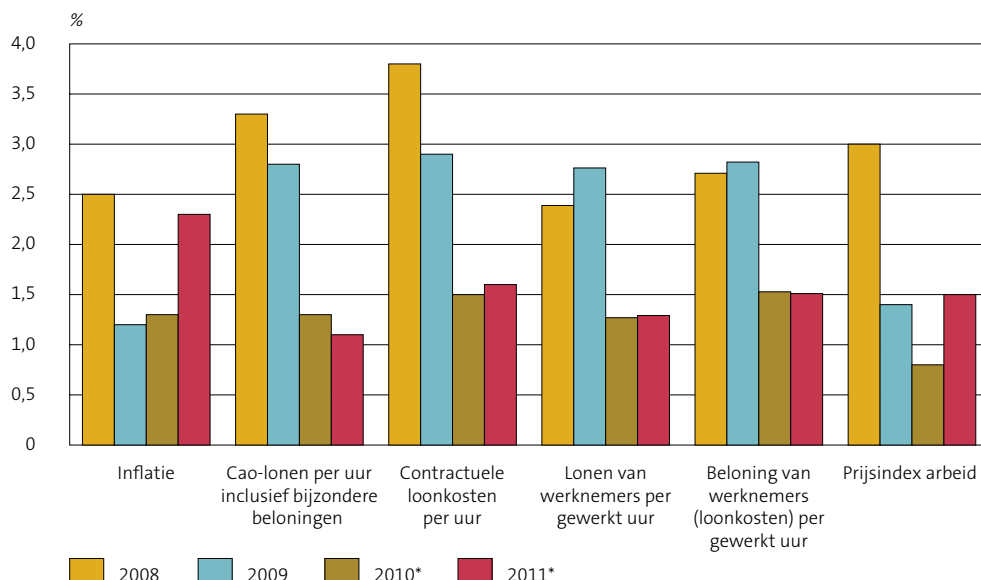
Van de werknemers die 35 uur of meer per week werken, verdient 3 procent het minimumloon. Voor werknemers die korter werken, loopt het aandeel minimumloners op van 7 procent van

de werknemers die 30–35 uur per week werken tot 12 procent van de werknemers die korter dan 12 uur per week werken. Van alle minimumloners heeft slechts 29 procent een voltijd baan.

Per bedrijfstak gezien is het aandeel minimumloners het hoogst in de horeca (14 procent), de verhuur en overige zakelijke diensten (12 procent) en de landbouw en visserij (10 procent). Absoluut gezien werken de meeste minimumloners in de bedrijfstakken verhuur en overige zakelijke diensten (100 duizend, waaronder 61 duizend uitzendkrachten), de handel (98 duizend) en de zorg (82 duizend, inclusief 32 duizend stageplekken). Ruim de helft van alle minimumloners is te vinden in deze drie bedrijfstakken.

De lonen van werknemers per gewerkt uur stegen in 2011 met 1,3 procent, de sociale lasten met 2,3 procent. In deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen. Alle looncijfers hebben alleen betrekking op werknemers; het inkomen van zelfstandigen wordt niet gezien als loon, maar als gemengd inkomen uit arbeid, waartoe ook de winst uit bedrijfsvoering behoort.

2.4.1 Loonontwikkeling en inflatie

Bron: CBS, Consumentenprijsindex, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen, Nationale rekeningen 2011 en Prijsindex arbeid.

De contractuele loonkosten stegen in 2011 met 1,6 procent, dus meer dan de cao-lonen. Dit kwam doordat de werkgeverspremies voor werkloosheid en zorgverzekeringen omhoog gingen. Ook de werkgeverspremies voor pensioen zijn de laatste jaren verhoogd. De premies voor arbeidsongeschiktheid namen echter af. De totale loonkosten worden binnen de nationale rekeningen aangeduid als de beloning van werknemers. In 2011 bedroeg de totale beloning van werknemers bij elkaar 307 miljard euro, een stijging van 2,1 procent. Per gewerkt uur steeg de beloning van werknemers met 1,5 procent. Dat is net zoveel als in 2010, maar lager dan de gemiddelde stijging van 3 procent sinds 2000.

De beloning van werknemers per gewerkt uur steeg in 2011 het meest in de bedrijfstakken delfstoffenwinning en financiële dienstverlening (bij beide 3,7 procent). De stijging

bedroeg echter minder dan 1 procent in de bedrijfstakken openbaar bestuur en onderwijs. De gemiddelde beloning van werknemers per gewerkt uur kwam in 2011 uit op ruim 30 euro. Hiervan heeft 7 euro betrekking op sociale premies ten laste van de werkgevers. De hoogste gemiddelde beloningen per gewerkt uur worden betaald in de delfstoffenwinning (59 euro) en bij de financiële instellingen (50 euro).

De stijging van de loonkosten is voor een deel het gevolg van veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie. Doordat het aandeel van werknemers met relatief hoge loonkosten (zoals hoger opgeleide werknemers en oudere werknemers) toeneemt, stijgen de gemiddelde loonkosten. Het effect hiervan kan becijferd worden met de prijsindex arbeid. Deze index geeft de ontwikkeling weer van de totale loonkosten per gewerkt uur van werknemers, waarbij gecorrigeerd is voor veranderingen in de werknemersstructuur. Verder zijn de loonkostensubsidies bij het bepalen van de index afgetrokken van de beloning van werknemers. In 2011 zijn de loonkostensubsidies lager uitgekomen dan in 2010. De veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie hebben geleid tot een stijging van de gemiddelde loonkosten met 0,3 procent. De zuivere stijging van de prijs van arbeid was 1,5 procent.

Loonkosten de afgelopen tien jaar met 34 procent gestegen

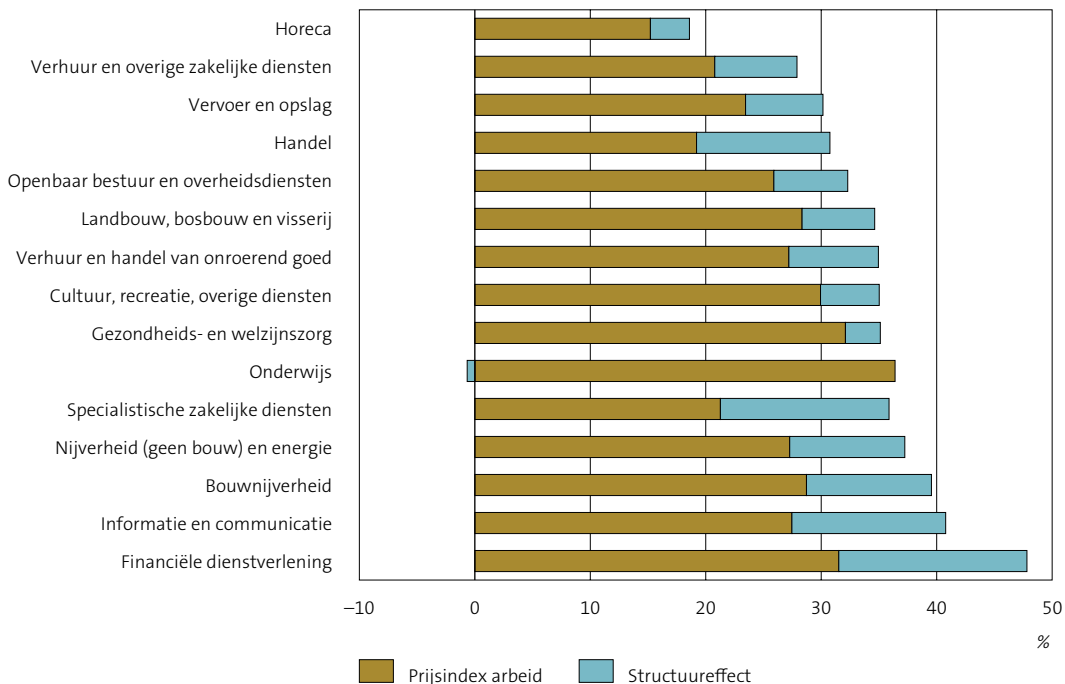
Tussen 2001 en 2011 zijn de gemiddelde loonkosten per gewerkt uur in Nederland met 34 procent gestegen. Deze stijging is voor een deel het gevolg van veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie. Doordat het aandeel oudere werknemers en hoger opgeleide werknemers toenam, stegen de loonkosten met bijna 6 procent. Na correctie voor deze structuurveranderingen resteert een zuivere prijsstijging. De prijs van arbeid steeg tussen 2001 en 2011 met 26 procent. Ter vergelijking, in dezelfde periode bedroeg de stijging van de consumentenprijzen 20 procent.

De totale loonkosten per gewerkt uur zijn de afgelopen tien jaar het sterkst gestegen in de bedrijfstak financiële dienstverlening, waar de stijging uitkwam op 48 procent. Daarentegen bleef de stijging in de horeca beperkt tot 19 procent. Deze verschillen zijn voor een deel te verklaren uit veranderingen in de opbouw van het werknemersbestand. In de bedrijfstak financiële dienstverlening was het structuureffect het grootst, in de horeca, het onderwijs en de zorg het kleinste. Na correctie voor deze structuurveranderingen blijkt de zuivere loonkostenstijging het grootst te zijn geweest in het onderwijs (36 procent), gevolgd door de zorg

(32 procent) en de financiële dienstverlening (bijna 32 procent).

De samenstelling van de populatie werknemers, uitgedrukt in gewerkte uren, is de laatste tien jaar fors veranderd. De werkgelegenheid in de zorg is sterk gegroeid, ten koste van de nijverheid. In samenhang hiermee is ook het aandeel vrouwen toegenomen. Tegelijkertijd is sprake van vergrijzing van het werknemersbestand en stijgt het opleidingsniveau gestaag. Voor het totaal van alle bedrijfstakken geldt dat het aandeel jongeren afnam met ongeveer 8 procentpunt. In de bedrijfstak financiële dienstverlening was deze afname echter dubbel zo groot, terwijl in het onderwijs het aandeel jongeren juist iets toenam. Het aandeel hoger opgeleide werknemers nam de afgelopen tien jaar met ongeveer 6 procentpunt toe. Bij financiële instellingen was deze toename veel groter. In deze bedrijfstak was in 2001 ongeveer een derde van de werknemers hoog opgeleid, en tien jaar later bijna de helft. Bij het onderwijs bleef de verdeling naar opleidingsniveau daarentegen vrijwel ongewijzigd. Wellicht speelt hierbij een rol dat het opleidingsniveau in het onderwijs in 2001 al hoog was: driekwart van de werknemers had toen al een hoog opleidingsniveau.

Ontwikkeling loonkosten per gewerkt uur, 2011* t.o.v. 2001

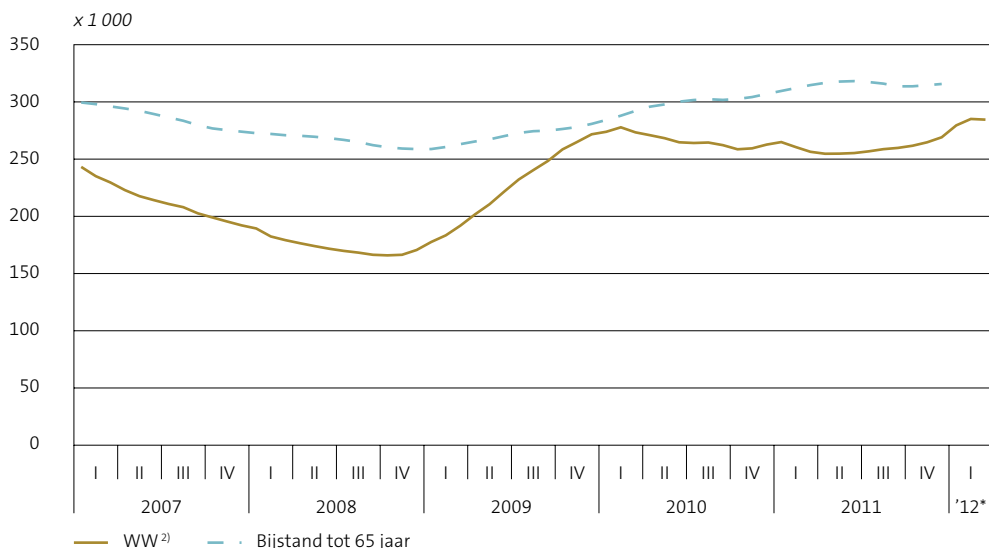
Bron: CBS, Prijsindex arbeid.

2.5 Sociale zekerheid

Het aantal werkloosheidsuitkeringen daalde bij aanvang van 2011, maar liep aan het einde van het jaar stijl op. Dat het aantal werkloosheidsuitkeringen aan het einde van het jaar toenam, hangt samen met de recessie. Het aantal bijstandsuitkeringen bleef vrijwel onveranderd. De Wet Investeren in Jongeren (WIJ) die een paar jaar heeft bestaan liep in 2011 voor het laatst. Werkloze jongeren kunnen vanaf 2012 net als voorheen een beroep doen op de bijstand. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen liep in 2011 terug. Door een ingreep in de wet worden nieuwe instromers in de Wajong veelal gekenmerkt als gedeeltelijk arbeidsongeschikt. De uitstroom uit arbeidsongeschiktheidsuitkeringen loopt op doordat de babyboomers vanaf begin 2011 vijftig worden en daarmee het recht op

een arbeidsongeschiktheidsuitkering verliezen. Het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd door babyboomers leidt tevens tot een verhoogde instroom in de AOW.

2.5.1 Uitkeringen WW en bijstand¹⁾

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en Statistiek bijstandsuitkeringen.

¹⁾ Gecorrigeerd voor seizoeninvloeden.

WW loopt op vanaf tweede helft van het jaar

Als gevolg van het uitbreken van de kredietcrisis liep het aantal verstrekte werkloosheids-oftewel WW-uitkeringen op tot een hoogtepunt in februari 2010 van 278 duizend (gecorrigeerd voor seizoeninvloeden). Het aantrekken van de economie in 2010 leidde tot een lichte daling van het aantal WW'ers. In het derde kwartaal van 2011 zette de tweede recesie in en nam ook het aantal WW-uitkeringen weer toe. Eind 2011 werden er 269 duizend werkloosheidsuitkeringen uitgekeerd, 6 duizend meer dan eind 2010. Door de daling in de eerste helft van het jaar werden er in 2011 gemiddeld wel 7 duizend WW-uitkeringen minder verstrekt dan in 2010. De stijging van het WW-uitkeringen liep door in het eerste deel van 2012. In april werden er 288 duizend uitkeringen verstrekt, het hoogste aantal sinds het uitbreken van de kredietcrisis.

2.5.2 WW-uitkeringen naar geslacht en leeftijd¹⁾

	Maart 2011	Maart 2012*	Maart 2012* t.o.v. Maart 2011	
	x 1 000			%
Mannen				
15 tot 25 jaar	5,2	7,3	2,2	42
25 tot 35 jaar	21,8	26,5	4,7	21
35 tot 45 jaar	35,6	36,9	1,4	4
45 tot 55 jaar	45,3	47,5	2,2	5
55 tot 65 jaar	42,3	47,1	4,8	11
Totaal	150,1	165,3	15,2	10
Vrouwen				
15 tot 25 jaar	4,3	5,7	1,5	34
25 tot 35 jaar	20,2	23,7	3,5	17
35 tot 45 jaar	31,3	33,2	1,8	6
45 tot 55 jaar	35,3	38,8	3,4	10
55 tot 65 jaar	24,5	28,9	4,5	18
Totaal	115,6	130,2	14,7	13

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen.

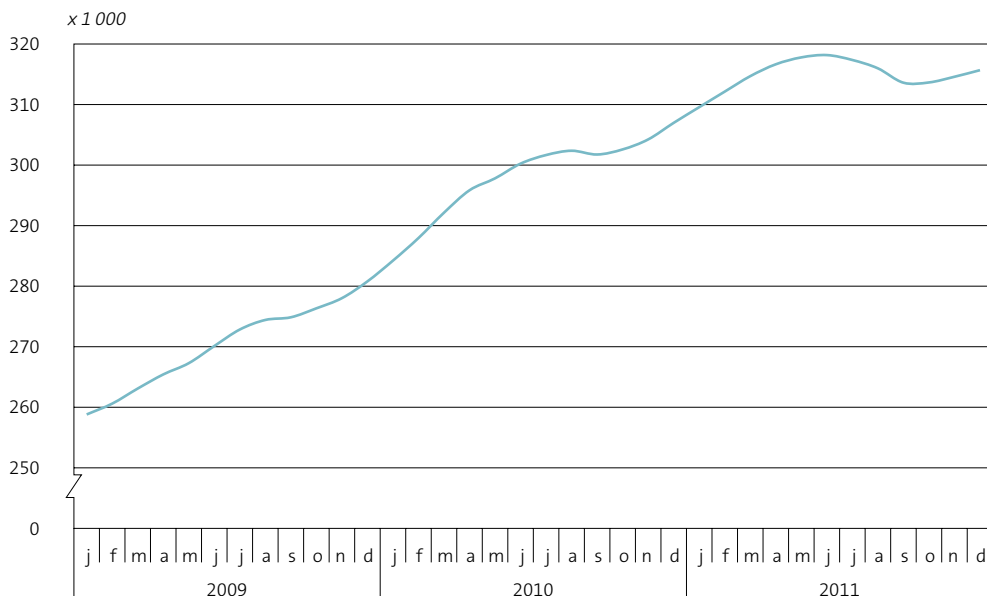
¹⁾ Ultimostanden.

De recessie in de tweede helft van 2011 leidde tot een sterke stijging van het aantal WW-uitkeringen aan jongeren van 15 tot 25 jaar. Onder mannen bedroeg die stijging tussen maart 2011 en maart 2012 maar liefst 42 procent. Ook onder vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie was de stijging met 34 procent fors. Vooral jonge mannen lijken een speelbal van de conjunctuur. Dit komt doordat zij vaker in conjunctuurgevoelige sectoren werken, zoals de industrie, de ICT, het transport en de bouw.

Bijstand stabiel

Het aantal bijstandsuitkeringen aan personen tot 65 jaar was in juni 2011 opgelopen tot 318 duizend. Hierna zette voor het eerst sinds 2,5 jaar een daling in. Het aantal uitkeringen nam af tot 314 duizend, maar liep aan het einde van 2011 weer op. Het aantal bijstandsuitkeringen is van begin 2009 tot eind 2011 toegenomen met 22 procent. De sterkste stijgingen vonden plaats in 2010. Over heel 2011 is het aantal bijstandsuitkeringen met 2 procent toegenomen.

2.5.3 Bijstandsuitkeringen (incl. WIJ)¹⁾

Bron: CBS, Statistiek bijstandsuitkeringen.

¹⁾ Tot 65 jaar.

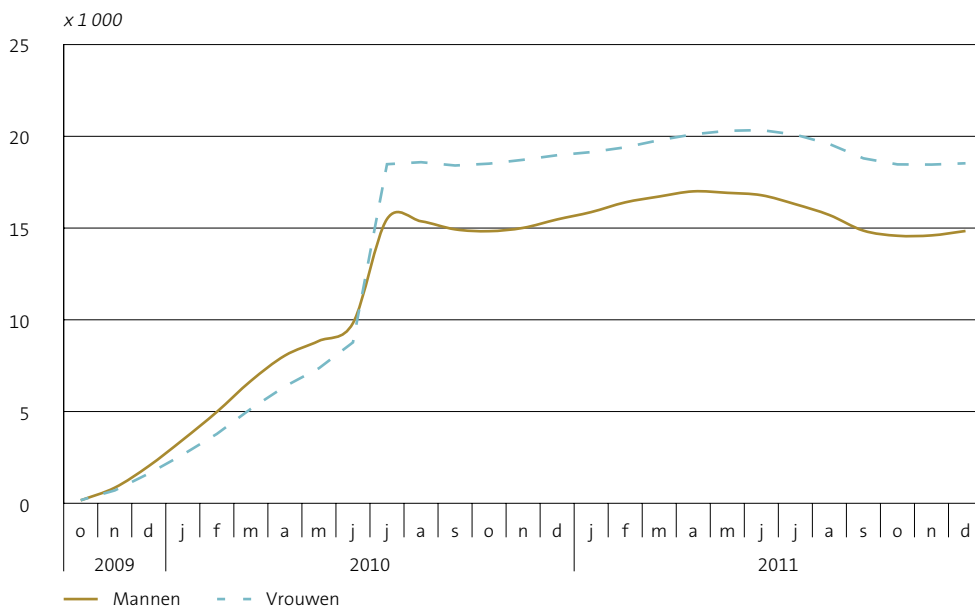
De bijstand is iets zwakker aan de conjunctuur gerelateerd dan de WW, maar in of na een periode van laagconjunctuur loopt ook de bijstand op. De toename in deze periode komt door doorstroom vanuit de WW en door mensen die zonder noemenswaardige opbouw van WW-rechten werkloos raken. Bijvoorbeeld afgestudeerden die geen baan kunnen vinden, maar ook uitzendkrachten en andere flexwerkers. Men heeft recht op bijstand bij onvoldoende inkomen *en* vermogen.

Een einde aan de WIJ

De Wet Investeren in Jongeren (WIJ) is van kracht geworden op 1 oktober 2009 en is op 1 januari 2012 afgeschaft. De wet moest ervoor zorgen dat alle jongeren tot 27 jaar een opleiding volgden of werkten. In plaats van bijstand kregen jongeren recht op een werkleeraanbod. Wanneer een jongere geen of onvoldoende inkomsten genereerde uit het werkleeraanbod kon hij of zij aanspraak maken op een aanvullende inkomensvoorziening in het kader van de WIJ.

De invoering van de WIJ kende een overgangperiode voor jongeren die op dat moment een uitkering ontvingen in het kader van de Wet Werk en Bijstand (WWB). Daardoor kwamen er tot juli 2010 alleen nieuwe bijstandsaanvragen van jongeren in de WIJ terecht. In juli 2010 liep het aantal WIJ-uitkeringen sterk op, omdat in die maand alle oude WWB-gevallen naar WIJ-uitkeringen werden omgezet.

2.5.4 WIJ-uitkeringen

Bron: CBS, Statistiek Bijstandsuitkeringen.

Eind 2011 waren er meer dan 33 duizend WIJ-uitkeringen. In de eerste maanden van de WIJ werden meer nieuwe WIJ-uitkeringen verstrekt aan mannen dan aan vrouwen. Dit houdt verband met de sterke economische krimp in 2009 waardoor in eerste instantie vooral jonge mannen werden geraakt. Vanaf juli 2010 ligt het aantal vrouwen met een WIJ-uitkering hoger dan het aantal mannen. In de totale bijstand zitten ook meer vrouwen dan mannen.

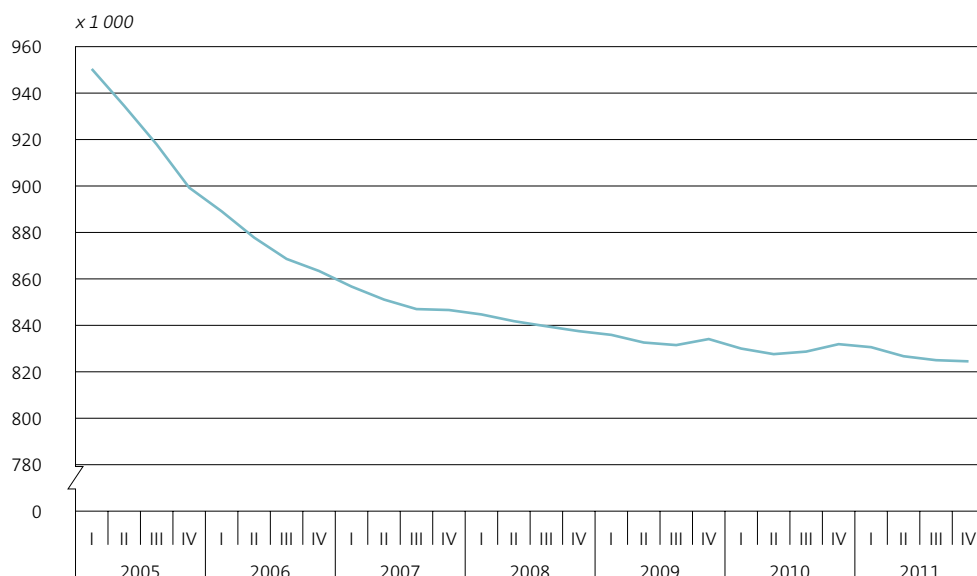
Ondanks de stijging die de bijstand als geheel doormaakt in de periode van 2009–2011, is het aantal WIJ-uitkeringen vanaf juli 2010 redelijk stabiel. Het aantal WIJ-uitkeringen was eind 2011 nagenoeg gelijk aan dat van een jaar eerder. In mei 2011 bereikte het aantal WIJ-uitkeringen een piek van 37 duizend, waarvan 20 duizend voor vrouwen en 17 duizend voor mannen.

Per 1 januari 2012 kunnen er geen nieuwe WIJ-uitkeringen meer worden aangevraagd. Het werkleeraanbod zal blijven bestaan als re-integratievoorziening in de WWB. Voor jongeren die vanaf 1 januari 2012 een bijstandsuitkering komen aanvragen, geldt een wachtperiode van vier weken. In die periode moet de jongere actief op zoek naar een baan of een opleiding. Lukt dat niet dan kan er een aanvraag voor een bijstandsuitkering worden ingediend. Jongeren die een lopende WIJ-uitkering hadden op 1 januari 2012 worden op 1 juli 2012 vanuit de WIJ overgezet naar de WWB.

Babyboomers stromen de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen uit

Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen neemt sinds 2003 trendmatig af. Maatregelen zoals de Wet Pemba (1998), de Wet verbetering Poortwachter (2002), de invoering van de WIA (2006), en het strikter schattingsbesluit liggen hier aan ten grondslag. Deze maatregelen zijn erop gericht om de instroom in de arbeidsongeschiktheid (AO) te beperken.

2.5.5 Totaal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen¹⁾

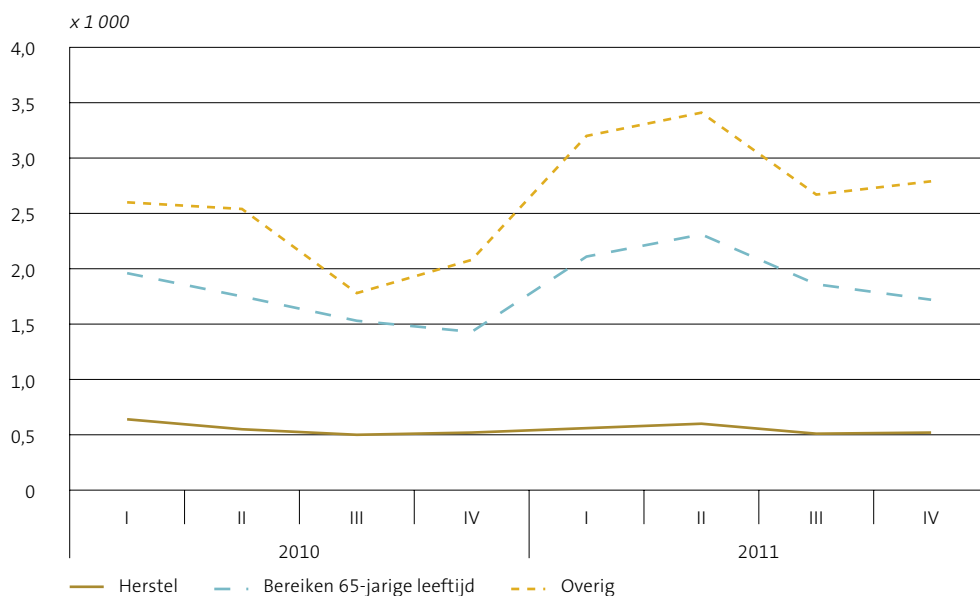

Bron: CBS, Statistiek Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

¹⁾ Ultimostanden.

In de tweede helft van 2010 was er een lichte stijging van het aantal AO-uitkeringen, tot 832 duizend in december. In 2011 nam dit aantal weer langzaam af tot 825 duizend. De daling in 2011 hangt samen met de babyboomers die vanaf februari 2011 de 65-jarige leeftijd beginnen te bereiken. In 2011 werden per maand gemiddeld 2860 uitkeringen beëindigd omdat een persoon de 65-jarige leeftijd bereikt. Dit zijn maandelijks 670 uitkeringen meer dan in 2010.

2.5.6 Gemiddelde uitstroom uit arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar reden¹⁾

Bron: CBS, Statistiek Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

¹⁾ Kwartaalgemiddelden.

Aantal volledig arbeidsongeschikte Wajongers daalt door nieuwe wetgeving

In 2011 bleef net als in de voorgaande jaren het aantal Wajong-uitkeringen gestaag toenemen. In december 2011 waren er 216 duizend Wajong uitkeringen. Begin 2008 lag dit aantal nog op 168 duizend. Van alle Wajong-uitkeringen eind 2011 was ongeveer 12 procent een uitkering wegens gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid¹⁾. Tot het eerste kwartaal van

¹⁾ De cijfers kunnen enigszins afwijken van die op StatLine, waarin het onderscheid tussen volledige en gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid is gemaakt op basis van het uitkeringspercentage.

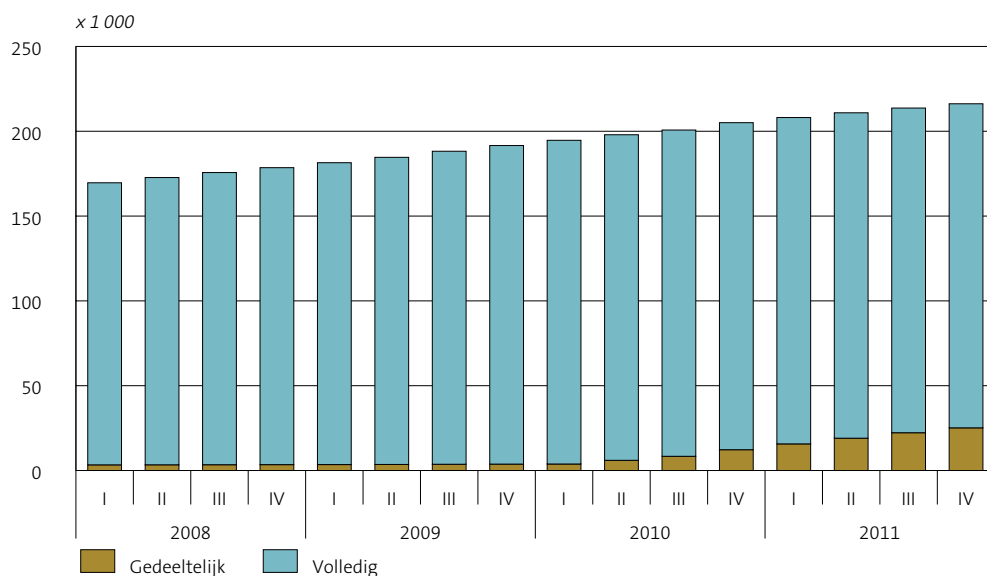
2010 was het aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikten met een Wajong-uitkering ongeveer 2 procent. De stijging heeft te maken met de overgang naar de nieuwe Wet Wajong op 1 januari 2010.

Gedeeltelijk arbeidsongeschikt in de Wajong

In de oude Wajong-wetgeving werd iemand voor een bepaald percentage arbeidsongeschikt verklaard. Lag dat percentage boven de 80, dan was er sprake van volledige arbeidsongeschiktheid. De (nieuwe) Wet Wajong kent dit onderscheid niet. Binnen deze wet wordt gekeken of iemand kan werken. Als dat het geval is dan komt deze persoon in een werkregeling. Bij een werkregeling krijgt een jonggehandicapte arbeidsondersteuning van het

UWV. Jonggehandicapten die studeren komen in een studieregeling. Alleen volledig en duurzaam arbeidsongeschikte jongeren komen niet aanmerking voor deze regelingen en worden volledig arbeidsongeschikt verklaard. Tot aan de invoering van de nieuwe wet lag het percentage gedeeltelijk arbeidsongeschikten in de Wajong erg laag.

2.5.7 Wajong-uitkeringen naar mate van arbeidsongeschiktheid^{1,2)}

Bron: CBS, Statistiek Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, detailgegevens.

¹⁾ Gedeeltelijk arbeidsongeschikten inclusief jongeren met een werk- of een studieregeling.

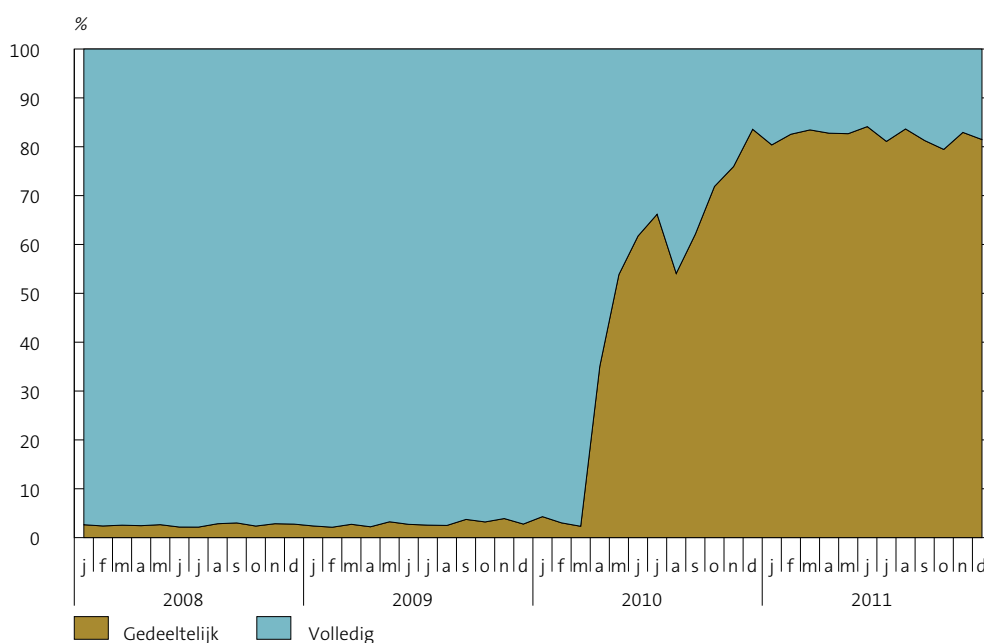
²⁾ Ultimostanden.

De keuringseisen voor Wajongers zijn per 1 januari 2010 strenger geworden. Daardoor stromen er meer mensen in als gedeeltelijk arbeidsongeschikt dan voorheen (zie kader). Door administratieve vertragingen is deze omslag pas waar te nemen vanaf april 2010. In

mei 2010 stroomden er voor het eerst zelfs meer gedeeltelijk arbeidsongeschikten in dan volledig arbeidsongeschikten. In de maanden daarna is het percentage gedeeltelijk arbeidsongeschikten dat de Wajong instroomde verder opgelopen, totdat het stabiliseerde rond de 80 procent.

Met de invoering van de Wet Werken naar Vermogen (WWNV) zouden de gedeeltelijk arbeidsongeschikten uit de Wet Wajong grotendeels terecht komen in de WWNV. De bedoeling was dat de Wet Wajong alleen nog toegankelijk zou zijn voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten. De wet is echter nog niet ingevoerd en door de val van het kabinet is het nog onduidelijk wat er met deze geplande wijziging gaat gebeuren.

2.5.8 Instroom in de Wajong naar mate van arbeidsongeschiktheid

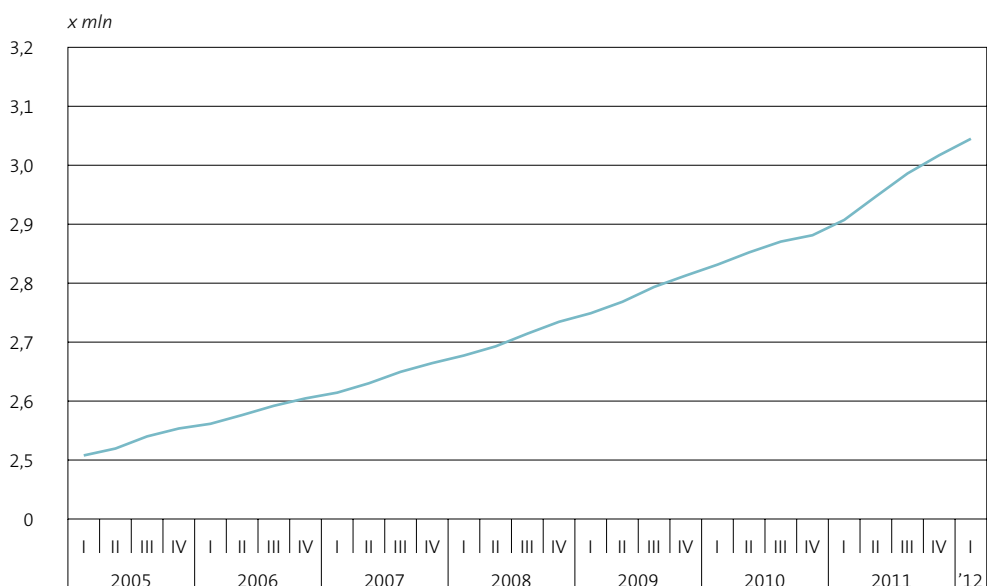
Bron: CBS, Statistiek Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, detailgegevens.

Babyboomers gaan met pensioen

In november 2011 werden er voor het eerst meer dan 3 miljoen AOW-uitkeringen verstrekt. Vanaf begin 2011 loopt het aantal AOW'ers versneld op. In maart 2011 kwamen er per saldo ongeveer 14 duizend uitkeringen bij, terwijl het er in februari nog 7 duizend waren en in

januari 4 duizend. Februari 1946 was negen maanden na de bevrijding en dus de eerste maand waarin er babyboomers geboren werden. In de maanden daarna liep het aantal geboortes sterk op. Die kinderen gaan nu, 65 jaar later, met pensioen. De komende jaren zal de hele babyboom-generatie met pensioen gaan, waardoor de vergrijzing in Nederland sterk toeneemt. De vergrijzing is op het toppunt als de kinderen van de babyboomers met pensioen gaan, rond 2040.

2.5.9 AOW-uitkeringen¹⁾

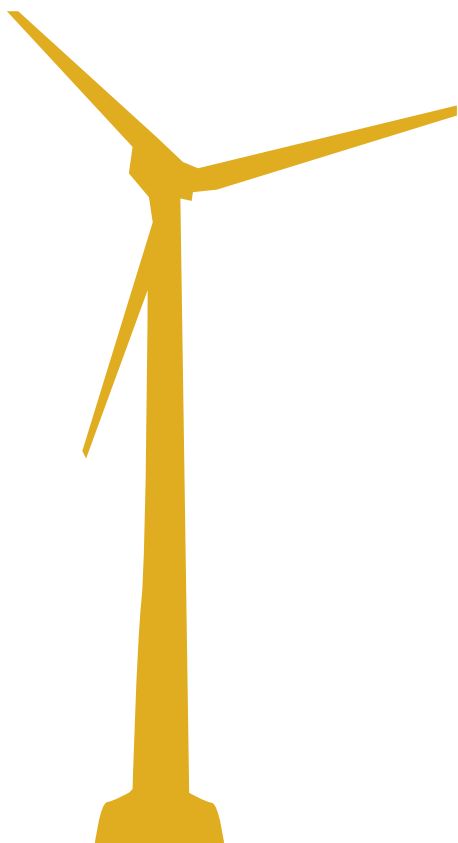

Bron: CBS, Statistiek AOW-uitkeringen.

¹⁾ Ultimostanden.

Economie en milieu

3

Economie en milieu

3.1 **Inleiding**

3.2 **Energieverbruik**

- Energieverbruik economie fors gedaald
- Energie-intensiteit gedaald
- Energiemix veranderd

3.3 **Emissies**

- Broeikasgasemissies sterk afgenomen
- Emissies verzurende stoffen gedaald
- Uitstoot fijnstof licht gedaald

3.4 **Grondstoffen**

- Waarde aardgasreserves neemt verder af

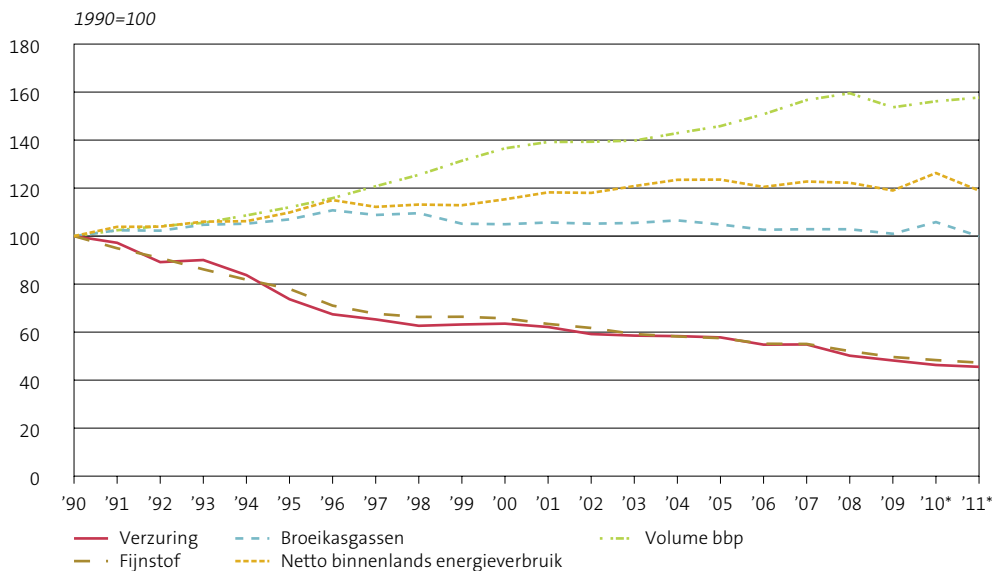
3.5 **Milieubelastingen**

- Opbrengsten groene belastingen gedaald

3.1 Inleiding

Terwijl de economie in 2011 nog met 1 procent groeide, nam het energieverbruik en de uitstoot van broeikasgassen sterk af. Deze afname is vooral te danken aan de relatief warme winter. Mede hierdoor hoefde bijna 13 procent minder aardgas te worden verstoekt. Ook de economische neergang die in de tweede helft van 2011 inzette, had zijn weerslag op het milieu. Vooral het energieverbruik van de energie-intensieve petrochemie nam af. Daarnaast daalden de emissies van verzurende stoffen en fijnstof, onder andere door schonere brandstoffen en milieuefficiëntere productie.

3.1.1 Economische ontwikkeling versus emissies en energieverbruik

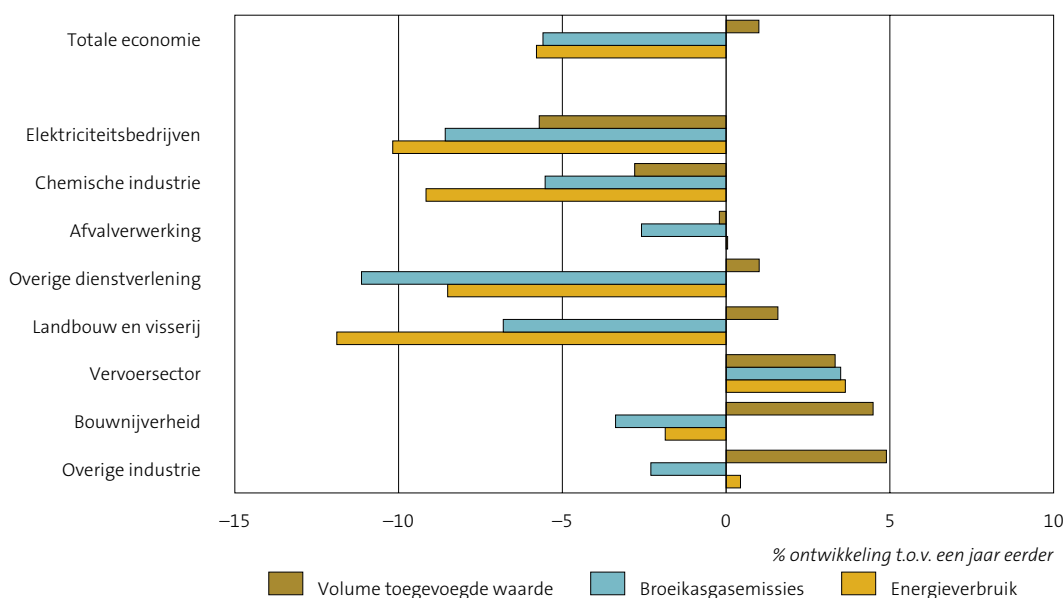
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

3.2 Energieverbruik

Energieverbruik economie fors gedaald

Het energieverbruik door de Nederlandse economie daalde in 2011 met 6 procent. Dit is een forse daling na de recordhoogte van 2010. De zachte winter, de lagere productie van elektriciteit en de geringere productie van de petrochemische industrie zijn de belangrijkste oorzaken van de sterke daling. Het energieverbruik door de vervoerssector nam wèl toe.

3.2.1 Milieuprestaties en verdiensten, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Een belangrijke reden voor het lagere energieverbruik van de Nederlandse economie was het relatief warme weer in de wintermaanden in vergelijking met het jaar daarvoor. Het totale aardgasverbruik was mede hierdoor 13 procent lager dan in 2010. Omdat de uitvoer minder daalde, nam de aardgasproductie minder sterk

af, met 9 procent. Met name huishoudens en de dienstensectoren verbruikten minder aardgas voor ruimteverwarming. Ook in de glastuinbouw werd door het warmere winterweer veel minder aardgas verbruikt.

Het energieverbruik door de industrie liet voor 2011 een wisselend beeld zien. De petrochemische industrie verbruikte 10 procent minder olieproducten. De petrochemie, die onder andere grondstoffen voor plastics maakt, reageert in het algemeen zeer snel op veranderingen in de economische conjunctuur. In de aardolie-industrie en de basismetaleindustrie is het energieverbruik nog wel gestegen. Deze twee energie-intensieve bedrijfstakken produceerden meer dan het jaar ervoor. In de rest van de industrie is het verbruik van energie over het algemeen afgenomen. De sterkste afname was te zien in de transportmiddelenindustrie en in de bouwmaterialenindustrie.

Bij de elektriciteitsbedrijven was de daling van het energieverbruik fors (10 procent). De hoeveelheid ingevoerde elektriciteit nam in 2011 echter sterk toe, waardoor er per saldo meer elektriciteit werd in- dan uitgevoerd. Dit kwam vooral door lagere elektriciteitsprijzen in het buitenland. Een direct gevolg hiervan is dat Nederland in 2011 ruim 5 procent minder elektriciteit produceerde. Er was dan ook minder aardgas nodig om elektriciteit en warmte te produceren. Daarnaast werd er minder aardgas verbruikt doordat enkele nieuwe aardgascentrales efficiënter zijn dan oudere, die uit bedrijf zijn genomen. In de bouwnijverheid daalde het energieverbruik in 2011 licht, terwijl de bouwproductie nog toenam.

De vervoersector vervoerde in 2011 meer goederen, hoewel het groeitempo in de tweede helft van het jaar afvlakte. Met name de omzet van de binnenvaart nam in 2011 sterk toe. Het verbruik van diesel door de binnenvaart steeg zelfs sterker dan de productie. Dit kwam vooral doordat vanwege het droge voorjaar in Nederland en elders stroomopwaarts, de grote rivieren voor lange tijd laag stonden waardoor de schepen niet maximaal konden worden beladen. Hierdoor moesten er aanzienlijk meer vaartuigkilometers worden gemaakt voor het vervoeren van een gelijke hoeveelheid goederen. De Nederlandse zeevaart vervoerde minder goederen, wegens verkoop van rederijen aan buitenlandse ondernemingen, waardoor ook minder gasolie en stookolie werd verbruikt.

In de luchtvaartsector werd 6 procent meer kerosine verbruikt. Het aantal reizigers op de Nederlandse nationale luchthavens nam in 2011 toe tot bijna 54 miljoen. Nog nooit werden zoveel passagiers in Nederland via de lucht vervoerd. Ook het brandstofverbruik door vrachtwagens steeg, met 1 procent. Dit kwam doordat er in 2011 meer goederen over de weg werden vervoerd.

Energie-intensiteit gedaald

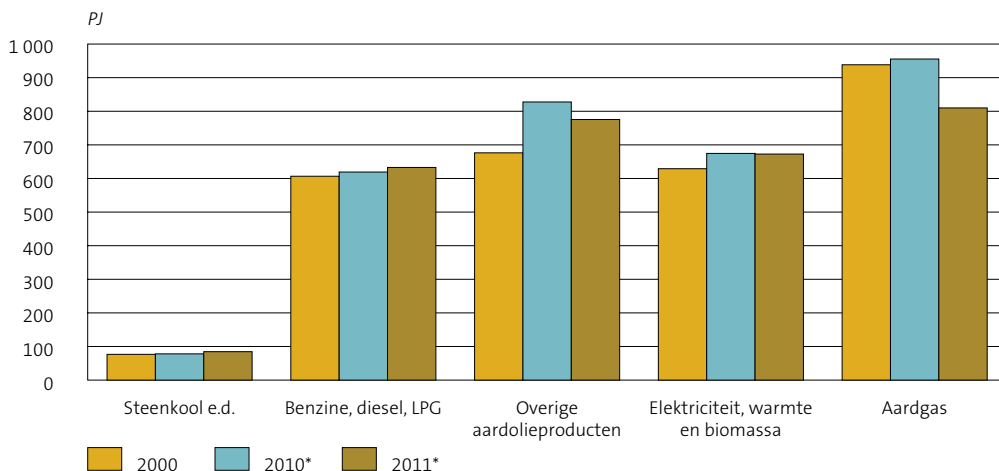
De energie-intensiteit, gedefinieerd als het energieverbruik per eenheid toegevoegde waarde in constante prijzen, is een indicator voor de energie-efficiëntie van de economie of, wanneer gekeken wordt op bedrijfstakniveau, van een bepaald productieproces. Een verlaging van de energie-intensiteit wijst op een energie-efficiënter productieproces, bijvoorbeeld door energiebesparing, maar kan ook worden veroorzaakt door structuurveranderingen in de economie. Zo kan verdienstelijking, de toename van het aandeel diensten in de totale economie, leiden tot een lagere energie-intensiteit van de economie als geheel. Ten slotte heeft de gemiddelde jaartemperatuur invloed op de intensiteit.

De energie-intensiteit voor het Nederlandse bedrijfsleven, gecorrigeerd voor de gemiddelde jaartemperatuur, is in 2011 met 4 procent gedaald ten opzichte van 2010. Deze afname komt voornamelijk op het conto van de industrie door energie-efficiëntere productieprocessen. In de dienstensectoren nam de intensiteit licht toe. In de vervoersector steeg de energie-intensiteit met name bij het vervoer over water. Sinds 2000 is de energie-intensiteit van de economie met 10 procent gedaald.

Energiemix veranderd

Er heeft de afgelopen jaren een verschuiving plaatsgevonden binnen de samenstelling van de energiebronnen die worden verbruikt voor economische activiteiten. Zo is het aandeel van aardolieproducten sinds 2000 toegenomen. Dit kwam onder andere door een toename van het verbruik van motorbrandstoffen door een groeiende hoeveelheid wegverkeer. Het verbruik van overige aardolieproducten, zoals kerosine, stookolie en nafta's, nam toe door de groei van de transportsector en de petrochemie. Het verbruik van aardgas nam daarentegen af, met name door efficiëntieverbeteringen bij de opwekking van elektriciteit en warmte, en door steeds betere isolatie van woningen en kantoren. Het aandeel van hernieuwbare energiedragers neemt toe maar blijft nog altijd ver achter bij de fossiele energiedragers.

3.2.2 Gebruikte energiebronnen¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Dit is het eindverbruik van energiedragers.

Uitstoot broeikasgas door huishoudens sterk gedaald

3.3 Emissies

Broeikasgasemissies sterk afgenomen

De uitstoot van broeikasgassen door de Nederlandse economie is in 2011 met 5,6 procent gedaald. Deze daling staat in sterk contrast met de economische groei van 1 procent. De emissie-intensiteit, de uitstoot van broeikasgassen gedeeld door het bbp, is dan ook gedaald met 6 procent. Na een toename van de emissie-intensiteit in 2009 en 2010 is er nu weer sprake van een substantiële

daling. De uitstoot van koolstofdioxide (CO_2) nam met 6 procent het meeste af. Deze daling werd met name veroorzaakt door een sterke afname van het aardgasverbruik door de relatief warme wintermaanden. De emissie van methaan (CH_4) nam af met 2,7 procent, terwijl die van lachgas (N_2O) steeg met 0,7 procent.

De daling van de uitstoot van broeikasgassen trad vooral op bij huishoudens (8,6 procent) en bij bedrijfstakken waar verwarming van gebouwen een rol speelt. In de landbouw lag het energieverbruik van de glastuinbouw als gevolg van het warmere weer fors lager dan een jaar eerder, waardoor ook hier de uitstoot aan broeikasgassen met bijna 7 procent afnam. Als gevolg van de lagere binnenlandse elektriciteitsproductie (er werd meer stroom geïmporteerd) daalde de uitstoot van broeikasgassen bij de elektriciteitsbedrijven met 8,6 procent.

De chemische industrie kreeg in de tweede helft van 2011 te maken met een afnemende vraag naar petrochemische producten, waardoor minder energie werd verbruikt. Hierdoor werd er 5,2 procent minder broeikasgas uitgestoten dan een jaar eerder. De emissies van lachgas door de chemie zijn echter, na jaren van daling, voor het eerst weer gestegen. De afvalverwerkende industrie is er in geslaagd de uitstoot van broeikasgassen met 2,6 procent te verminderen. De verbranding van afval nam toe, maar de stijging van de hieraan verbonden emissies werd meer dan gecompenseerd door de afname van de uitstoot vanuit afvalstortplaatsen. Deze uitstoot neemt al jaren af omdat er steeds minder afval wordt gestort en de emissies uit bestaande afvalstortplaatsen afnemen.

Bij het vervoer houdt de toename van de uitstoot aan broeikasgassen gelijke tred met de toename in activiteiten. In de zeevaart namen de Nederlandse emissies af onder andere door overnames van Nederlandse reders door buitenlandse ondernemingen. Bij de meeste bedrijfstakken hangt de stijging van de broeikasgasemissies samen met een hoger energieverbruik. Raffinaderijen vormen hierop een uitzondering. Door een andere inzet van de mix van aardolie en aardolieproducten stegen de emissies hier minder snel (2 procent) dan het energieverbruik (7 procent).

Er zijn verschillende definities in gebruik voor het bepalen van de broeikasgasemissies van een land. De hier gehanteerde definities komen uit de milieurekeningen, het onderdeel van de nationale rekeningen dat zich bezighoudt met de milieueffecten op en veroorzaakt door de economie. De scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse emissies geschiedt overeenkomstig de principes waarop binnen de nationale rekeningen de scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse productie wordt aangebracht. In onderstaand kader worden de verschillende in omloop zijnde definities in kaart gebracht en gekwantificeerd.

De emissiegegevens volgens de milieurekeningen wijken af van de cijfers die Nederland moet rapporteren aan het IPCC, dat toezicht houdt op naleving van het Kyoto-protocol.

De broeikasgasemissies volgens de definities van de milieurekeningen bevonden zich in 2011 op hetzelfde niveau als in 1990, het ‘basisjaar’ van het Kyoto-Protocol. De stijging van de broeikasgasemissies door de transportsector (63 procent) en de elektriciteitscentrales (30 procent) is volledig gecompenseerd door een daling vanuit de industrie en de landbouw met respectievelijk 30 en 14 procent. Volgens de IPCC-definities was de uitstoot van broeikasgassen 8 procent minder dan in 1990.¹⁾ Dat de broeikasgasemissies zijn gedaald volgens de IPCC-definitie, maar gelijk zijn gebleven volgens de milieurekeningen, ligt vooral aan de sterk gestegen bijdrage van ingezetenen in het buitenland (zie kader). Emissies veroorzaakt door het internationaal vervoer verzorgd door Nederlandse bedrijven zijn de laatste jaren sterk toegenomen.

Volgens de Kyoto-afspraken moet Nederland in de periode 2008–2012 een gemiddelde emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van het basisjaar. Naast de trendmatige ontwikkeling bepalen incidentele factoren de uitstoot in een jaar. Zo was de uitstoot in 2009 laag vanwege de economische krimp en in 2010 hoog vanwege de strenge winter. Om de Kyoto-doelstelling te halen, kan Nederland ook nog gebruik maken van de zogenaamde ‘flexibele Kyoto-mechanismen’, waarbij Nederland projecten voor emissiereducties in het buitenland financiert en in ruil daarvoor emissierechten terug ontvangt.

Verschillen in de definities van de uitstoot van broeikasgassen

In Nederland worden de emissies naar lucht volgens verschillende definities gepubliceerd. Hieronder worden deze verschillen voor broeikasgasemissies kort toegelicht.

Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer

wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

Volgens de Balans voor de Leefomgeving

In de tweejaarlijks door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gepubliceerde Balans voor de milieuomgeving publiceert het PBL (naast het IPCC-cijfer) ook CO₂-emissies die zijn gecorrigeerd voor temperatuurschommelingen. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming in bovengemiddeld koude of warme jaren gecorrigeerd om de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken

¹⁾ De totale broeikasgasemissie voor het basisjaar bestaat uit de som van emissies van koolstofdioxide-, methaan- en lachgasemissies in 1990 en emissies van F-gassen in 1995. Hierdoor is de gecalculeerde emissie in het basisjaar iets hoger dan de werkelijke emissie in 1990.

Aansluittabel broeikasgasemissies in Nederland¹⁾

	1990	2000	2009	2010*	2011*
<i>Mton CO₂-equivalenten</i>					
1. Stationaire bronnen ²⁾	187	183	173	185	170
2. Mobiele bronnen volgens CBS	34	40	42	42	42
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	31	38	38	38	39
4. Kort-cyclische CO ₂	6	8	12	13	13
5. Totaal, IPCC (excl. LULUCF)³⁾ = 1 + 3 - 4 (Kyoto-protocol)	213	213	199	210	196
6. Temperatuurcorrectie	4	3	-1	-6	2
7. Totaal, Balans voor de leefomgeving (PBL) = 5 + 6	217	216	198	204	198
8. CBS, actuele emissie in Nederland = 1 + 2	221	223	215	226	212
9. Ingezetenen in het buitenland	14	24	24	24	25
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	6	6	6	6
11. Totale emissie door ingezetenen, milieurekeningen = 8 + 9 - 10	230	242	232	244	230

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Wegens afrondingsverschillen tellen de sommen van de onderdelen niet altijd op tot het totaal.

²⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

³⁾ LULUCF: Land Use, Land Use Change and Forestry. Oftewel: landgebruik, veranderingen in landgebruik en bosbouw. Dit betreft het effect van landgebruik en bosbouw op de uitstoot van broeikasgassen en de vastlegging van CO₂ in biomassa.

Actuele emissie volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van broeikasgassen in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland, ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-cijfer wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde temperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde temperatuur zullen de actuele emissie (het CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een grotere stijging (of minder grote daling) vertonen dan het alternatieve cijfer van de Balans voor de Leefomgeving.

Milieurekeningen

De actuele emissie wordt in de milieurekeningen in aangepaste

vorm gepresenteerd. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezetenen producenten. De productie en de hiermee samenhangende vervuiling kunnen echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport door wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland, die in de milieurekeningen niet wordt meegeteld. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland.

Emissies verzurende stoffen gedaald

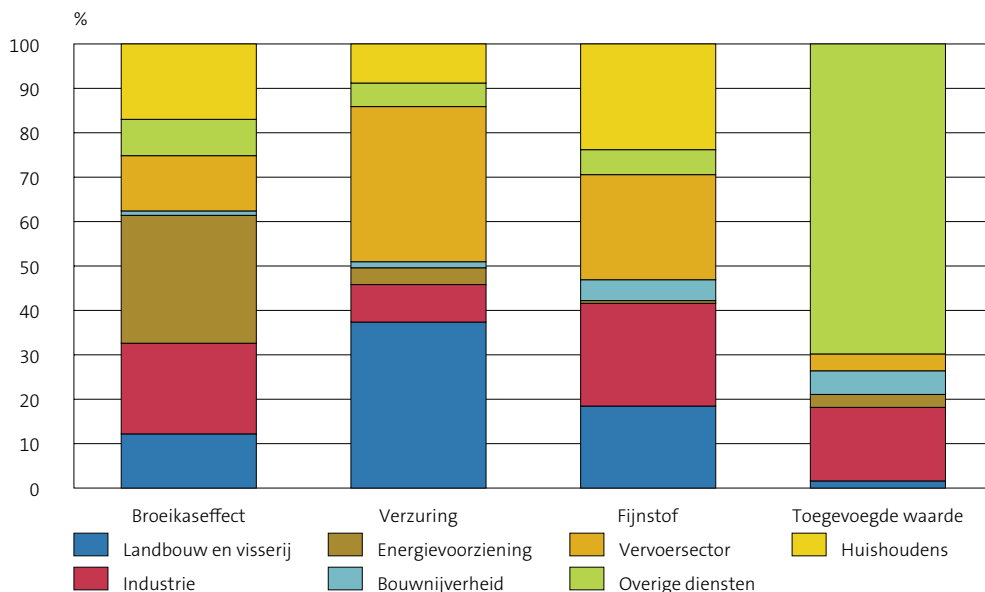
De totale emissie van verzurende stoffen, uitgedrukt in zuurequivalenten, is in 2011 met 2 procent afgenomen ten opzichte van het voorafgaande jaar. Sinds

1990 is de emissie van deze stoffen met 54 procent afgenomen. Verzuring wordt veroorzaakt door de uitstoot en neerslag van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO_2) en ammoniak (NH_3). Verzuring leidt tot schade aan natuurgebieden, zoals bossen en heide. Omdat verzuring het grond- en oppervlaktewater aantast, vormt het ook een bedreiging voor de drinkwatervoorziening. Voor de verzurende emissies zijn met name de landbouwsector en de vervoersector verantwoordelijk. Dit komt vooral door de ammoniakemissies van de veehouderij en de emissies van stikstofoxiden en zwaveldioxide door de zee- en binnenvaart. De hoeveelheden emissies vanuit deze branches worden op ruime afstand gevolgd door die vanuit raffinaderijen en huishoudens.

De stikstofoxide-emissies verbonden aan de Nederlandse economie daalden in 2011 met 3 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. De emissies als gevolg van het vervoer over land daalden met 5 procent, ondanks een productiegroei van ruim 2 procent. Dit komt door schonere motoren, met name van op diesel rijdende vrachtauto's. De emissies als gevolg van het vervoer over water en door de lucht stegen echter met respectievelijk 2 en 5 procent, vooral door een groei van de omzet van de binnenvaart en de luchtvaartsector. De NO_x -emissies veroorzaakt door elektriciteitsproductie daalden met 14 procent fors doordat minder stroom werd opgewekt. De trend was los van de stroomproductie al wel dalend: vergaande milieumaatregelen bij de centrales hebben geleid tot een halvering van de emissies sinds 2003.

De NO_x -emissies die rechtstreeks door huishoudens worden veroorzaakt nemen de laatste jaren gestaag af. Dit komt vooral doordat automotoren steeds schoner worden, onder druk van de aanscherping van (Europese) normen voor de uitstoot. Verbeterde energie-efficiëntie bij ruimteverwarming en het toepassen van verwarmingsketels met een schonere verbranding hebben daarnaast ook bijgedragen aan de daling.

3.3.1 Bijdrage aan toegevoegde waarde en aan milieuthema's, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De emissies van zwaveldioxide daalden in 2011 met 2 procent. Deze emissies worden vooral veroorzaakt door vervoer over water (56 procent), op afstand gevolgd door de aardolie-industrie (13 procent), de elektriciteitsbedrijven (7 procent) en de basismetaalindustrie (6 procent). De aardolie-industrie realiseerde een emissiedaling van 2 procent. Deze afname werd gerealiseerd door de wederom iets lagere inzet van hoogzwavelige olieproducten in het raffinageproces en door toepassing van rookgasontzwaveling. De luchtvaart realiseerde een daling van 9 procent in 2011 doordat het zwavelgehalte in kerosine verder werd gereduceerd. Ook de zeevaart gebruikt steeds vaker laagzwavelige stookolie waardoor de SO_2 -emissies afnemen.

De ammoniakemissies (voornamelijk veroorzaakt door de veeteelt) bleven op hetzelfde niveau als een jaar eerder. Sinds 1990 zijn de NH_3 -emissies met circa 65 procent afgenomen. Deze afname is het gevolg van krimp van de veestapel, eiwitarm voer, afdekken van mestopslagen, emissiearm bemesten en emissie-arme stallen.

Uitstoot fijnstof licht gedaald

De uitstoot van fijnstof, bestanddelen van deeltjesvormige luchtverontreiniging, komt na allerlei maatregelen in de afgelopen twee decennia, nu nog vooral op conto van het vervoer, de veehouderij en enkele industrietakken. Binnen de industrie gaat het vooral om de voedings- en genotmiddelenindustrie, de aardolie-industrie, de basismetaalindustrie en de bouwmaterialenindustrie. Fijnstof kan schadelijk zijn voor de luchtwegen.

De totale emissie van fijnstof is in 2011 met 2 procent gedaald ten opzichte van 2010. De fijnstofemissies nemen de laatste jaren minder sterk af dan in de jaren negentig van de vorige eeuw, toen de emissies met een derde werden gereduceerd. Die reductie werd vooral gerealiseerd bij de basismetaal- en de metaalproductenindustrie, de raffinaderijen, het transport over de weg en de chemische industrie. De afname bij de bedrijven is aangejaagd door milieuregelgeving, waaronder het Besluit Emissie-Eisen Stookinstallaties (BEES) en de Nederlandse Emissie Richtlijn Lucht (NER).

De emissie van fijnstof door motoren is vooral afhankelijk van het soort brandstof dat wordt gebruikt. Verbranding van aardgas, LPG en in mindere mate benzine veroorzaakt relatief weinig fijnstof, terwijl steenkool, stookolie en diesel normaliter voor meer emissies zorgen. Daarbij is zeer bepalend welke techniek wordt toegepast. Zo hebben de nieuwste dieselmotoren met gebruikmaking van de modernste inspuittechnologie en voertuigen met roetfilters een veel lagere uitstoot dan de oudere motoren. Voertuigen zijn voor ongeveer de helft verantwoordelijk voor de fijnstofemissies. De daling bij het wegverkeer is het gevolg van de Europese emissie-eisen aan nieuwe auto's.

In de veehouderij zijn vooral de huisvesting van vee en in mindere mate de verwerking van veevoeder en grondstoffen belangrijke bronnen van fijnstof. De uitstoot in deze bedrijfstak is sinds 1990 toegenomen met ruim 20 procent en sloeg in 2011 ongeveer 15 procent van het totaal.

3.4 Grondstoffen

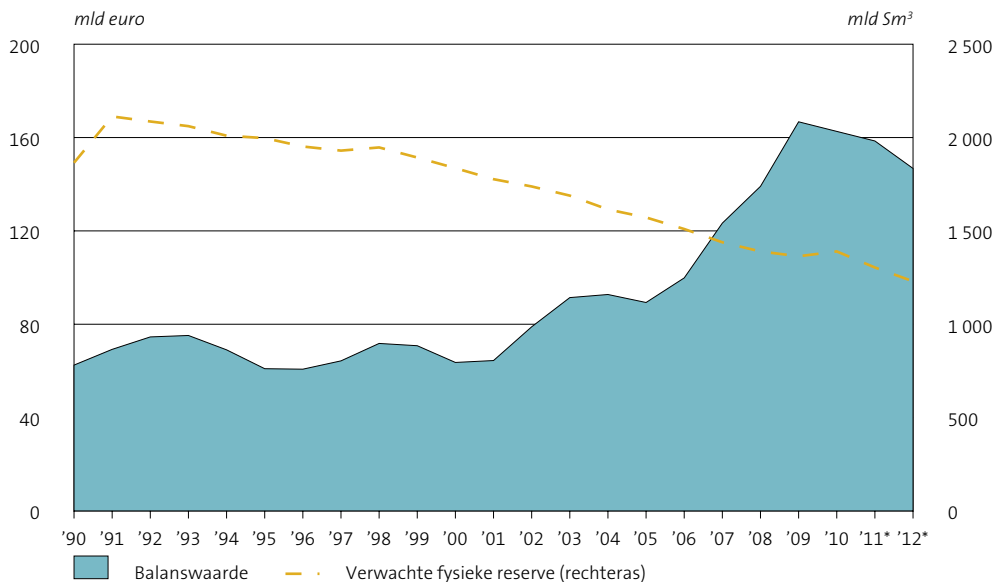
Waarde aardgasreserves neemt verder af

Eind 2011 werden de resterende verwachte aardgasreserves voor Nederland geschat op 1 230 miljard standaard kubieke meter (Sm^3).²⁾ Dit komt overeen met 41 600 petajoule aan verwachte aardgasreserve. Ter vergelijking, in 2011 bedroeg het netto verbruik door Nederlandse economische activiteiten 3 500 petajoule aan energie. De bruto productie van aardgas uit de Nederlandse gasvelden kwam in 2011 uit op 79 miljard Sm^3 . In 2010 was dit nog 86 miljard Sm^3 . Als gevolg van de milde winter in 2011 werd minder aardgas geproduceerd voor binnenlands verbruik. Ook nam door toegenomen concurrentie de export af. De aardgasbaten stegen echter wel tot 12,4 miljard euro. Dit werd veroorzaakt doordat de prijs van het gewonnen aardgas met meer dan 20 procent is toegenomen.

De winning van aardgas gaat ten koste van de reserves. Tegenover de aardgasproductie staan de laatste jaren nauwelijks nog nieuwe vondsten. In 2011 is slechts 6 miljard Sm^3 aan nieuw aardgas ontdekt. Daarnaast zijn de reserves door een herevaluatie negatief bijgesteld. Per saldo is de resterende aardgasvoorraad daarom met 74 miljard Sm^3 afgenomen. Op basis van de netto jaarproductie in 2011 resteerde aan het eind van 2011 nog voor zestien jaar aardgasvoorraad in de Nederlandse bodem. De verwachte aardoliereserves werden eind 2011 geschat op 40 miljoen Sm^3 ; dit is 5 miljoen Sm^3 minder dan het jaar daarvoor.

²⁾ De 'standaard' kubieke meter (Sm^3) duidt op een kubieke meter aardgas of aardolie onder standaardcondities. Dit zijn referentiecondities met een temperatuur van 15°C en een luchtdruk van 1 atmosfeer.

3.4.1 Nederlandse aardgasreserves¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Stand op 1 januari.

De waarde van de aardgasreserves kwam op 1 januari 2012 uit op 147 miljard euro. Dit komt overeen met ongeveer een kwart van het bbp van Nederland in 2011. Hoewel de fysieke hoeveelheid aardgas en aardolie in de Nederlandse bodem sinds 1990 is afgenomen, is de monetaire waarde van de resterende reserves tussen 2000 en 2009 sterk toegenomen door de gestegen energieprijzen. Sinds 2009 daalt de monetaire waarde van de aardgasreserves. Ondanks de prijsstijging in 2011 is de gasvoorraad 7 procent minder waard geworden ten opzichte van het jaar daarvoor. Dit komt omdat deze waarde berekend wordt met een 3-jaars gemiddelde van de energieprijs, om het effect van prijsstijgingen te dempen.

3.5 Milieubelastingen

Opbrengsten groene belastingen gedaald

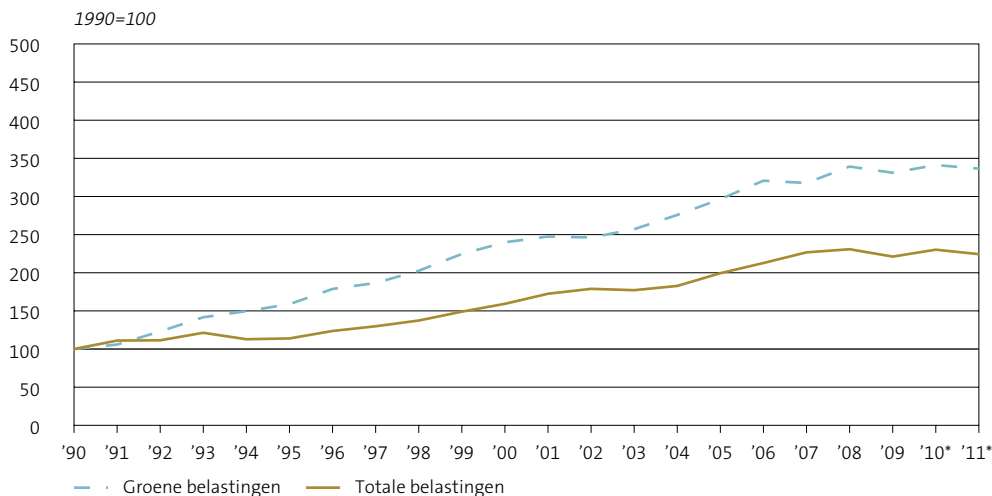
Iedereen die in Nederland woont, werkt of vanuit Nederland inkomen ontvangt, draagt bij aan de druk op het milieu door het produceren van afval en het genereren van emissies. Vaak is de bijdrage aan het milieuprobleem indirect door het aanschaffen van goederen en diensten waarbij in het productieproces vervuilende stoffen vrijkomen. Een van de middelen van de overheid om invloed uit te oefenen op de milieuproblematiek is door milieubelastingen te heffen op milieuvervuilende activiteiten.

Milieubelastingen kunnen worden onderscheiden in groene belastingen en milieuheffingen. Het verschil tussen beide wordt bepaald door waar het geïnde geld voor wordt gebruikt. Groene belastingen zijn belastingen die het afremmen van milieubelastende activiteiten beogen via prijsverhogingen. Voorbeelden van groene belastingen zijn energiebelasting, brandstofaccijns en motorrijtuigenbelasting. De opbrengst van deze belastingen gaat naar de algemene middelen van de overheid.

Milieuheffingen zijn daarentegen ingevoerd voor het bekostigen van specifieke milieudiensten die door de overheid worden uitgevoerd of gefinancierd. Milieuheffingen worden vooral door de lagere, uitvoerende overheden geïnd. Voorbeelden hiervan zijn de afvalstoffenheffing die de gemeente heft voor de verwerking van huisvuil en de zuiveringsheffing die betaald wordt aan water- of zuiveringschappen voor de zuivering van afvalwater.

In 2011 daalden de opbrengsten uit groene belastingen met 1 procent tot 19,6 miljard euro. Aan de stijgende trend in de opbrengsten uit groene belastingen kwam rond 2008 een einde. De ontwikkeling bij de groene belastingen loopt in lijn met de trend van de totale belastinginkomsten van de overheid. Ook daar zijn de ontvangsten al een aantal jaar niet meer toegenomen.

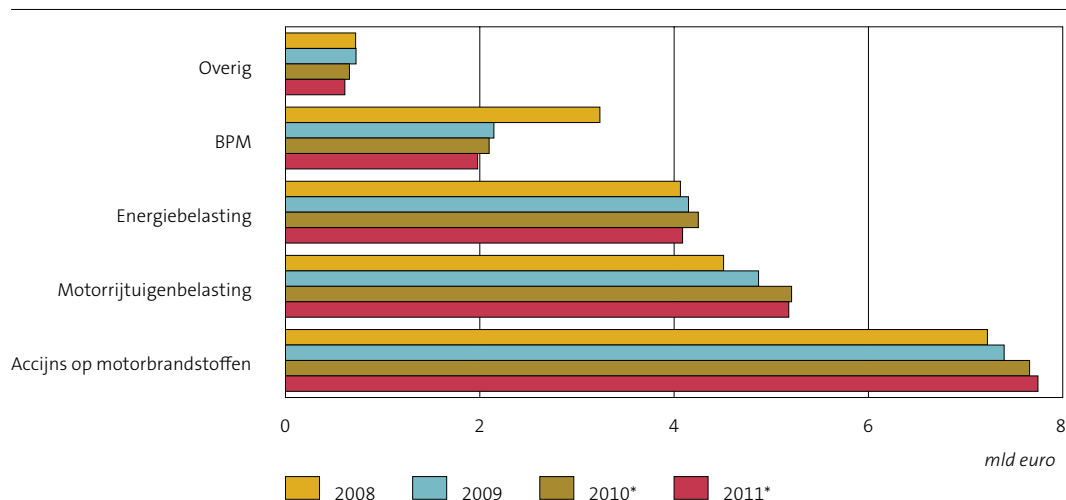
3.5.1 Groene versus totale belastingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De daling van de groene belastingen werd voornamelijk veroorzaakt door een daling van de inkomsten uit de energiebelasting en de belasting op personen-auto's en motorrijwielen (bpm), beiden goed voor respectievelijk 21 procent en 10 procent van de groene belastingen. Door het lagere energieverbruik in 2011 namen de inkomsten uit de energiebelasting in 2011 af met 3,8 procent tot 4,1 miljard euro. Mede door de populariteit van bpm-vrijgestelde auto's liepen de ontvangsten uit de bpm in 2011 terug tot 2,0 miljard euro. Dit is bijna 40 procent minder dan in 2008, het jaar voor de invoering van die vrijstelling, toen de overheid nog 3,2 miljard euro aan de bpm binnenkreeg. De inkomsten van de overheid uit alle andere groene belastingen (o.a. motorrijtuigenbelasting, verpakkingenbelasting, grondwaterbelasting en leidingwaterbelasting) namen in 2011 ook af. De enige stijger bij de groene belastingen was de accijns op motorbrandstoffen. Deze groeide met 1,1 procent.

3.5.2 Opbrengsten uit groene belastingen naar belastingsoort

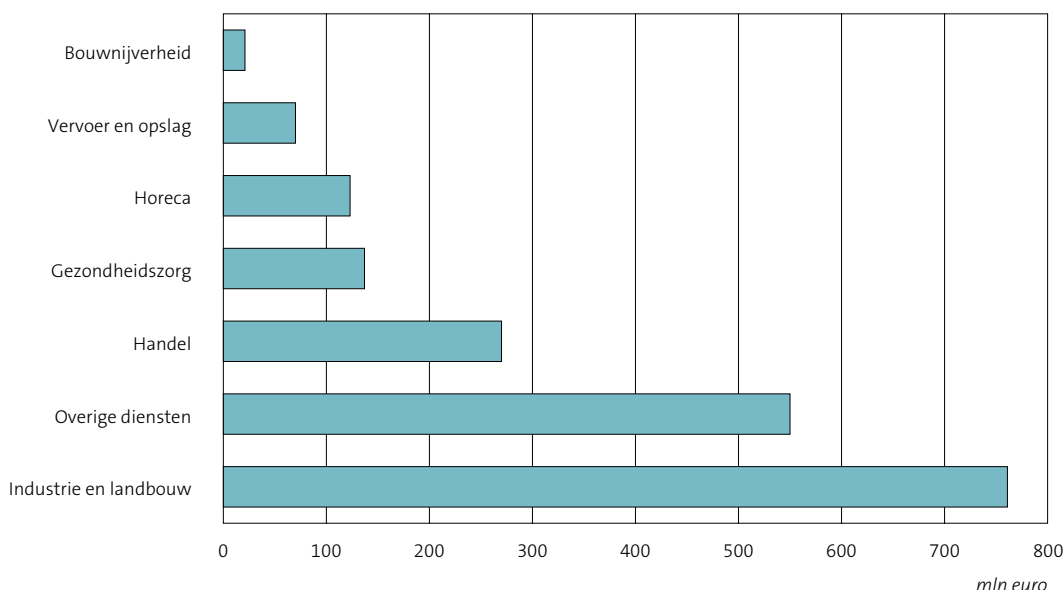

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De energiebelasting is een indirecte belasting. De energiemaatschappijen berekenen de door hen betaalde energiebelasting door aan de energiegebruikers, wat de energieprijs verhoogt. De betaalde hoeveelheid energiebelasting per gebruikte hoeveelheid energie verschilt per sector en gebruikerscategorie. Zo betaalden huishoudens in 2011 gemiddeld 3,1 miljoen euro energiebelasting per gigajoule verbruikte energie, tegen 0,7 miljoen euro per gigajoule voor bedrijven. Dit komt door de hogere tarieven voor kleingebruikers ten opzichte van grootverbruikers. In 2011 kwam net iets meer dan de helft van de afgedragen energiebelasting ten laste van de huishoudens.

Bedrijven gebruiken de energie voor een combinatie van ruimteverwarming, verlichting en apparatuur. Bij de producenten zijn industrie en handel de grootste betalers van energiebelasting. In de industrie gaat het voornamelijk om de industriële processen die energie-intensief zijn, niet zozeer de ruimteverwarming. De industrie betaalt over het algemeen weinig belasting per eenheid verbruik. Doordat er in de industrie echter heel veel energie wordt verbruikt, betaalt deze sector in totaal de meeste energiebelasting van alle producenten. Dienstensectoren die ook veel energiebelasting betalen zijn de horeca en de zorg.

3.5.3 Afdracht aan energiebelasting door producenten, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De geïnde milieuheffingen namen in 2011 net als een jaar eerder toe, tot 4,3 miljard euro. Gemeenten inden 1,4 miljard euro aan rioolrechten, 4,7 procent meer dan in het voorgaande jaar. De opbrengst van de zuiveringsheffing door de waterschappen nam met 4,4 procent toe tot 1,2 miljard euro. Door toenemende investeringen in de kwaliteit van water zijn de tarieven voor de zuiveringsheffing in 2011 gemiddeld genomen sterker gestegen dan de inflatie.

Bijna driekwart van de kosten voor de zuivering van afvalwater komt ten laste van huishoudens. Huishoudens betalen dan ook het meest van de stijging. De inkomsten uit de reinigingsrechten, een andere grote gemeentelijke heffing, bleven gelijk. Provincies zijn verantwoordelijk voor enkele kleinere milieuheffingen zoals de grondwaterheffing en de heffing voor nazorg voor afvalstortplaatsen. Bij elkaar leveren deze provinciale milieuheffingen 15 miljoen euro op.

Huishoudens

4

Huishoudens

4.1 Inleiding

4.2 Consumptie

- Weer drukt consumptieve bestedingen
- Minder duurzame goederen aangeschaft
- Bestedingen aan diensten licht gestegen

4.3 Beschikbaar inkomen

- Stijging inkomen werknemers teniet gedaan door inflatie
- Sociale premies stijgen harder dan uitkeringen
- Inkomen uit vermogen gestegen

4.4 Vermogen

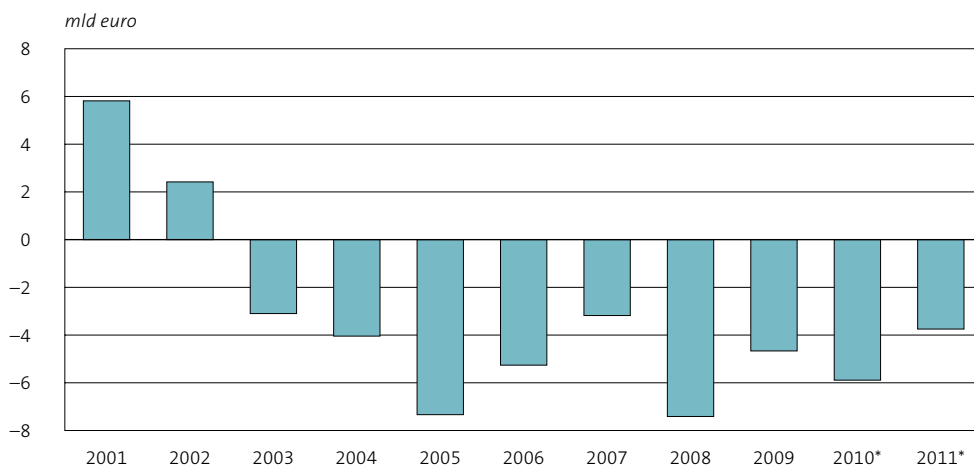
- Woningmarkt remt vermogensontwikkeling

4.1 Inleiding

Na een licht herstel in 2010 consumeerden huishoudens¹⁾ in 2011, gecorrigeerd voor inflatie, 1,0 procent minder dan een jaar eerder. Door het achterblijven van lonen en uitkeringen (inclusief pensioenen) bij de inflatie, hadden huishoudens minder te besteden. In 2011 bedroeg de daling van het netto reëel beschikbaar inkomen 0,2 procent. Het beschikbaar inkomen daalt al vanaf 2008.

Het beschikbaar inkomen is al sinds 2003 ontoereikend om de consumptie te financieren. Het verschil tussen het beschikbaar inkomen van 267,4 miljard euro en de consumptie van 271,1 miljard euro wordt de vrije besparingen genoemd. Deze waren dus net als in voorgaande jaren negatief (–3,7 miljard euro).

4.1.1 Vrije besparingen van huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Ondanks het tekort van 3,7 miljard bedroegen de totale besparingen van huishoudens 14,2 miljard euro. Dit komt doordat aan de vrije besparingen 18,0 miljard euro aan ver-

¹⁾ Onder huishoudens vallen ook de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's).

plichte besparingen werden toegevoegd. Deze verplichte besparingen bestaan uit afgedragen en toegerekende pensioenpremies. De totale besparingen waren bijna 4,9 miljard euro groter dan in 2010.

Het dalen van de huizenprijzen tastte ook in 2011 het niet-financieel vermogen aan. In plaats van overwaarde, die in de jaren negentig van de vorige eeuw leidde tot extra consumptie, worden veel eigenwoningbezitters nu geconfronteerd met onderwaarde. Daarnaast heeft het aanhoudend slechte economische nieuws – over de eurocrisis, de (on)betaalbaarheid van de pensioenen, het inzakken van de huizenmarkt en de overheidsbezuinigingen – het vertrouwen van de consument geschaad. Het consumentenvertrouwen bereikte eind 2011 het laagste niveau sinds juli 2003.

4.2 Consumptie

Huishoudens besteedden in 2011, gecorrigeerd voor prijsveranderingen, 1 procent minder aan goederen en diensten dan in 2010. Hiermee kwam aan de lichte opleving van de consumptie in 2010 alweer een einde. In het eerste kwartaal van 2011 was de omslag al merkbaar en naarmate het jaar vorderde daalde de consumptie door huishoudens steeds sterker. In het vierde kwartaal nam de consumptie met ruim 2 procent af ten opzichte van een jaar eerder.

De krimp in de consumptie weerspiegelt het afnemende consumentenvertrouwen. In januari 2011 stond het consumentenvertrouwen op –7 en naarmate het jaar vorderde, daalde het vertrouwen gestaag om in december te eindigen op –37. Opmerkelijk is dat de daling van de consumptie door huishoudens geheel voor rekening kwam van de bestedingen aan goederen, welke met 2,1 procent daalden. Aan diensten werd in 2011 gecorrigeerd voor prijsveranderingen nog 0,7 procent meer besteed.

Weer drukt consumptieve bestedingen

Net als in 2010 was het weer in 2011 van invloed op het consumptievolume. De winter van 2010/2011 eindigde mild terwijl die van 2011/2012 pas laat op gang kwam (februari 2012). Hierdoor hoefde er in 2011 aanzienlijk minder gas verstoofd te worden dan een jaar eerder. Uiteindelijk werd er ruim 18 procent minder gas verbruikt. Bij een gelijkblijvend gasver-

bruik zou het totale consumptievolume van huishoudens 0,5 procent lager zijn geweest dan in 2010.

4.2.1 Consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

	2009	2010*	2011*	2011*
	% volumemutaties			mld euro
Goederen (1)	-3,7	1,4	-2,1	127,1
w.v.				
voedings- en genotmiddelen	-1,6	1,0	-0,7	40,6
duurzame consumptiegoederen	-6,4	1,4	-0,8	49,2
overige goederen	-2,2	1,8	-5,2	37,3
Diensten (2)	-1,0	0,4	0,7	145,6
Binnenlandse consumptie (1) + (2)	-2,3	0,9	-0,6	272,7
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	-2,6	9,1	4,5	13,1
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	2,5	-3,7	-5,0	11,5
Nationale consumptie	-2,1	0,3	-1,0	271,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Minder duurzame goederen aangeschaft

Duurzame goederen, zoals woninginrichting, huishoudelijke artikelen, textiel en kleding zijn goederen waar de consument als eerste op bespaart in economisch mindere tijden. In 2011 werd door huishoudens aan duurzame goederen, gecorrigeerd voor prijsveranderingen, 0,8 procent minder uitgegeven dan in 2010. Het volume van de bestedingen aan woninginrichting, zoals meubelen, vloerbedekking, verlichting, woningdecoratie, bedden-goed en huishoudtextiel, daalde met bijna 4 procent. Dit komt deels door het inzakken van de woningmarkt, waardoor er minder nieuwe woningen hoeven worden ingericht.

Verrassend genoeg bleef de verkoop van personenauto's redelijk op peil. Dit is vooral te danken aan een goed eerste halfjaar. In het derde en vierde kwartaal van 2011 zakten de autoverkopen in en deze trend zette door in het eerste kwartaal van 2012. Gemiddeld gaat bijna een vijfde deel van de waarde van de binnenlandse consumptieve bestedingen op aan duurzame goederen.

De bestedingen aan voedings- en genotmiddelen zijn traditioneel minder gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. In 2011 daalden de uitgaven, gecorrigeerd voor prijsver-

anderingen, in deze categorie met 0,7 procent. Dit kwam geheel voor rekening van de genotmiddelen, en dan met name de tabaksproducten. Het consumptievolume van sigaren, sigaretten, shag- en pijptabak daalde met 6 procent. Deze dalende tendens is al jaren zichtbaar en is vermoedelijk een gevolg van voorlichting over de risico's van roken, en ander overheidsbeleid. Mede door accijnsverhogingen werden tabaksproducten in 2011 ruim 5 procent duurder. Gemiddeld stegen de prijzen van voedings- en genotmiddelen met 2 procent.

4.2.2 Consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Meer uitgaven in de horeca

Bestedingen aan diensten licht gestegen

Aan diensten werd, gecorrigeerd voor prijsveranderingen 0,7 procent meer besteed dan in 2010. Het herstel dat in 2010 werd ingezet na een slecht 2009, werd hiermee in beschei-

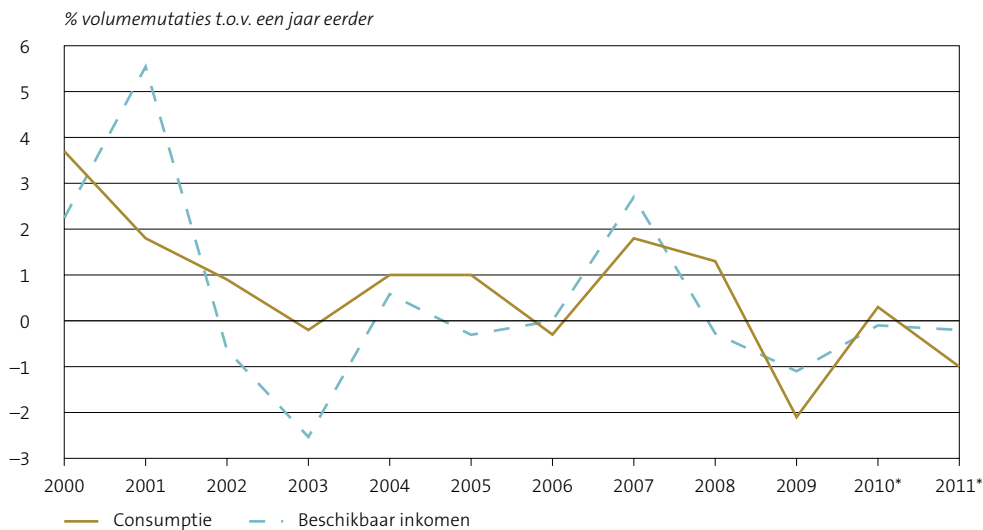
den mate gecontinueerd. De consumptie van diensten neemt normaliter jaarlijks toe. In de laatste 25 jaar lieten alleen 2006 en 2009 een daling zien. Tot de diensten behoren uitgaven aan onder meer huisvesting, medische zorg, verzekeringen, vervoer, telefonie, theater, bioscoop en musea, en uitgaven in de horeca. Opvallend is de stijging van de bestedingen in de horeca. Na drie opeenvolgende jaren van krimp, steeg het consumptievolume in 2011 met 1,6 procent ten opzichte van 2010. Dit ondanks een stijging van de horecaprijzen met ruim 2,5 procent.

Evenals in 2010 namen de bestedingen aan medische diensten en welzijnszorg het meest toe. Dit keer bedroeg de toename 4,7 procent. Net als in 2010 werd deze toename grotendeels veroorzaakt door hogere uitgaven aan kinderopvang. Op recreatie en cultuur werd door huishoudens het meest bezuinigd in 2011. Dit kwam voornamelijk door de slechte economische situatie en de verhoging van de btw op podiumkunsten van 6 procent naar 19 procent.

4.3 Beschikbaar inkomen

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens kromp in 2011 voor het vierde jaar op rij. Na een daling van 0,1 procent in 2010 nam het reëel beschikbaar inkomen in 2011 af met 0,2 procent. De nominale stijging van 5,4 miljard euro was dus niet voldoende om de inflatie te compenseren. De prijsstijging bedroeg gemiddeld 2,3 procent. De hoge olieprijs en de lage euro wakkerden de inflatie aan.

4.3.1 Beschikbaar inkomen en consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

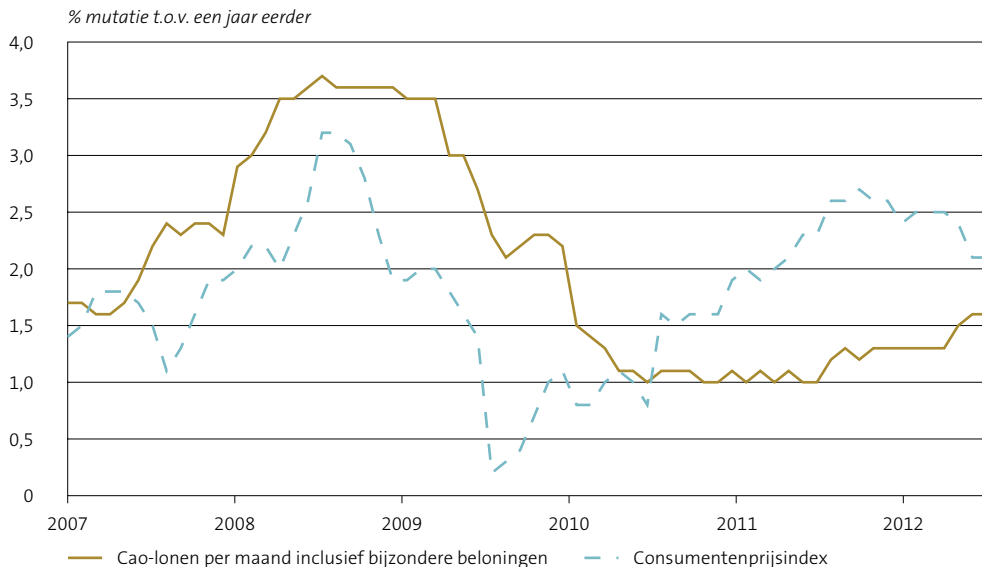
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

N.B. Ontwikkeling beschikbaar inkomen in 2006 is exclusief effect Zorgverzekeringswet.

Stijging inkomen werknemers teniet gedaan door inflatie

Het grootste gedeelte van het totaal beschikbaar inkomen bestaat uit de beloning van werknemers. Deze steeg in 2011 met 5,4 miljard euro tot 301,5 miljard euro. Veel werknemers krijgen hun loon conform een collectieve arbeidsovereenkomst (cao). In 2011 bedroeg de gemiddelde cao-loonstijging 1,2 procent. Zowel de gemiddelde cao-loonstijging als de stijging van de totale beloning van werknemers bleven achter bij de inflatie.

4.3.2 Loonontwikkeling en inflatie

Bron: CBS, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen en Consumentenprijsindex.

Sociale premies stijgen harder dan uitkeringen

Een andere aanzienlijke inkomstenbron voor huishoudens zijn de sociale uitkeringen. In 2011 ontvingen huishoudens 3,8 miljard euro meer aan sociale uitkeringen dan een jaar eerder. Er werd 1,6 miljard euro meer aan aanvullend pensioen uitgekeerd. Deze stijging werd veroorzaakt door een toename van het aantal gepensioneerden. Op 1 januari 2011 waren er in Nederland 2,59 miljoen 65-plussers. Een jaar later waren dat er 2,72 miljoen. Deze sterke stijging van 4,7 procent werd veroorzaakt doordat de babyboomers vanaf februari 2011 de pensioengerechtigde leeftijd bereiken.

Sinds de val van Lehman Brothers in 2008 zakten de dekkingsgraden van veel pensioenfondsen regelmatig onder de 105 procent. Volgens de regels van De Nederlandsche Bank (DNB) moet een pensioenfonds in zo'n geval speciale maatregelen nemen, bijvoorbeeld niet indexeren. Volgens statistieken van DNB gold dit in de loop van 2011 voor de meerderheid van de Nederlandse pensioenfondsen. Hierdoor gingen veel gepensioneerden er reëel gezien op achteruit.

4.3.3 Middelen en bestedingen van huishoudens (incl. IZWh's)

	2008	2009	2010*	2011*	Mutaties 2010*–2011*
<i>mld euro</i>					
Gemengd inkomen (netto) (+)	46,9	35,1	32,9	36,5	3,6
Beloning van werknemers (+)	289,7	293,7	296,1	301,5	5,4
Inkomen uit vermogen (+)	29,5	25,5	23,3	25,1	1,7
w.v.					
ontvangen dividend (+)	13,1	9,6	9,3	9,2	–0,0
per saldo betaalde rente (–)	14,2	8,3	6,4	7,7	1,3
inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders (+)	30,3	23,9	20,1	23,1	3,0
overig inkomen uit vermogen (+)	0,3	0,3	0,3	0,4	0,1
Primair inkomen	366,1	354,2	352,3	363,0	10,7
Belasting op inkomen en vermogen (–)	48,9	55,4	56,6	55,2	–1,4
Sociale premies ¹⁾ (–)	150,4	140,2	140,5	150,1	9,7
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	96,4	101,2	106,2	110,0	3,8
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (–)	0,1	0,9	–0,5	0,3	0,8
Netto beschikbaar inkomen	263,0	258,9	261,9	267,4	5,4
Consumptieve bestedingen (–)	270,4	263,5	267,8	271,1	3,3
Netto vrije besparingen	–7,4	–4,7	–5,9	–3,7	2,1
Correctie pensioenvoorziening (+)	24,3	20,4	15,2	18,0	2,7
Netto besparingen	16,9	15,8	9,3	14,2	4,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Inclusief pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

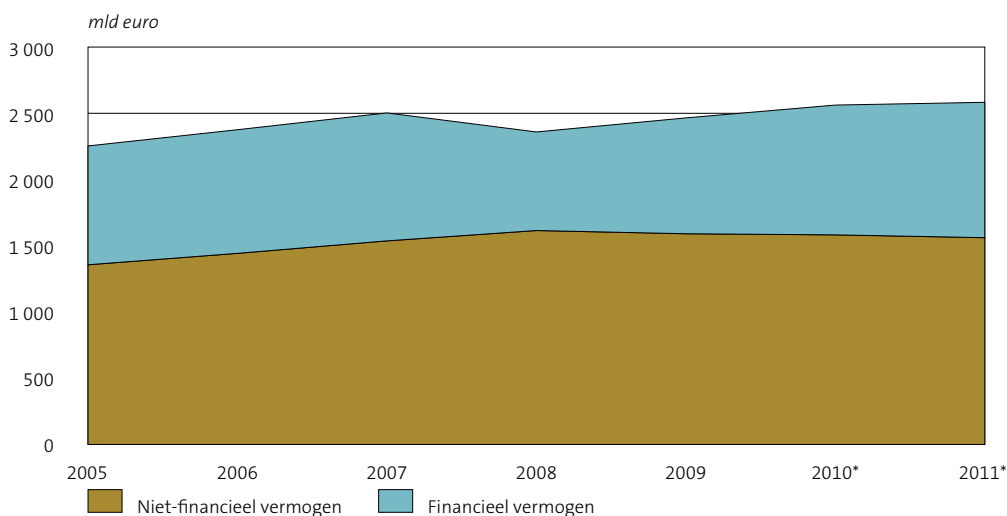
Inkomen uit vermogen gestegen

Naast het inkomen uit loon, eigen bedrijf en sociale uitkeringen, verkrijgen huishoudens ook inkomen uit vermogen. Voor het eerst sinds de crisis is dit gestegen. In vergelijking met 2010 nam vooral het inkomen uit vermogen dat wordt toegerekend aan polishouders sterk toe, met 3,0 miljard euro. Het gaat hierbij om de toename van de pensioenreserves. Dit wordt toegerekend aan huishoudens.

4.4 Vermogen

Niet alleen het inkomen uit vermogen van huishoudens nam toe, ook het vermogen zelf steeg met 20,7 miljard euro. Na de forse verliezen van 2008 herstelde het vermogen zich voor het derde jaar op rij. Inmiddels is het vermogen van huishoudens alweer hoger dan voor de crisis. Dit komt met name door een stevige groei van het financieel vermogen. Het niet-financiële vermogen nam voor het derde jaar op rij af.

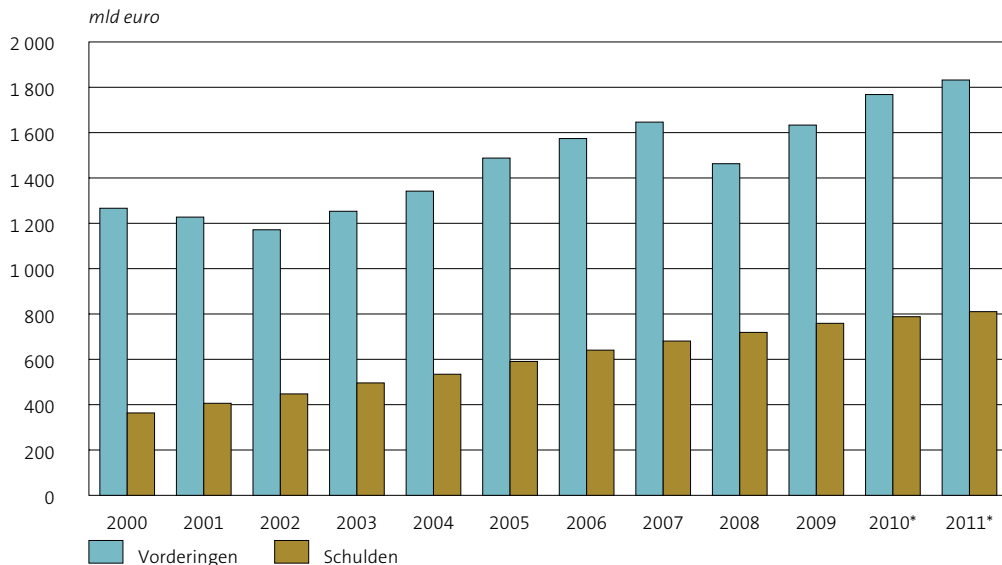
4.4.1 Vermogen huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Het financieel vermogen bestaat uit het saldo van vorderingen minus de schulden. Ondanks de krimp van het (reëel) beschikbaar inkomen, namen de vorderingen van huishoudens toe. Dit is met inbegrip van het vermogen dat door pensioenfondsen en levensverzekeraars wordt beheerd. Door waardeontwikkelingen, maar ook door aan- en verkopen, steeg het aandelenpakket binnen dit vermogen met 69 miljard euro. Het pakket dat huishoudens zelf in beheer hebben verminderde (deels door verkopen) met 27 miljard euro. Zonder de pensioenvoorzieningen daalden de totale vorderingen van huishoudens in 2011 licht.

4.4.2 Vorderingen en schulden huishoudens (incl. IZWh's)

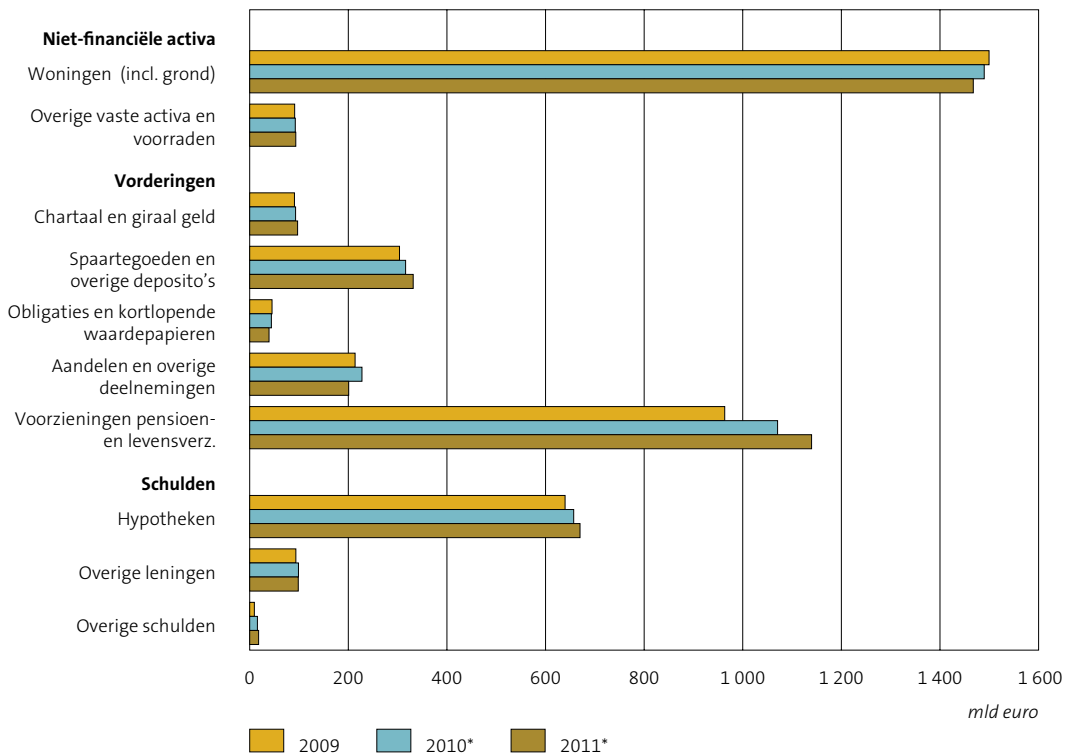

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De beurskoersen hebben een sterk effect op het financieel vermogen van huishoudens. Bij het ontstaan van de kredietcrisis verloren de aandelen veel van hun waarde. De verliezen werden in de jaren daarna enigszins goedge maakt, maar 2011 was voor huishoudens wederom geen goed beursjaar. In de tweede helft van 2011 zakte de AEX wat in en over het algemeen waren de koersen lager dan in 2010. De spaartegoeden van huishoudens namen in 2011 wel toe.

De schulden van huishoudens stijgen al jarenlang onophoudelijk door het afsluiten van hypotheek. Ook sinds de kredietcrisis is er nog sprake van een stijging, maar deze is door het inzakken van de woningmarkt veel kleiner dan in de voorafgaande jaren. In 2011 steeg de hypothecaire schuld met 13 miljard tot 670 miljard euro. Dit is de kleinste toename sinds 1995.

4.4.3 Vermogen van huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Woningmarkt remt vermogensontwikkeling

De waarde van het totale eigenwoningbezit vertegenwoordigt het leeuwendeel van het niet-financiële vermogen van huishoudens. Door dalende huizenprijzen neemt dit deel van het eigen vermogen al sinds het uitbreken van de kredietcrisis af. Ook in 2011 bleven de huizenprijzen onverminderd dalen, gemiddeld met 2,3 procent. In 2010 daalden de prijzen van bestaande koopwoningen met 2,0 procent, in 2009 met 3,3 procent.

Ondernemingen

5

Ondernemingen

5.1 Inleiding

5.2 Goederenproducenten

- Inkomsten landbouw verslechterd door hogere kosten en problemen in Duitsland
- Prijzen landbouwproducten gestegen
- Laag aardgasverbruik door mildere winter
- Herstel Nederlandse industrie zwakt af
- Matig herstel bouwnijverheid

5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners

- Groei groothandel loopt terug
- Detailhandel teruggelopen
- Transportsector gegroeid
- Horeca groeit weer
- Informatie en communicatie groeit weer
- Handel en verhuur onroerend goed onder druk
- Bouwmalaise treft juridische dienstverlening
- Architecten- en ingenieursbureaus zuchten onder bouwcrisis
- Verhuur van leaseauto's gestabiliseerd
- Omzet uitzendbranche gegroeid
- Groei omzet reisbureaus door internet

5.4 Financiële instellingen

- Stijging toegevoegde waarde en winst van banken
- Gemengd beeld bij verzekeraars
- Moeilijke tijden voor pensioenfondsen

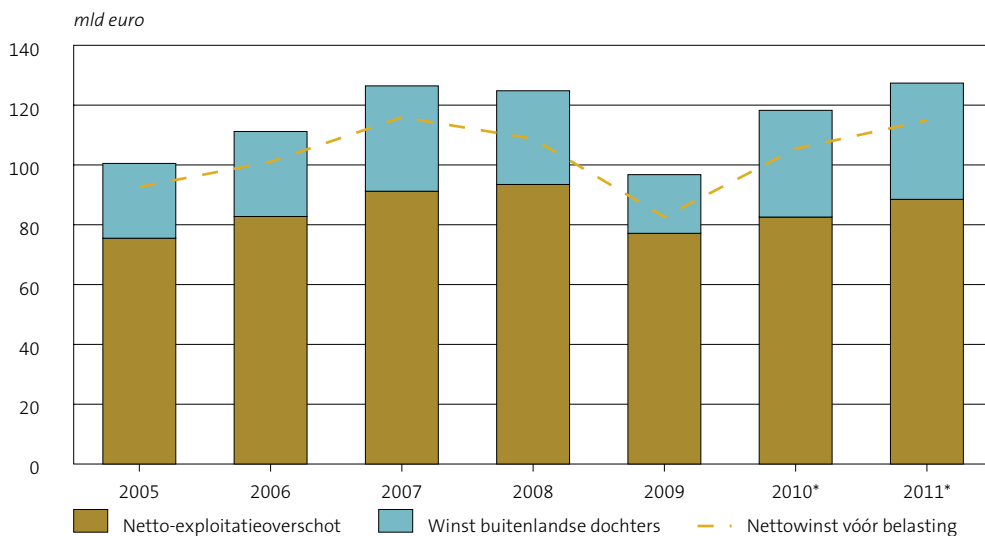
5.5 Faillissementen

- Minder bedrijven failliet
- Veel restaurants en cafés failliet
- Grootste kans op faillissement in Overijssel

5.1 Inleiding

Veel ondernemingen hadden in de tweede helft van 2011 last van de recessie. Over heel 2011 noteerden de meeste bedrijfstakken echter nog wel een lichte groei van de toegevoegde waarde. Ook lag de totale winst iets hoger dan in 2010. Dit niet alleen door binnenlandse prestaties, maar ook omdat buitenlandse dochterondernemingen meer winst boekten.

5.1.1 Resultaat niet-financiële vennootschappen

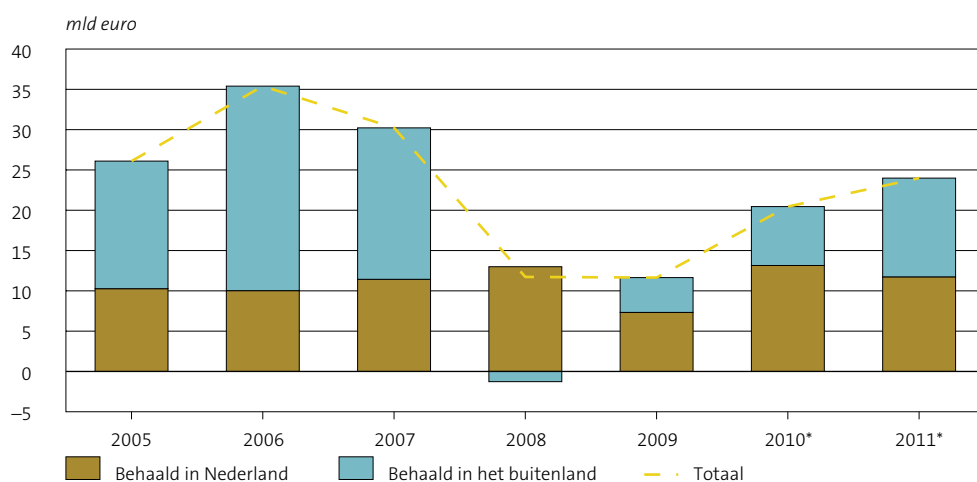

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De nettowinst van niet-financiële vennootschappen steeg zowel vanwege de binnenlandse activiteiten als de resultaten die werden behaald door buitenlandse dochterondernemingen. Het netto-exploitatieoverschot, een maat voor de binnenlandse prestaties, lag nog iets onder het niveau van 2008. De buitenlandse dochters maakten daarentegen nooit eerder zoveel winst als in 2011. Het gaat hierbij wel om nominale cijfers, dus niet gecorrigeerd voor inflatie. De totale winst van niet-financiële vennootschappen kwam in 2011 uit op 110 miljard euro.

De financiële ondernemingen (exclusief bijzondere financiële instellingen) behaalden een gezamenlijke winst van 24 miljard euro. Iets meer dan de helft van die winst werd in 2011 behaald in het buitenland. De winst van buitenlandse dochterondernemingen is weer teruggeveerd, nadat er in 2008 verlies werd geleden. Wel lagen de winstniveaus van buitenlandse dochterondernemingen in de jaren vóór 2008 nog hoger. In tegenstelling tot de winst uit het buitenland liep de winst behaald op binnenlandse activiteiten in 2011 juist iets terug. De nettowinst vóór belasting omvat naast het netto-exploitatietooverschot en de winst door buitenlandse dochters ook de ontvangen rente en inkomsten uit activa. Betaalde rente en huur zijn ervan afgetrokken. Hierdoor is de totale winst over het algemeen iets lager dan de som van netto-exploitatietooverschot en buitenlandse winsten.

5.1.2 Nettowinst vóór belasting financiële instellingen¹⁾

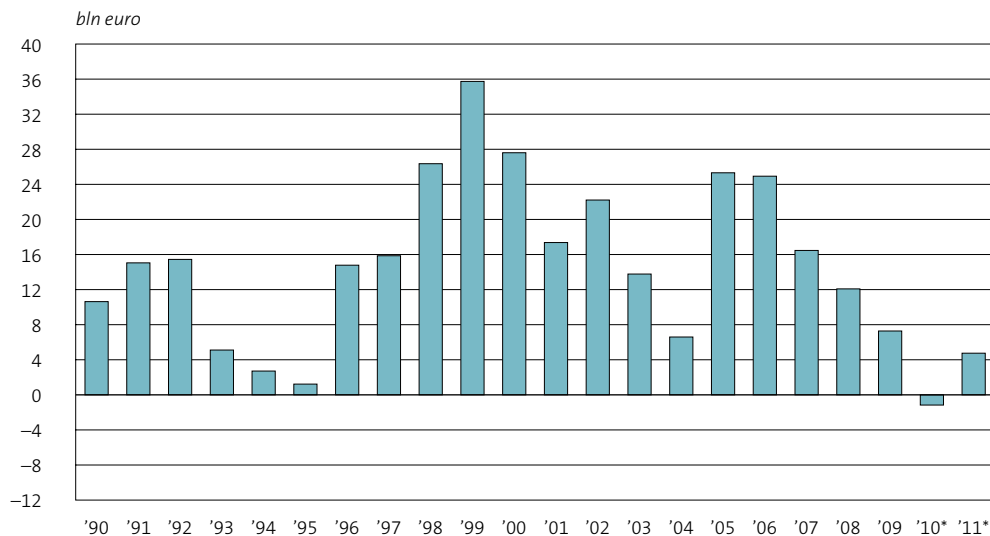

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Exclusief bijzondere financiële instellingen.

In 2011 namen niet-financiële vennootschappen een hoger bedrag aan leningen op dan ze aflosten. In 2010 werd er juist meer afgelost dan er werd opgenomen. Dat was de laatste twee decennia nog niet voorgekomen. In 2011 was het saldo in vergelijking met de voorbije twintig jaar erg laag. Alleen midden jaren negentig werd er per saldo minder aan leningen afgesloten.

5.1.3 Saldo opgenomen en afgeloste leningen door niet-financiële vennootschappen

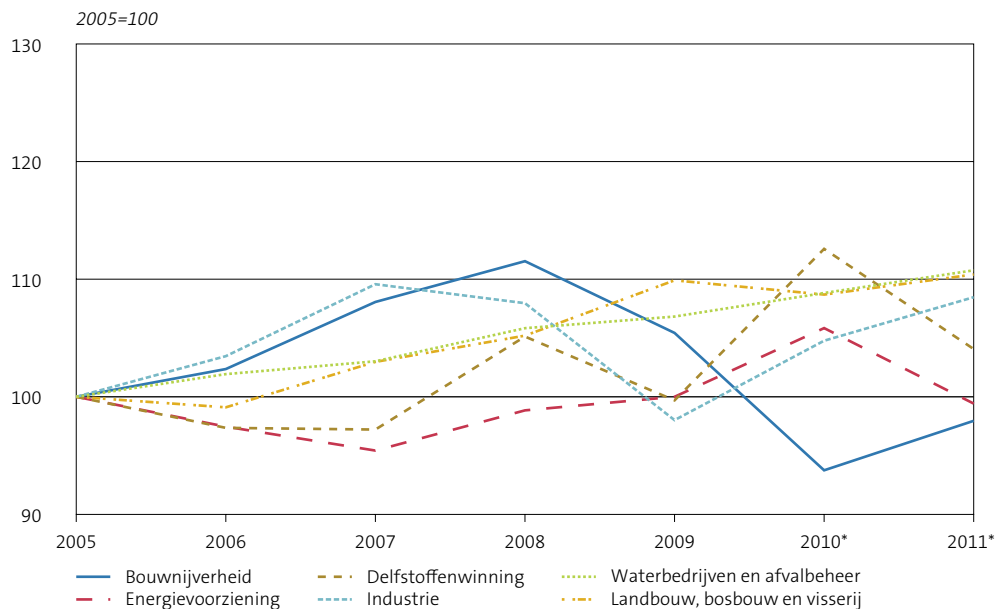
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

In de rest van dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in de marktsector per bedrijfstak toegelicht. In 5.2 komen de goederenproducenten aan de orde, in 5.3 de dienstverleners. Wegens haar specifieke eigenschappen wordt de financiële sector apart besproken, in 5.4. Het hoofdstuk sluit af met de ontwikkeling van het aantal faillissementen.

5.2 Goederenproducenten

De goederenproducenten borduurden in de eerste helft van 2011 nog voort op het in 2010 ingezette herstel, maar kampten in de tweede helft van het jaar met de recessie. Bij de industrie was er hierdoor sprake van een afvlakking van de stevige groei van de toegevoegde waarde die werd ingezet in 2010. De bouw groeide voor het eerst na twee jaar van krimp, maar die groei stak schril af bij de krimp in de voorgaande jaren. De delfstoffenwinning en de energievoorziening lieten een krimp zien van de toegevoegde waarde. Door het veel zachtere winterweer werd er minder gas verstoekt dan een jaar eerder.

5.2.1 Volume toegevoegde waarde goederenproducenten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Inkomsten landbouw verslechterd door hogere kosten en problemen in Duitsland

Na de economische recessie in 2009 en een flink herstel een jaar later, liet 2011 voor de landbouw, bosbouw en visserij een terugval zien. De productie lag ongeveer 0,5 procent lager en de inkomsten lagen bijna 7 procent onder het niveau van een jaar eerder. Dat de productie daalde kwam vooral door de lagere afzet van bloemen en planten. Het volume van de toegevoegde waarde nam wel toe, met 1,6 procent.

De oogsten van de gewassen in de akkerbouw gaven een wisselend beeld. De winter was weliswaar zachter, maar het temperatuursverloop was ongunstig voor tarwe waardoor de tarweproduktie lager was dan een jaar eerder. De oogsten van aardappels, suikerbieten en uien waren hoger door de voor deze gewassen per saldo gunstige weersomstandigheden.

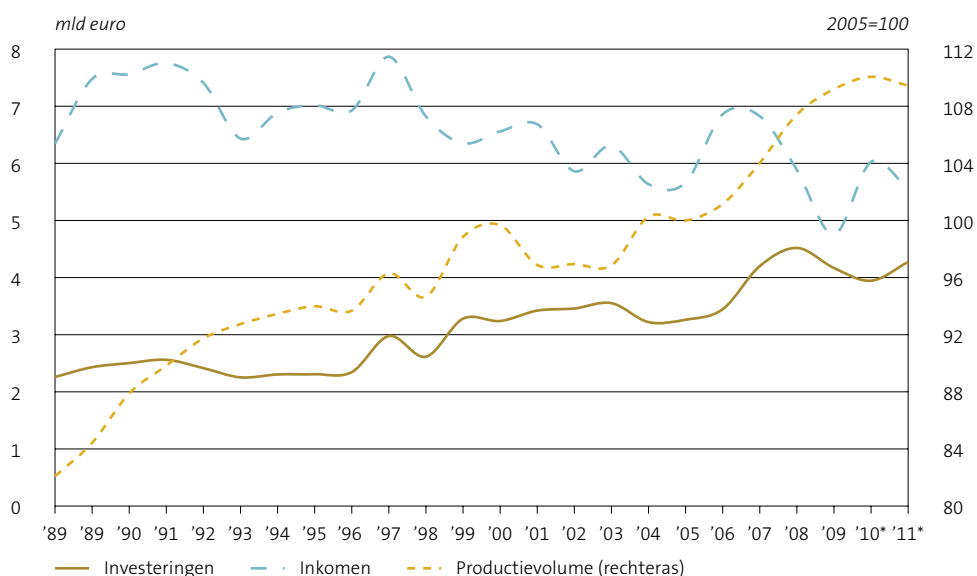
In de tuinbouw had de export van snijbloemen en planten in de tweede helft van het jaar veel last van een in veel landen dalend consumentenvertrouwen. Hierdoor kromp het productievolume van bloemen en planten met ongeveer 5 procent. Verder lag de oogst van groenten op ongeveer hetzelfde niveau als in 2010. De lagere hoeveelheid licht door de matige zomer heeft de productie van glasgroenten negatief beïnvloed. Daarnaast leidde de

EHEC-crisis in Duitsland vanaf mei 2011 tot beperkte afzetmogelijkheden. Saladegroenten zoals komkommer en tomaat werden voor een deel niet geoogst of zelfs doorgedraaid.

De uitbraak van de EHEC-bacterie heeft veel ernstig zieke mensen en zelfs een aantal doden tot gevolg gehad. Aanvankelijk werden komkommers als besmettingsbron genoemd, maar later bleek dat niet juist te zijn. De consumptie van komkommers, tomaat, paprika en sla nam in Duitsland door het negatieve sentiment dramatisch af. Daarnaast kondigde Rusland een importverbod af voor verse groenten uit Europa. De besmettingsbron bleek uiteindelijk Egyptisch zaad (fenegriek) te zijn dat in Duitsland was gebruikt voor de kweek van consumptiekiemen.

De veehouderij voerde minder kalveren aan bij de Nederlandse slachterijen, maar het aantal binnenlandse slachtingen van varkens nam wel toe. De export van Nederlandse varkens en producten uit de pluimveesector naar Duitsland nam af door dioxineproblemen bij de oosterburen. Vooral de uitvoer van eieren werd flink geraakt. Een aantal veevoederbedrijven leverde in januari verontreinigd voer aan veeteeltbedrijven waardoor dioxine in eieren en vooral pluimveevlees terecht kwam. De getroffen bedrijven mochten geen eieren afvoeren en pluimveeproducten van deze bedrijven werden uit de winkelschappen gehaald. Door de ongerustheid van de consumenten werden er veel minder eieren verkocht.

5.2.2 Investerings en resultaat landbouw

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Prijzen landbouwproducten gestegen

Het prijsniveau in de landbouw lag gemiddeld 3 procent hoger dan in 2010. De prijsontwikkeling van een aantal belangrijke akkerbouwgewassen, runderen, varkens en melk was zeer positief. Door een daling van de Europese voorraden zijn ook de prijzen van graan fors gestegen. Daarnaast lagen de prijzen van suikerbieten ver boven het niveau van een jaar eerder. De prijzen van uien namen echter fors af omdat er in Europa veel meer werd geoogst dan in de voorgaande twee jaar. Ook daalden de afzetprijzen in de tuinbouw. Door de eerder genoemde EHEC-problemen werden belangrijke groenten zoals komkommer, tomaat en sla gemiddeld liefst 37 procent goedkoper. Ook bloembollen kenden in 2011 dalende prijzen door een sterk verminderde buitenlandse vraag. Ondanks het dalende consumentenvertrouwen door de slechte economische situatie in de tweede helft van het jaar met stagnerende verkopen tot gevolg, lag de gemiddelde prijs van snijbloemen en planten iets boven het niveau van een jaar eerder.

De prijsvorming in de veehouderij was in tegenstelling tot die in de tuinbouw gunstig. Uitgezonderd de prijzen in de pluimveesector stegen de prijzen van veehouderijproducten over bijna de hele linie met gemiddeld 10 procent. Voor pluimvee en eieren werd veel minder betaald, omdat de vraag sterk afnam door de dioxineproblematiek in Duitsland. De prijzen voor eieren daalden zelfs met 15 procent.

Het inkomen van de gehele landbouw, het totaal van de loonsom van werknemers en het exploitatie-overschot van ondernemers, was in 2011 flink lager dan in 2010. De daling van het inkomen werd vooral veroorzaakt doordat de verbruiksprijzen sneller stegen dan de afzetprijzen. Door de opgedreven graanprijs werden diervoeders duurder, en ook ging de prijs van aardgas en kunstmest omhoog. De daling van het agrarisch inkomen werd enigszins getemperd door compensatie uit het EU-noodfonds voor de door tuinders geleden schade vanwege de EHEC-crisis.

Laag aardgasverbruik door mildere winter

De hoeveelheid aardgas die gebruikt wordt voor het verwarmen van huizen en bedrijfsgebouwen is sterk afhankelijk van het winterweer. De winter van 2011 was vrij zacht en die van 2010 daarentegen zeer koud. Er werd daarom in 2011 veel minder aardgas verstoofd dan een jaar eerder. Hierdoor kromp het volume van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning met 7,6 procent en die van de energievoorziening met 6,1 procent.

Vanwege de mildere winter nam het productievolume van de delfstoffenwinning af met 7,3 procent. Niet alleen de binnenlandse afzet nam af, ook de buitenlandse vraag naar Nederlands aardgas daalde, door toegenomen buitenlandse concurrentie. Door geopolitieke

ontwikkelingen zoals de Arabische lente was de gasprijs echter veel hoger dan in 2010. De productie in waardetermen nam daardoor toch toe met 12 procent. De toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning kwam in 2011 uit op 19,7 miljard euro, een waardestijging van 16 procent ten opzichte van 2010.

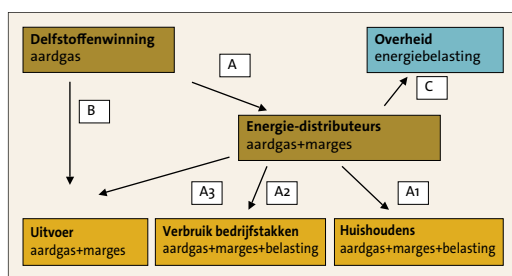
De lagere gasafzet raakte ook de energiebedrijven. Energiedistributiebedrijven kopen gas in en verkopen het door aan de eindverbruikers. Het volume van de toegevoegde waarde van de energiedistributiebedrijven is in 2011 dan ook gekrompen met 8 procent. Een andere categorie, de netwerkbedrijven, hebben minder gas kunnen vervoeren. Overigens vervoerden zij wel meer elektriciteit. De toegevoegde waarde in volumetermen van de netwerkbedrijven is desalniettemin in 2011 gekrompen met 3 procent. Het afgenomen gasverbruik werd wel enigszins gecompenseerd door een toegenomen stroomverbruik. Er werd echter minder stroom in eigen land opgewekt en meer geïmporteerd.

Het effect van het weer op de aardgasconsumptie en de bbp-groei

De hoeveelheid aardgas die wordt opgepompt en verbruikt hangt sterk af van het winterweer. Dit bepaalt ook in hoge mate de ontwikkeling van de delfstoffenwinning. De weersafhankelijkheid van het aardgasverbruik hangt samen met haar rol bij ruimteverwarming, zowel door consumenten als door bedrijven. Daarnaast wordt ons aardgas industrieel gebruikt, zowel door binnenlandse als buitenlandse afnemers. Hierbij bepaalt niet het weer de afzet, maar de conjunctuur.

In onderstaande figuur worden de aardgasstromen en de hieraan verbonden geldstromen schematisch in kaart gebracht. Voor elke stroom wordt hieronder nagegaan in hoeverre deze afhankelijk is van het (winter)weer. Centraal staat de vraag of dit invloed heeft op het bbp.

Aardgasstromen in de economie

Aardgas wordt allereerst gebruikt door huishoudens (A1), onder ander voor ruimteverwarming. Bij relatief warm weer wordt er minder aardgas geconsumeerd. Hierdoor neemt de productie van zowel de delfstoffenwinning als de energiedistributeurs af, hetgeen een rechtstreekse invloed heeft op het bbp. Daarnaast betalen huishoudens minder energiebelasting (C) aan de overheid; ook dit verlaagt het bbp.

Aardgas wordt ook gebruikt voor ruimteverwarming door bedrijfstakken (A2). Ook hier geldt dat een verminderde afname wegens mild winterweer de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning en de energiedistributeurs doet krimpen. Het bbp wordt er echter niet door beïnvloed omdat het intermediaire verbruik van de afnemende bedrijfstakken in dezelfde mate vermindert en hun toegevoegde waarde daarmee stijgt.

In het buitenland (B) wordt (Nederlands) aardgas in veel mindere mate gebruikt voor ruimteverwarming, maar meer voor industriële processen. Het weerseffect is dan ook nihil. Dit geldt tevens voor het gas dat via de energiedistributeurs wordt geëxporteerd (A3).

Ten slotte neemt ook de consumptie van netdiensten (het transport van energie) af bij mild winterweer. Het effect hiervan op de bbp-groei valt echter moeilijk te kwantificeren. Resumerend kan het weerseffect op de bbp-groei via aardgasconsumptie gelijk gesteld worden aan:

1. Mutatie aardgasverbruik betaald door huishoudens
2. Mutatie marges aardgasverbruik betaald door huishoudens
3. Mutatie energiebelasting op aardgasverbruik betaald door huishoudens

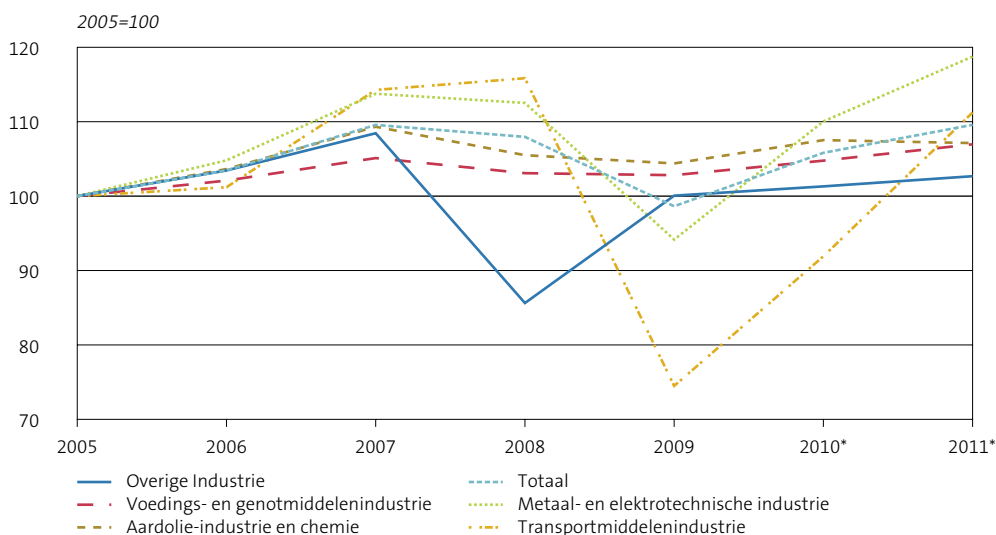
Het totale bbp-effect van het milde winterweer in 2011 komt daarmee uit op –0,8 miljard euro. Bij gelijk weer als in 2010 was de bbp-groei uitgekomen op 1,2 in plaats van 1,0 procent. Bij de berekening is het effect van temperatuursverschillen over het aardgasgebruik in het hele jaar meegenomen, al zullen de wintermaanden hierin domineren. Er is alleen gekeken naar het effect van het aardgasverbruik. Niet gekwantificeerd is de invloed van het weer op de toegevoegde waarde van bijvoorbeeld de landbouw, de bouwnijverheid en de horeca.

Herstel Nederlandse industrie zwakt af

Na het herstel van het volume van de toegevoegde waarde van de Nederlandse industrie in 2010 met 7,3 procent, steeg het in 2011 nog maar met 3,5 procent. Ondanks de stagnerende groei bereikte de toegevoegde waarde van de industrie wel het niveau van voor de crisis.

Het flink doorgezette herstel in 2010 zwakte in de loop van 2011 af. In het eerste kwartaal was er nog sterke groei, maar het vierde kwartaal kwam uit op een min. Deze ommekeer is toe te schrijven aan de Nederlandse uitvoer van industriële goederen en investeringen. Voor enkele branches binnen de industrie, zoals de chemische industrie en de basismetaalindustrie, lag het volume van de toegevoegde waarde over 2011 lager dan in 2010.

5.2.3 Volume toegevoegde waarde industrie

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Evenals in 2010 waren de transportmiddelenindustrie en de machinebouw de grootste stijgers binnen de industrie. In het eerste halfjaar kende de transportmiddelenindustrie nog groeicijfers van meer dan 30 procent. De voedings- en genotmiddelenindustrie is een stabiele branche binnen de industrie; deze groeide in 2011 met 1 procent. Ook de meeste overige branches binnen de industrie kwamen uit op een lichte groei.

De chemische industrie liet na een jaar van groei een daling zien van bijna 3 procent. In 2008 en 2009 kromp deze branche ook al. De transportmiddelenindustrie bleef het met een groei van meer dan 20 procent goed doen. Deze toename kwam voor rekening van de automobielenindustrie. Ook voor deze branche geldt echter dat de groei in de tweede helft van het jaar stagneerde. Vooral de productie van bedrijfsauto's liep terug door het uitblijven van nieuwe orders. De groei van de transportmiddelenindustrie werd enigszins getemperd door minder goede productiecijfers van de scheepsbouw. Desondanks wist de scheepsbouw zich redelijk staande te houden in een zeer competitieve wereldmarkt.

Evenals in 2010 stegen de afzetprijzen van de industrie. Vooral in de aardolie-industrie en de chemische industrie namen de prijzen fors toe. Net als in 2010 stegen de prijzen van grond- en hulpstoffen in de industrie echter sneller dan de afzetprijzen.

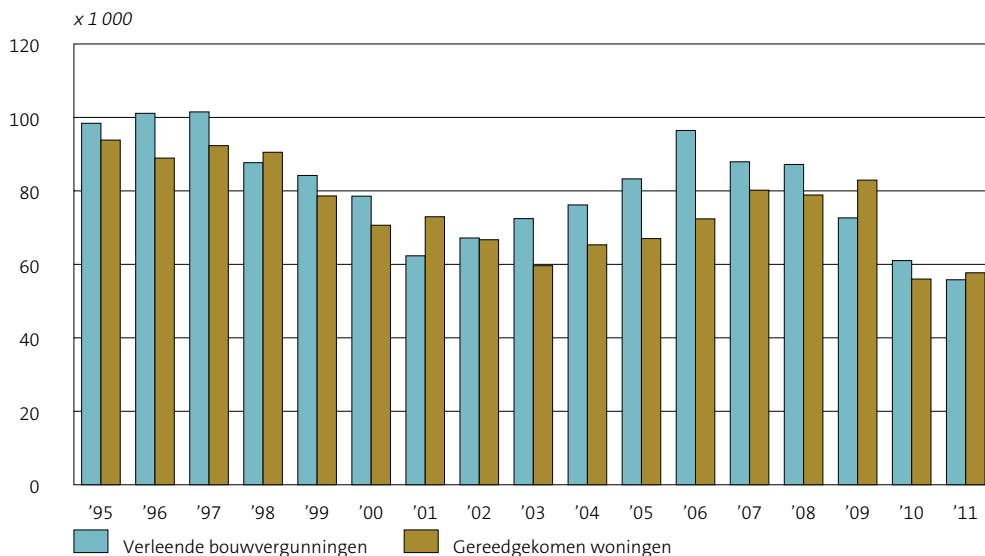
Matig herstel bouwnijverheid

De bouwnijverheid kende een opleving aan het begin van het jaar, maar de groei liep in de rest van 2011 sterk terug. Per saldo groeide de toegevoegde waarde met 4,5 procent. Dit is bij lange niet voldoende om de sterke verliezen in 2009 en 2010 te compenseren. De bouw staat op een laag pitje. Zij heeft niet alleen last van de kredietcrisis, waar alle bedrijfstakken onder leiden, maar in het bijzonder van de sterk teruggelopen activiteit op de woningmarkt. Verder was de prijsstijging van de gebruikte goederen en diensten groter dan de prijsstijging van de opgeleverde bouwwerken. Dit leidde tot een (verdere) druk op de winstgevendheid. Van de bescheiden groei van de toegevoegde waarde in 2011 profiteerden alle grote onderdelen van de bouwnijverheid, behalve de projectontwikkeling. Deze wordt het hardst geraakt door de aanhoudende malaise op zowel de woning- als de kantorenmarkt.

In 2011 zijn 56 duizend bouwvergunningen verleend voor nieuwbouwwoningen. Dat is 9 procent minder dan in 2010 en het laagste aantal sinds 1953. Het aantal gereedgekomen woningen steeg met 3 procent. Ondanks de kleine stijging ligt ook dit niveau erg laag, vergelijkbaar met de vroege jaren vijftig. Ook de kantorenmarkt staat op een laag pitje. Er is sprake van een grote leegstand. Begin 2012 stond 14,5 procent van de kantorenvoorraad leeg. De leegstand is voor een groot deel structureel, maar is wel opgelopen. Begin 2008 bedroeg de leegstand 10 procent.¹⁾ Het aantal bouwvergunningen voor kantoren is in 2011 met zes procent verder afgenomen. Voor het geheel aan bedrijfsgebouwen is het aantal bouwvergunningen met één procent gedaald.

¹⁾ R.L. Bak (2012).

5.2.4 Nieuwbouw

Bron: CBS, Bouw- en woonstatistieken.

De bouwproductie groeide in 2011 met 3,9 procent, hetgeen deels wordt verklaard doordat het aantal productieve uren in het eerste en vierde kwartaal groter was dan een jaar eerder. Gunstigere weersomstandigheden en een kerstvakantie die voor een aanzienlijk deel na de jaarwisseling en dus in januari 2012 viel, speelden een belangrijke rol. Het aantal productieve uren lag 5 procent hoger dan in 2010. Verder hielden investeringen in infrastructuur in 2011 de omzetten in de grond-, weg- en waterbouw nog redelijk overeind. In totaal wist deze branche in deze periode een omzetstijging van ruim 1 procent te boeken. Het geraamde productievolume steeg met twee procent.

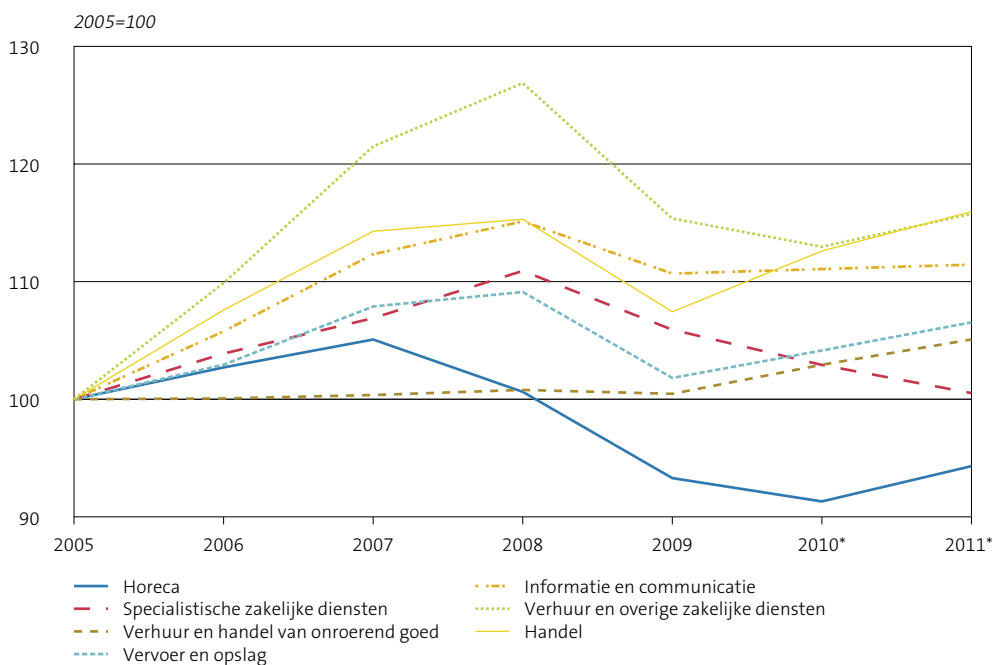
Het aantal werknemers in de bouwnijverheid liep in 2011 verder terug, het aantal zelfstandigen bleef vrijwel gelijk. Sinds 2008 is het aantal gewerkte uren teruggelopen met 6 procent. De productie liep echter terug met 10 procent. De arbeidsproductiviteit is dus sterk afgenomen. Bovenstaande cijfers zijn wel iets geflatteerd doordat de inzet van uitzendkrachten niet is meegenomen bij de urenontwikkeling. De laatste jaren is de inzet van uitzendkrachten in de bouw gedaald met 10 duizend arbeidsjaren.²⁾

²⁾ EIB (2012).

5.3 Niet-financiële commerciële dienstverleners

De malaise op de woning- en kantorenmarkt werkte in 2011 sterk door op de niet-financiële commerciële dienstverlening. Zowel de verhuur van onroerend goed, de juridische dienstverlening als de architecten- en ingenieursbureaus leden onder de bouwstagnatie. Toch noteerden de meeste bedrijfsklassen in de commerciële dienstverlening een groei van zowel de productie als de toegevoegde waarde. Zo groeiden de handel en het transport evenals vorig jaar, en wisten de horeca en ICT na jaren van krimp weer positieve cijfers te behalen.

5.3.1 Volume toegevoegde waarde niet-financiële commerciële dienstverleners

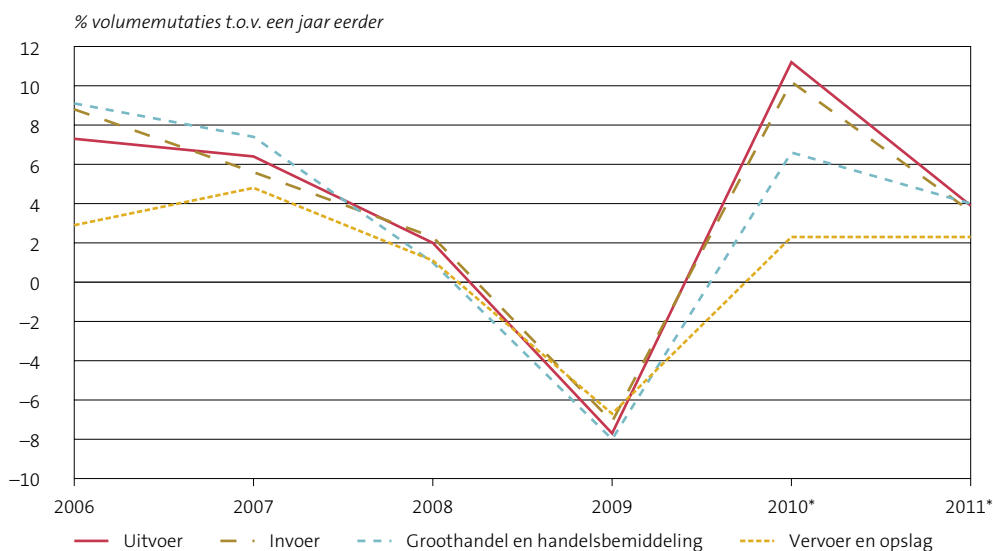
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Malaise woningmarkt werkt door op dienstverlening

Groei groothandel loopt terug

In 2011 lag de toegevoegde waarde van de groothandel 4,1 procent hoger dan een jaar eerder. Dit was een daling van de groei vergeleken met een jaar eerder toen de volumegroei ruim 6 procent bedroeg. Deze daling kwam vooral door de afgenomen groei van de uitvoer. In de groothandel zat deze groeivermindering vooral bij chemische producten en kapitaalgoederen. Verder liep de groothandel in groenten en fruit fors terug vanwege de EHEC-crisis.

5.3.2 Internationale handel en hiervan profiterende bedrijfstakken

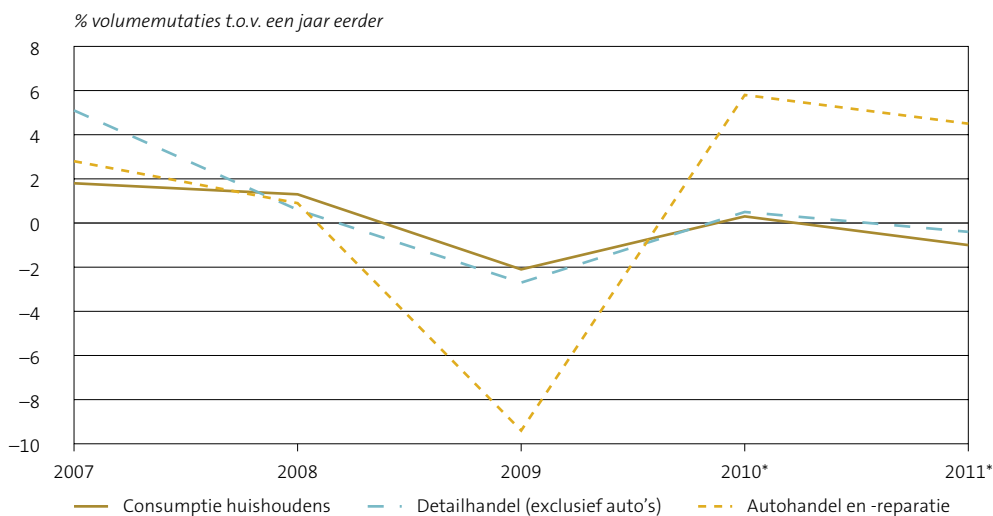
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Detailhandel teruggelopen

In de detailhandel was er in 2011 geen sprake van herstel; de toegevoegde waarde daalde met 0,6 procent. De detailhandel zuchtte in 2011 onder een extreem negatief consumentensentiment. Het consumentenvertrouwen was voor het vierde achtereenvolgende jaar negatief. De grootste daling trad op in de deelfactor die het vertrouwen van de consument in de economische situatie van de komende 12 maanden meet. In 2011 zakte deze naar -21 terwijl deze in 2010 nog op -2 stond. Ook de koopbereidheid was negatief en bereikte zijn laagste punt in vijf jaar tijd.

De consumptie van de huishoudens daalde in 2011 met 1,1 procent. Er werd onder andere minder uitgegeven aan duurzame goederen, woninginrichting, kleding en huishoudartikelen. Ook was een verslechtering te zien bij speciaalzaken in voedingsmiddelen, winkels in recreatie-artikelen en speelgoedwinkels. Schoenen en lederwaren waren daarentegen juist meer in trek en ook lieten winkels in computers en software een stijging zien. Wellicht zorgde de vernieuwende elektronica op het gebied van smartphones, smart-tv's en tablets hier nog voor een impuls. Mede als gevolg van de zwakke consumptie stond in 2011 6 procent van de winkelpanden leeg.

5.3.3 Consumptie en detailhandel

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Transportsector gegroeid

De transportsector sloot 2011 af met een positief beeld. De volumeontwikkeling van de toegevoegde waarde nam net als in 2010 met ruim 2 procent toe. De teruggelopen uitvoergroei werkte per saldo nog niet substantieel door in de volumegroei van de transportsector. Net als in 2008 had de transportsector te maken met hoge brandstofprijzen. Door de fors gestegen olieprijs stegen de brandstofprijzen navenant. Doordat deze stijging niet volledig doorberekend kon worden in de productieprijs kwamen de winsten onder druk te staan. Dat resulteerde in een prijsdaling van de toegevoegde waarde met ruim 1 procent. Deze ruilvoetverslechtering geldt voor de transportsector als geheel, maar ook specifiek voor het goederenvervoer over de weg.

Binnenvaart en zeevaart

De binnenvaart had begin dit jaar te maken met een gekapseide tanker in Duitsland waardoor de scheepvaart op de Rijn weken stil lag. Ook lage waterstanden hadden een negatieve ontwikkeling op het productievolume, dat ondanks de tegenslagen nog positief uitkwam op een stijging van ruim 3 procent. De relatief grote stijging van de omzet van bijna 11 procent wordt grotendeels verklaard door het toekennen van laagwatertoeslagen binnen deze sector.

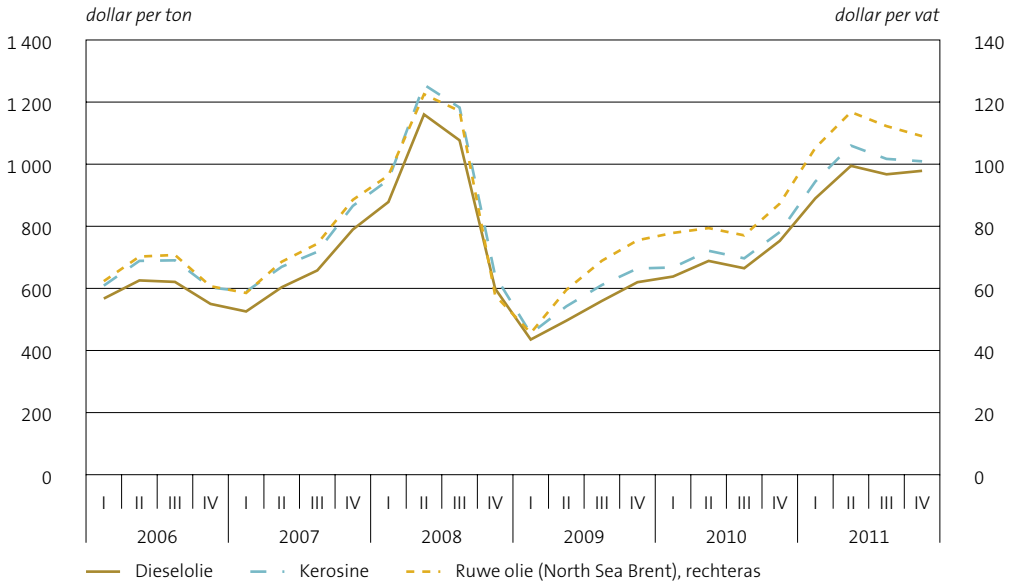
De zeevaart liet met een productievolumedaling van 2,5 procent een minder positief beeld zien. Dit wordt onder meer verklaard door overnames van Nederlandse reders door buitenlandse ondernemingen. De gestegen brandstofprijzen hadden ook hier een negatief effect op de ontwikkeling van de winst. Bij de dienstverlening op het water was er een volumestijging van ruim 2 procent.

Luchtvaart

Voor de luchtvaartmaatschappijen was 2011 een positief jaar. Het volume van de toegevoegde waarde steeg met ruim 11 procent. Deze groei wordt wel enigszins vertekend door tegenslagen waar de luchtvaartsector in 2010 mee te maken had. Zo was er een staking van Franse verkeersleiders, een vulkaanuitbarsting in IJsland en slecht weer in december. Aan de andere kant had de luchtvaartsector in 2011 te maken met de ramp in Japan en de onrust in de Arabische wereld. Wat voor invloed deze gebeurtenissen hebben gehad op de groei van de luchtvaart is moeilijk aan te geven.

Doordat de kerosineprijzen behoorlijk doorwerken in de sector en deze extra kosten door de grote concurrentie niet doorberekend konden worden in de vliegtickets, heeft dit geleid tot een behoorlijk negatieve ontwikkeling van de winsten. Het verbruik door luchtvaartmaatschappijen kende een prijsstijging van gemiddeld 7 procent.

5.3.4 Brandstofprijzen

Bron: CBS, Wereldmarktprijzen per dag.

Met een volumestijging van de productie van 7,5 procent en een omzetontwikkeling van bijna 11 procent kende de dienstverlening voor de luchtvaart een goed jaar. Het aantal vliegbewegingen nam flink toe, net als het aantal afgehandelde passagiers. Dat had een positief effect op de omzet van commerciële activiteiten zoals die van taxfreewinkels. Het vrachtvolume bleef fors achter maar steeg nog wel.

Post en koeriersdiensten

Ook in 2011 werd er minder post bezorgd. Het postvolume nam af met ruim 6 procent. Deze afname past binnen de bestaande trend. De koeriersdiensten herstelden zich met een positieve ontwikkeling van bijna 0,5 procent. Hierdoor kwam de totale ontwikkeling van deze branche per saldo uit op een daling van bijna 4 procent.

Horeca groeit weer

Na een sterke daling van 6 procent in 2009 en 2 procent in 2010, groeide het productievolume in de horeca in 2011 met 1,4 procent. Deze groei werd mede veroorzaakt door de gunstige weersomstandigheden in de eerste helft van het jaar. De omzet van zowel restaurants en cafés, als hotels, pensions en conferentieoordren steeg. De gemiddelde pro-

ductieprijs van de horeca steeg in 2011 met 2 procent. De stijging van prijzen voor ingekochte goederen was groter dan de prijsstijging van horecadiensten zelf.

Het arbeidsvolume van de horeca is in 2011 met 7 duizend arbeidsjaren gestegen. Ook in 2010 steeg het arbeidsvolume hier al. Na de sterke daling in 2008 en 2009, was het arbeidsvolume in 2011 weer terug op het niveau van 2007. Het aantal werknemers in de horeca nam in 2011 toe met 3 procent. Dit is de grootste stijging van de afgelopen jaren. Ook is er weer een toename van het aantal openstaande vacatures van ongeveer 10 procent.

Hotels

In 2010 was er al een herstel van de omzet van de hotels met 2 procent, na de sterke daling van bijna 9 procent in 2009. In 2011 nam de omzet verder toe met een stijging van 5 procent. Het aantal hotelgasten is in 2011 toegenomen. Na een sterke daling in 2009 is het aantal gasten weer terug op het niveau van het recordjaar 2007. In 2011 steeg het aantal hotelovernachtingen met 3 procent en kwam uit op 34,5 miljoen boekingen. De groei in de hotelbranche werd voornamelijk door zakelijke boekingen veroorzaakt (4 procent). Niet-zakelijke boekingen stegen met 1 procent.

Restaurants

De restaurants herstelden sterk van de daling in 2010. De omzet steeg in 2011 met ruim 5 procent. Met een prijsstijging van 3 procent kwam het productievolume uit op 3 procent groei. De consumentenbestedingen in de horeca namen weer toe na sterke dalingen in 2009 en 2010. Bij de cafetaria's, snackbars en ijssalons steeg de omzetwaarde met bijna 8 procent. De omzetwaarde van cafés steeg met 2 procent in 2011, maar door een prijsstijging van 3 procent kromp het productievolume met 1 procent.

De campings en bungalowparken zagen in 2011 de omzet met 1 procent dalen. Het aantal overnachtingen op campings en in bungalowparken is licht gestegen. Het aandeel buitenlandse gasten in Nederlandse verblijfsaccommodaties is in 2011 met 4 procent gestegen. Het aantal overnachtingen van Nederlandse consumenten is daarentegen met 2 procent gedaald.

Informatie en communicatie groeit weer

Na het voor de bedrijfstak informatie en communicatie magere jaar 2009 waarin het productievolume met 4 procent kromp, trok de markt in de loop van 2010 aan. Het productievolume was in 2010 nog wel 1 procent kleiner dan in 2009. Het herstel van de ICT-markt heeft zich in 2011 doorgezet. Het productievolume is met 0,3 procent toegenomen.

In 2010 noteerden alle bedrijfsklassen binnen de informatie en communicatie een krimp van het productievolume. In 2011 daalde alleen de productie van uitgeverijen nog sterk, met 6,9 procent. Zowel de telecommunicatie als de film-, radio- en televisiewereld boekten na 3 jaar krimp weer een lichte groei van het productievolume. De IT-dienstverlening en de diensten op het gebied van informatie zagen hun productie toenemen met respectievelijk 2,7 en 6,1 procent.

Handel en verhuur onroerend goed onder druk

Er zijn vorig jaar 4,3 procent minder woningen verkocht dan in 2010, toen de huizenmarkt met maar 1,1 procent daalde. In 2009, bij het begin van de crisis, zakten de verkopen nog met 30 procent in. Na de verlaging van de overdrachtbelasting van 6 naar 2 procent halverwege 2011 veerde het aantal verkopen iets op. In het 1^e halfjaar werden er 5,5 procent minder woningen verkocht en in het 2^e halfjaar 3 procent.

De gemiddelde verkoopprijs herstelde licht met 0,3 procent naar 240 353 euro. De totale waarde van alle verkochte woningen nam ten opzichte van 2010 verder af van 30,2 tot 29,0 miljard euro. Hierdoor blijft de omzet van makelaars in onroerend goed onder druk staan. Ter vergelijking: in 2008, vóór de crisis, bedroeg de waarde van alle verkochte woningen nog 46,5 miljard euro.

Verhuur van bedrijfsgebouwen

Door de economische terugval was er in 2011 minder vraag naar kantoor- en winkelruimte. De leegstand nam toe en de verhuurprijzen stonden onder druk. Het aanbod van nog te verhuren kantoorruimte is in 2011 met circa 4 procent gestegen tot een recordhoogte van 7 miljoen m². Door deze toename van het aanbod en de afgenomen vraag stond aan het einde van het jaar 14,5 procent van de kantorenvorraad in ons land leeg. Van de 220.000 winkelpanden in Nederland stond er vorig jaar ongeveer 6 procent leeg. Het aantal leegstaande panden is daarmee in twee jaar tijd met 20 procent gestegen.

Bouwmalaise treft juridische dienstverlening

Het productievolume van de juridische dienstverlening (notarissen en advocaten) daalde in 2011 licht. De omzet van de notarissen staat onder druk door de malaise in de onroerendgoedbranche. De omzet bij advocaten is minder conjunctuurgevoelig.

De prijzen van de notarisdiensten stegen in 2011 gemiddeld met 0,5 procent. Per soort transactie liepen ze – net als in de afgelopen jaren – nogal uiteen. Onroerendgoedaktes – vóór de crisis goed voor zo'n tweederde van de omzet – bleven gelijk in prijs. De tarie-

ven van de familiepraktijk (testamenten en dergelijke) stegen daarentegen 2,0 procent. De prijzen in de ondernemingspraktijk liepen 1,2 procent op.

Door toegenomen concurrentie staan de tarieven van onroerendgoedtransacties al lange tijd onder druk, sinds 2003 zijn ze met ruim 20 procent gedaald. In dezelfde periode stegen de prijzen in de familiepraktijk met zo'n 25 procent. Sinds 1999, toen de nieuwe Notariswet werd ingevoerd, is de branche commerciëler geworden. Dit heeft tot een verschuiving tussen de tarieven van de verschillende deelmarkten geleid.

Het jaar 2011 is voor de advocatuur gunstiger verlopen dan 2010. Toen moesten sommige kantoren tot wel 8 procent van hun omzet inleveren, vooral bij het arbeidsrecht en het bestuursrecht. De daling van omzet in arbeidsrecht komt omdat er niet zo veel reorganisaties waren als in 2010. Door het inzakken van de onroerendgoedmarkt worden er minder bestuursrechtelijke procedures gevoerd. Na herstructureringen in 2010 stabiliseerde de branche in 2011. De tarieven van advocaten namen vorig jaar gemiddeld met 1,8 procent toe.

Nederlandse ondernemers wonnen in 2011 minder advies in dan in 2010. De hoeveelheid werk op het gebied van management- en organisatieadvies en public relations daalde met circa 2 procent. De oorzaak kan liggen in de verslechterende economische situatie, waardoor er minder geld wordt uitgetrokken voor dit soort adviezen. Er is ook minder geld uitgegeven aan reclame en marktonderzoek. Het productievolume van deze bedrijfstak daalde met circa 5 procent.

Architecten- en ingenieursbureaus zuchten onder bouwcrisis

Het volume van de toegevoegde waarde van de architecten- en ingenieursbureaus is in 2011 met 5,3 procent afgenomen.

Architecten

De architecten hadden in 2011, net zoals in de drie voorafgaande jaren, te lijden onder de gevolgen van de conjuncturomslag in de bouw. Gemiddeld daalde de omzet met 8 procent ten opzichte van 2010. In zowel 2009 als 2010 bedroeg de teruggang ook al ruim 13 procent.

Volgens de branche zijn de problemen nog niet voorbij. Ook in de eerste maanden van 2012 werden de architecten flink door de crisis geraakt. Hun omzet daalde in het eerste kwartaal met circa 11 procent. In 2011 kromp de bouwsom van nieuwe opdrachten bij architecten voor het vierde jaar op rij. In totaal is de omzet van architecten sinds het begin van de bouwcrisis al met circa een derde teruggefallen. Dit heeft geleid tot veel uittreders bij kleine bureaus en reorganisaties bij de grotere spelers.

Ingenieurs

De ingenieurbureaus zijn door hun meer internationale gerichtheid iets minder gevoelig voor de crisis in de bouw dan de architecten. De productiewaarde van de ingenieurs nam in 2011, net zoals in 2010, met circa 4 procent af. Vooral in het tweede halfjaar van 2011 viel de omzet terug. Naast de bezuinigingen bij de overheid heeft de recessie in de tweede helft van 2011 de investeringsbereidheid van het bedrijfsleven aangetast. Dit heeft geleid tot een kleinere orderportefeuille bij de ingenieurbureaus. De tarieven staan onder druk en de werkgelegenheid neemt af.

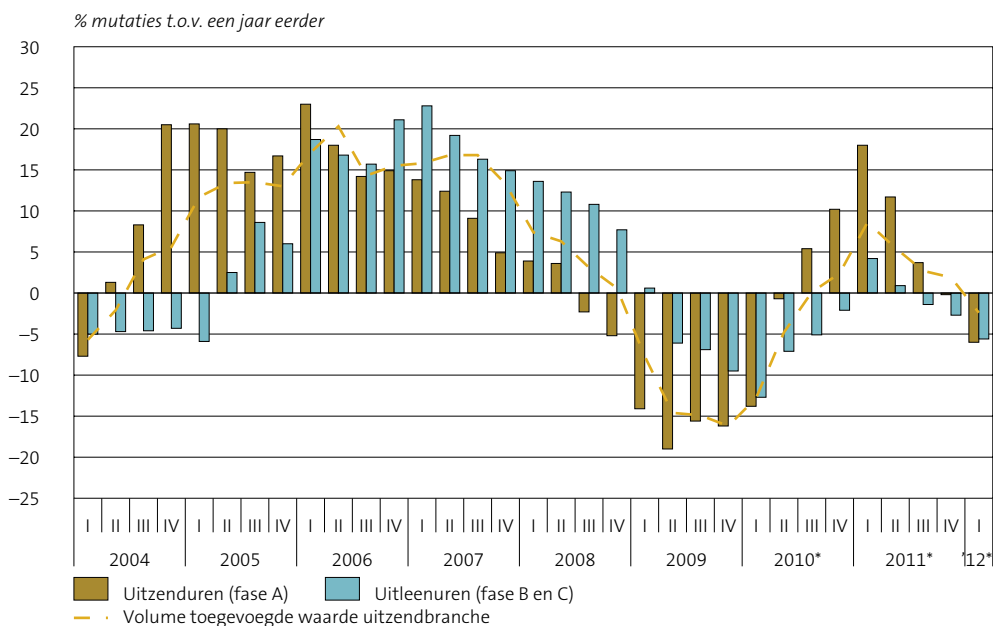
Verhuur van leaseauto's gestabiliseerd

Het productievolume van de bedrijfsgroep verhuur van roerende goederen daalde in 2011 met 0,2 procent licht. Na een sterke daling van 3,8 procent in 2009 en 2,2 procent in 2010 lijkt het dal in 2011 te zijn bereikt. De verhuur van leaseauto's (personen- en bestelauto's) maakt hier het grootste deel van uit. Het wagenpark van leaseauto's is in 2011 weer licht gegroeid, doordat het aantal nieuwe leasecontracten aan het eind van 2011 licht hoger was dan het aantal beëindigde contracten. Het aandeel van leaseauto's bedraagt 35 procent van alle nieuw verkochte auto's in 2011.

De overheid heeft de afgelopen jaren diverse maatregelen doorgevoerd om milieuvriendelijk rijden te stimuleren. Invoering van lagere fiscale bijtelling (voor het privégebruik van leaseauto's), een vrijstelling van BPM (aanschafbelasting) en wegenbelasting zorgen voor een verdere vergroening van de zakelijke automarkt. Een groot aantal leaserijders heeft hiervan geprofiteerd door over te stappen naar een zuinige kleine auto. Van alle nieuw aangeschafte leaseauto's in 2011 had 25 procent een bijtellingspercentage van 14 procent en ruim 40 procent een bijtelling van 20 procent. Dit is een stijging van respectievelijk 10 en 7 procentpunt ten opzichte van 2010.

Omzet uitzendbranche gegroeid

5.3.5 Indicatoren uitzendwezen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011 en Statistiek Uitzendbranche.

Na twee jaar met een krimpende omzet kende de uitzendbranche in 2011 meer groei. De productiewaarde van de uitzendbranche lag in 2011 ruim 4 procent hoger dan in 2010. Het herstel van de markt werd in de loop van 2010 ingezet. In het eerste halfjaar van 2011 trok de omzet verder aan, om tegen het einde van het jaar toch weer af te zwakken. Door het herstel van de omzet over 2011 nam het volume van de toegevoegde waarde in 2011 met 4,5 procent toe. In 2010 nam de toegevoegde waarde nog met ruim 3 procent af.

Het totale aantal uitzend- en uitleenuren is in 2011 met circa 4,5 procent toegenomen. In 2010 nam het totaal aantal uitzend- en uitleenuren nog met 2,5 procent af. Het aantal uitzenduren (exclusief detachering) is in 2011 met ongeveer 7,5 procent gegroeid. Over het jaar 2010 was dit aantal uren met circa 0,5 procent toegenomen. Het aantal detachering-uren is in 2011 ongeveer gelijk gebleven ten opzichte van 2010. In 2010 daalde dit met ruim 6,5 procent.

Groei omzet reisbureaus door internet

Ondanks de verslechterende economische omstandigheden aan het einde van 2011 deden reisorganisaties het in 2011 toch nog beter dan in 2010. Het productievolume nam met ruim 6 procent toe. Een deel van deze toename komt mogelijk doordat mensen meer via Nederlandse websites hun hotels en reizen zijn gaan boeken in plaats van dit zelf rechtstreeks in het buitenland te doen. Op deze nieuwe websites kun je al het aanbod beter vergelijken en zijn de prijzen vaak lager.

5.4 Financiële instellingen

In 2011 presteerden financiële instellingen beter dan in 2010. Banken sloten het jaar af met een hogere winst, vooral door betere resultaten van buitenlandse dochterondernemingen. In het binnenland nam de rentemarge toe. De provisies namen echter af en de kredietverlening van banken aan de private sector viel terug. Verzekeraars lieten een gemengd beeld zien. In zijn totaliteit behaalden zij een iets lagere winst dan in 2010. Bij schadeverzekeraars en collectieve levensverzekeraars stegen de premie-inkomsten terwijl het bij individuele levensverzekeraars net zoals in voorgaande jaren slecht ging. Pensioenfondsen bevinden zich in zwaar weer. Door de lage rekenrente zakte de dekkingsgraad eind 2011 onder de 100 procent. Per saldo hadden aandelenkoersen een negatief effect op de waarde van de beleggingsportefeuille van verzekeraars en pensioenfondsen, en obligatiekoersen een positief effect.

Stijging toegevoegde waarde en winst van banken

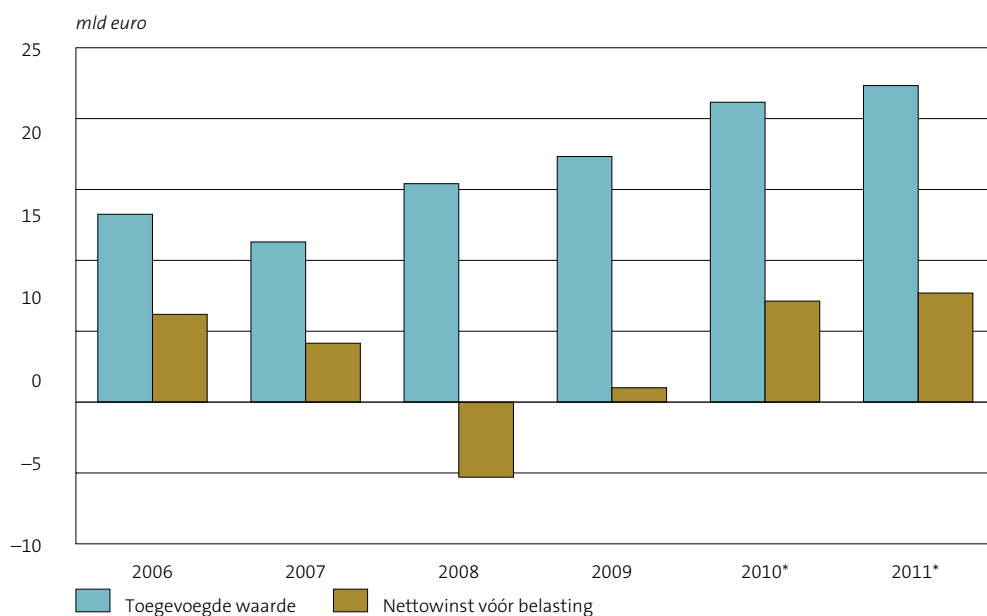
In 2011 bedroeg de toegevoegde waarde van Nederlandse banken 22,3 miljard euro. Dit is een stijging van 5,6 procent ten opzichte van 2010. De toegevoegde waarde is het saldo van geproduceerde diensten en intermediair verbruik. De productie van diensten nam met 3,7 procent toe en het intermediair verbruik met 0,4 procent.

De productie van banken bestaat voornamelijk uit provisies en rentemarge. In 2011 was er sprake van twee tegengestelde ontwikkelingen: de provisies namen met 2,5 procent af, terwijl de opbrengst uit rentemarge met 4,8 procent toenam. Provisies zijn een directe vorm van het in rekening brengen van de bancaire dienstverlening. Banken ontvangen

onder andere provisies op beleggingstransacties, leningen en het betalingsverkeer. In 2011 namen provisies vooral af door een daling van het aantal afgesloten (hypotheek) leningen.

De rentemarge is een indirecte vorm van het in rekening brengen van de dienstverlening door banken, die niet uit provisies worden betaald. De rentemarge is het verschil tussen aan de ene kant het rentepercentage dat een bank op de kapitaalmarkt voor haar geld ontvangt of betaalt en aan de andere kant het rentepercentage dat zij doorberekent aan haar klanten. In vergelijking met 2010 konden banken minder goedkoop lenen, omdat het Euribortarief (Euro Interbank Offered Rate) en de beleningsrente van de Europese Centrale Bank iets hoger was. Overigens was de beleningsrente nog steeds laag in vergelijking met de periode voor de kredietcrisis.

5.4.1 Resultaat banken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

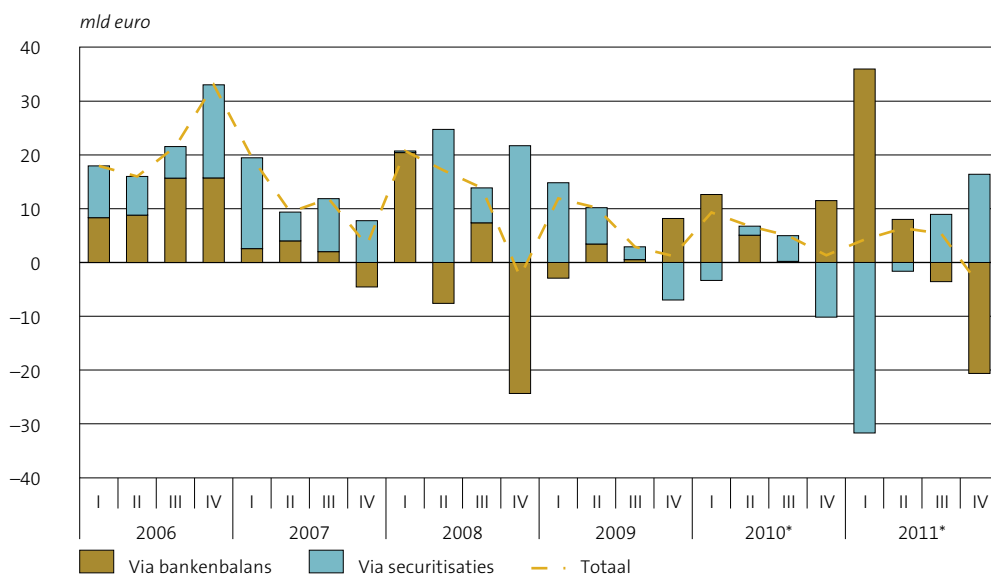
In 2011 is ook de winst van banken verder toegenomen. De nettowinst vóór belastingen bedroeg 7,7 miljard euro. Dit is een stijging van 8 procent ten opzichte van 2010. Vanaf 2010 zijn de winsten terug op het niveau van voor de kredietcrisis. De hogere winst ten opzichte van 2010 kwam vooral door betere resultaten van buitenlandse dochterondernemingen van Nederlandse banken. In 2008 en 2009 hadden deze resultaten nog een negatieve in-

vloed op de winst. Door het positieve resultaat van de buitenlandse dochters stegen de inkomsten per saldo met 1,9 miljard euro ten opzichte van 2010.

Groei kredietverlening valt terug

In 2011 is de opname van kredieten door huishoudens en niet-financiële ondernemingen (de private sector) bij het bankwezen per saldo met 11,8 miljard euro gestegen. In 2010 bedroeg de groei nog 22,4 miljard. De afgenomen groei hangt samen met de ingezakte woningmarkt. De opname van langlopende leningen (voornamelijk hypotheeklen) liep terug van 17,3 miljard euro in 2010 tot 7,1 miljard. De totale hypotheekschuld stijgt dan ook steeds minder snel, zie *Hypotheekschuld in Nederland*. Bij niet-financiële ondernemingen was er daarentegen geen sprake van een terugval. De opname van kredieten door deze ondernemingen steeg met 5,8 miljard euro in 2011. In 2010 bedroeg de stijging 5,2 miljard euro. Dit is nog steeds laag in vergelijking met de jaren voor de kredietcrisis.

5.4.2 Groei kredietverlening aan private sector

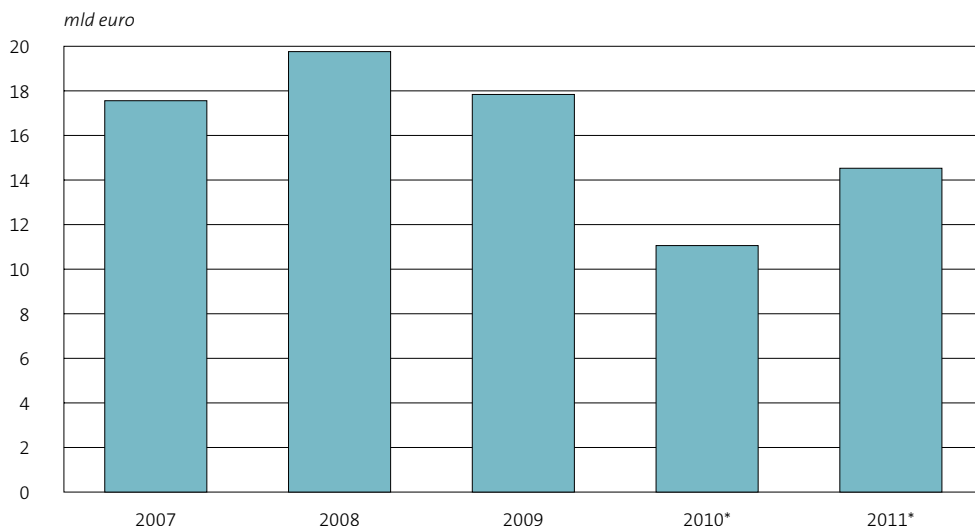
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Het leeuwendeel van de hypotheekschuld van huishoudens staat als vordering op de balans van banken en *Special Purpose Vehicles* (spv's). Een spv geeft verhandelbare effecten uit en koopt met de opbrengst hiervan een pakket woninghypotheken van de bank (de oprichter van de spv). Dit wordt securitiseren genoemd. Op deze manier verdwijnen de leningen van de balans van banken en kunnen ze meer kredieten verstrekken.

Sinds de kredietcrisis in 2008 is de populariteit van securitisaties afgenomen. Dit komt onder andere doordat doorverkochte Amerikaanse woninghypotheken veel minder veilig waren gebleken dan werd aangenomen. De afname komt ook door aangescherpte regelgeving. Hierdoor levert securitiseren banken minder ruimte op voor het verstrekken van nieuwe kredieten. In de loop van 2011 nam de omvang van de gesecuritiseerde leningen echter weer toe.

De spaartegoeden van huishoudens bij banken zijn met 14,5 miljard euro opgelopen tot 302,5 miljard. Deze toename is groter dan in 2010, maar minder groot in vergelijking met eerdere jaren. Omdat het voor banken in vergelijking met 2010 duurder is geworden om geld te lenen, is het spaargeld van huishoudens een aantrekkelijke financieringsbron. Om meer spaargeld aan te trekken hebben banken in 2011 de rentepercentages op spaartegoeden dan ook iets verhoogd. Voor deposito's met een vaste looptijd van meer dan twee jaar is het rentepercentage hoger dan voor de financiële crisis.

5.4.3 Spaartegoeden huishoudens, mutaties t.o.v. een jaar eerder

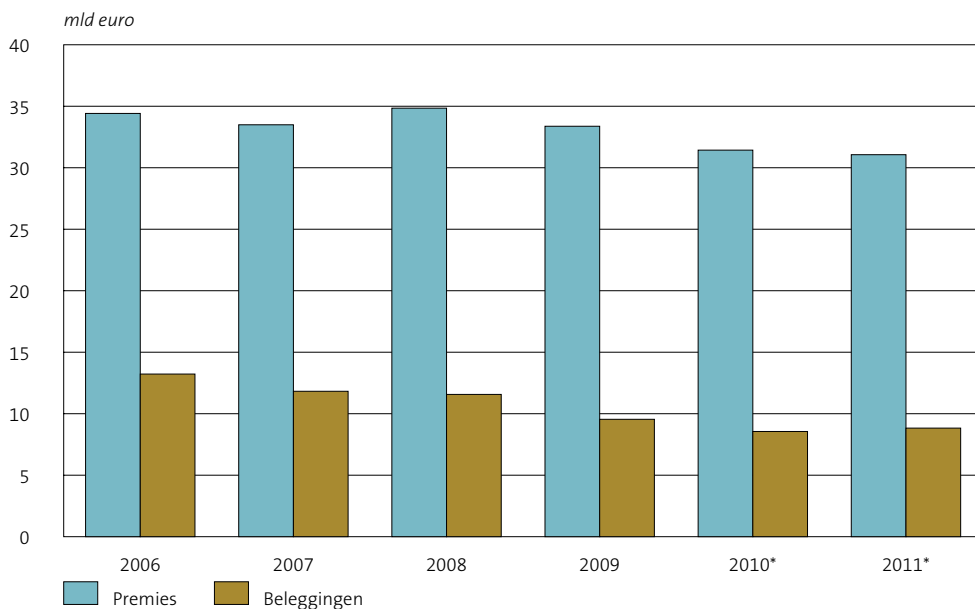
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Gemengd beeld bij verzekeraars

In 2011 bedroeg de toegevoegde waarde van verzekeraars 8,5 miljard euro. Dit is een daling van 2,9 procent ten opzichte van 2010. De productiewaarde daalde met 0,5 procent, terwijl het intermediair verbruik met 1,9 procent steeg. De winst daalde met 4,6 procent en bedroeg bijna 4,5 miljard euro. De inkomsten uit directe beleggingen namen wel toe. Volgens internationale richtlijnen worden deze inkomsten toegerekend aan de polishouders, oftewel de huishoudens. Als deze inkomsten wel toegerekend zouden worden aan verzekeraars, dan zou de winst in 2011 iets hoger zijn dan in 2010.

Bij schadeverzekeraars stegen de premie-inkomsten licht. De sterke toename van de auto-verkopen leidde slechts in beperkte mate tot meer premies op motorrijtuigenverzekeringen. Dit komt doordat er vooral kleinere auto's verkocht werden. Deze auto's hebben een lagere cataloguswaarde waardoor er minder premie betaald hoeft te worden. De schade-uitkeringen zijn licht gedaald. Door de laagconjunctuur en de hoge benzineprijs werden minder kilometers gereden en werd dus minder schade veroorzaakt. Daarnaast namen de schade-uitkeringen af door een daling van de diefstalwaarde.

5.4.4 Premies en beleggingsinkomsten verzekeraars

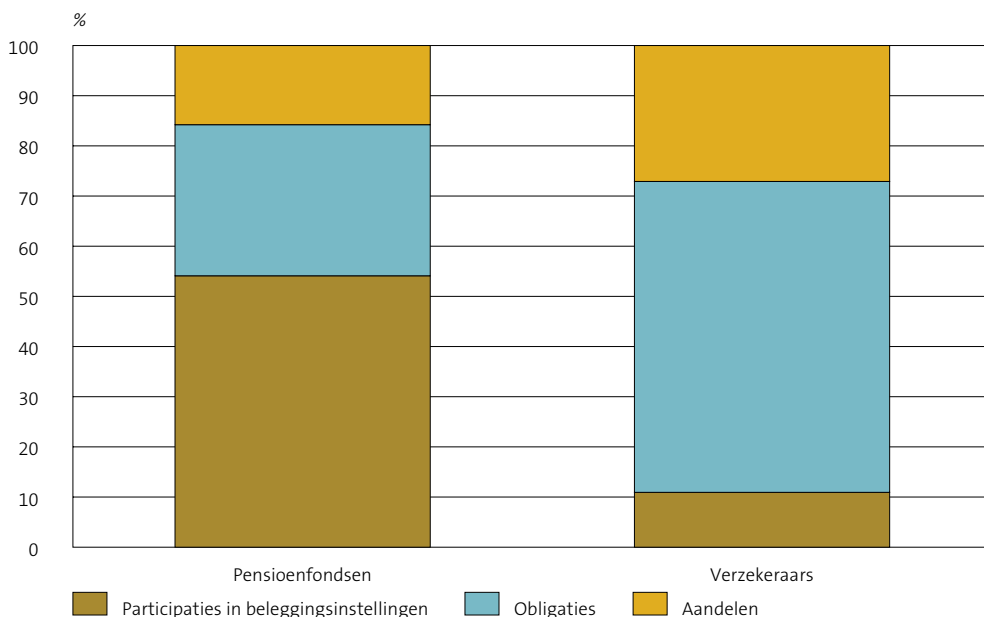

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Bij individuele levensverzekeraars ging het net zoals in voorgaande jaren slecht. Door imagoproblemen ten gevolge van de woekerpolisaffaires, toegenomen concurrentie van banksparen en teruglopende huizenverkoop liep de omzet in 2011 verder terug. Ook de premie-inkomsten namen verder af. De uitkeringen stegen echter, onder andere als gevolg van de afkoop van individuele levensverzekeringscontracten naar aanleiding van de woekerpolisaffaires.

Bij collectieve levensverzekeringen zijn de premie- en beleggingsinkomsten gestegen. Kleine pensioenfondsen dragen hun portefeuilles steeds vaker over aan verzekeraars en bedrijfstakpensioenfondsen. Dit komt vanwege de strengere eisen die de toezichthouder, De Nederlandsche Bank (DNB), stelt op zowel financieel gebied als op het gebied van deskundigheid van het bestuur. Als gevolg van de teruggelopen winsten in de voorgaande jaren keerden ondernemingen echter minder dividend uit. Wel liepen de renteontvangsten op. De ingelegde premies en de directe beleggingsopbrengsten (voornamelijk rente en dividend) worden door verzekeraars doorgegeven aan de polishouders, ofwel toegevoegd aan de voorziening voor opgebouwde aanspraken.

5.4.5 Verdeling effectenbezit, 2011

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Met aandelen ging het de verzekeraars in 2011 niet voor de wind. Vooral in het derde kwartaal van 2011 daalden de aandelenkoersen. In het vierde kwartaal van 2011 krabbelden ze weer enigszins op. Per saldo daalde de waarde van de aandelenportefeuille (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) van verzekeraars met 5,2 miljard naar 112 miljard euro. Obligaties lieten een ander beeld zien. In het derde kwartaal van 2011 steeg de waarde van obligaties in handen van verzekeraars sterk. Per saldo is de waarde van de obligatieportefeuille van verzekeraars in 2011 met 10,4 miljard gestegen naar 182,6 miljard euro. Door de financiële onrust in Europa daalde de waarde van de beleggingen van verzekeraars in de GIIPS-landen (Griekenland, Ierland, Italië, Portugal en Spanje) in 2011 van 19,9 miljard naar 15,1 miljard euro. Eind 2007, vóór de financiële crisis, bedroeg de waarde nog 27,3 miljard euro.

Moeilijke tijden voor pensioenfondsen

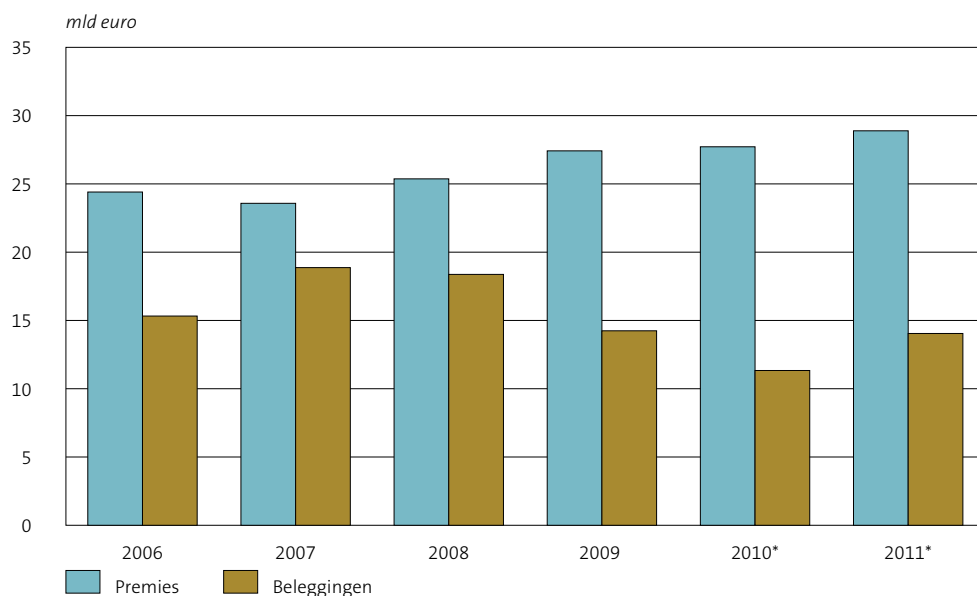
De belangrijkste graadmeter voor pensioenfondsen is de dekkingsgraad. De dekkingsgraad geeft de verhouding weer tussen bezittingen en verplichtingen. Bij een dekkingsgraad van 100 procent is de waarde van de beschikbare middelen gelijk aan die van de verplichtingen. Door de verder gedaalde rekenrente, de rente waartegen de toekomstige uitkeringen contant worden gemaakt, steeg de contante waarde van de verplichtingen. Eind 2011 zakte de gemiddelde dekkingsgraad onder de 100 procent. Eind 2010 stond de dekkingsgraad nog op 107 procent. Een deel van de pensioenfondsen ziet zich daarom genoodzaakt te gaan korten op de pensioenuitkeringen. Om te zorgen dat niet nog meer pensioenfondsen moeten korten, heeft DNB de rekenrente aangepast. Doorgaans geldt 31 december als peildatum voor deze rekenrente, maar nu is de gemiddelde rente van de laatste drie maanden van 2011 genomen. Met deze aanpassing viel de rekenrente gunstiger uit en daarmee ook de dekkingsgraad.

De bezittingen van de pensioenfondsen zijn in 2011 wel verder toegenomen. Pensioenfondsen hadden met dezelfde financiële marktomstandigheden te maken als verzekeraars. Aandelenkoersen hadden een negatief effect op de waarde van de effecten, obligatiekoersen een positief effect. Een verschil met de verzekeraars is dat de pensioenfondsen een relatief kleiner deel van hun beleggingsportefeuille in vastrentende waarden beleggen en een groter aandeel in aandelen en participaties in beleggingsinstellingen. Dit komt omdat de beleggingshorizon van verzekeraars korter is dan die van pensioenfondsen. Verzekeraars moeten meestal eerder uitkeren dan pensioenfondsen.

Door aankopen van nieuwe aandelen steeg de waarde van de aandelenportefeuille (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) per saldo alsnog met 14,9 miljard naar 492,4 miljard euro. De waarde van de obligatieportefeuille van pensioenfondsen steeg per saldo met 20,8 miljard naar 212,2 miljard euro. Ook zijn de inkomsten aan pensioenpre-

mies sterker toegenomen dan in 2010. De stijging is voornamelijk het gevolg van premieverhogingen om de lage dekkingsgraden op te vijzelen door tijdelijke premieopslagen. Ook zijn de directe beleggingsopbrengsten in 2011 fors hoger geworden. De totale beleggingen van pensioenfondsen in de GIPS-landen zijn daarentegen net als bij verzekeraars sterk afgenomen: van 35,1 miljard naar 24,4 miljard euro. Ook zijn de pensioenuitkeringen mede als gevolg van de vergrijzing verder gestegen.

5.4.6 Premies en beleggingsinkomsten pensioenfondsen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

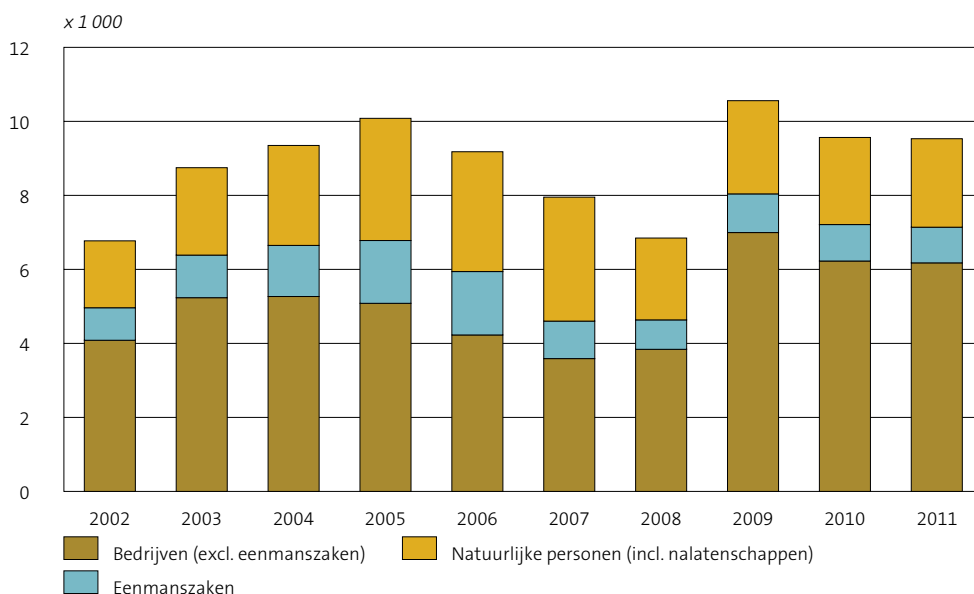
5.5 Faillissementen

In 2011 zijn er 9,5 duizend faillissementen uitgesproken. Dat is 0,4 procent minder dan in 2010 en bijna 10 procent minder dan in 2009, toen het hoogste aantal faillissementen ooit werd geteld. Het aantal faillissementen lag in 2011 nog wel ruim boven dat van voor de crisis.

Minder bedrijven failliet

Exclusief eenmanszaken gingen er 6176 bedrijven failliet. Hoewel dit 1 procent minder is dan een jaar eerder, blijft het toch nog altijd een van de hoogste aantallen bedrijfsfaillissementen die het CBS in een jaar heeft waargenomen. In 2011 werden verder 964 eenmanszaken failliet verklaard. Dat is 2 procent minder dan in 2010. In een eenmanszaak is één iemand eigenaar, maar deze kan wel personeel in dienst hebben. Het aantal faillissementen van natuurlijke personen (zonder eenmanszaak) steeg in 2011 met 1,6 procent tot 2 391. Het gaat hier om personen die door privéschulden in de problemen zijn geraakt.

5.5.1 Uitgesproken faillissementen

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Veel restaurants en cafés failliet

De ontwikkeling van het aantal faillissementen in 2011 ten opzichte van een jaar eerder verschilde sterk per bedrijfstak. In de horeca, de bouwnijverheid, de financiële en de zakelijke dienstverlening gingen meer bedrijven failliet dan voorgaand jaar. De grote toename (27,5 procent) van het aantal faillissementen in de horeca kan voornamelijk worden toegeschreven aan restaurants en cafés die moesten sluiten.

Het aantal failliete bedrijven nam in 2011 het sterkst af in vervoer, opslag en communicatie, gevolgd door onderwijs, gezondheidszorg en overige dienstverlening. Ook het aantal faillissementen in de industrie nam af, met 6,5 procent. Binnen de industrie waren het vooral de voedings- en genotmiddelenindustrie, de basismetaalindustrie en de meubelindustrie waar veel minder bedrijven failliet gingen.

De meeste faillissementen, in totaal 1357, werden uitgesproken binnen de zakelijke dienstverlening. Het ging daarbij vooral om bedrijven op het gebied van de specialistische zakelijke dienstverlening, management en technische adviesbureaus. Ook in de handel en reparatie was er sprake van een hoog aantal faillissementen. Het aantal faillissementen in de groothandel nam in 2011 af met bijna 12 procent ten opzichte van een jaar eerder. In de detailhandel nam dit aantal in dezelfde periode juist toe met ruim 12 procent.

5.5.2 Uitgesproken faillissementen van bedrijven (excl. eenmanszaken)

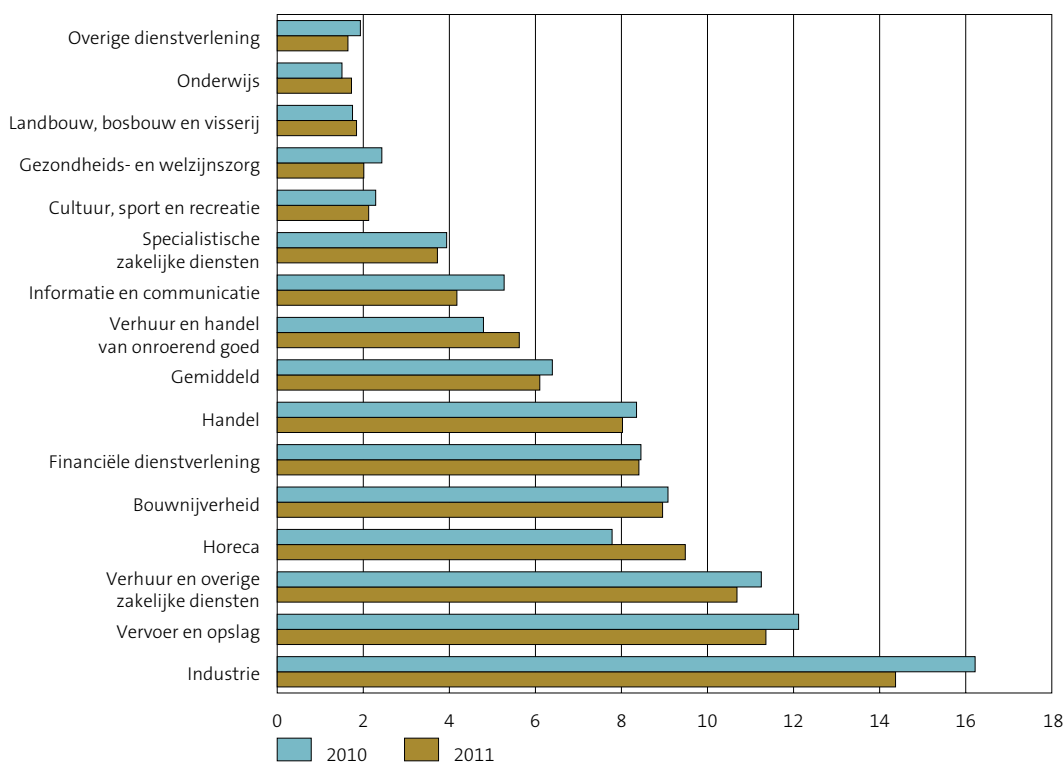
	2007	2008	2009	2010	2011	2011 t.o.v. 2010
	<i>aantal</i>					<i>% mutaties</i>
Landbouw	53	56	105	97	93	-4,1
Industrie	381	365	802	781	730	-6,5
Bouwnijverheid	388	435	756	862	895	3,8
Handel en reparatie	893	974	1 639	1 372	1 326	-3,4
Horeca	148	148	225	240	306	27,5
Vervoer, opslag en communicatie	322	352	662	597	511	-14,4
Financiële instellingen	432	441	807	573	596	4,0
Zakelijke dienstverlening	754	815	1 609	1 293	1 357	4,9
Onderwijs, gezondheidszorg en overige dienstverlening	208	234	371	388	357	-8,0
Onbekend	4	6	—	—	4	
Totaal	3 583	3 826	6 976	6 203	6 175	-0,5

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Het is niet vreemd dat de meeste bedrijven failliet gingen binnen de handel en de zakelijke dienstverlening, aangezien dit de grootste bedrijfstakken zijn in de Nederlandse economie. Rekening houdend met het aantal bedrijven gingen in 2011 in de industrie relatief de meeste bedrijven failliet. Dit ondanks een afname in 2011. Binnen de elektrotechnische industrie en de machine-industrie gingen 39 van de duizend bedrijven failliet. Van elke duizend bedrijven in de papier- en grafische industrie werden 33 bedrijven failliet verklaard.

Relatief het minste aantal faillissementen werd uitgesproken in de overige dienstverlening. Deze bedrijfstak bestaat onder andere uit ondernemingen op het gebied van reparatie van consumentenartikelen, ideële verenigingen en belangen- en hobbyverenigingen. Ook in het onderwijs en de landbouw werden er relatief weinig faillissementen uitgesproken. In de landbouw gingen in 2011 minder dan 2 op de duizend bedrijven failliet.

5.5.3 Aantal faillissementen per duizend bedrijven

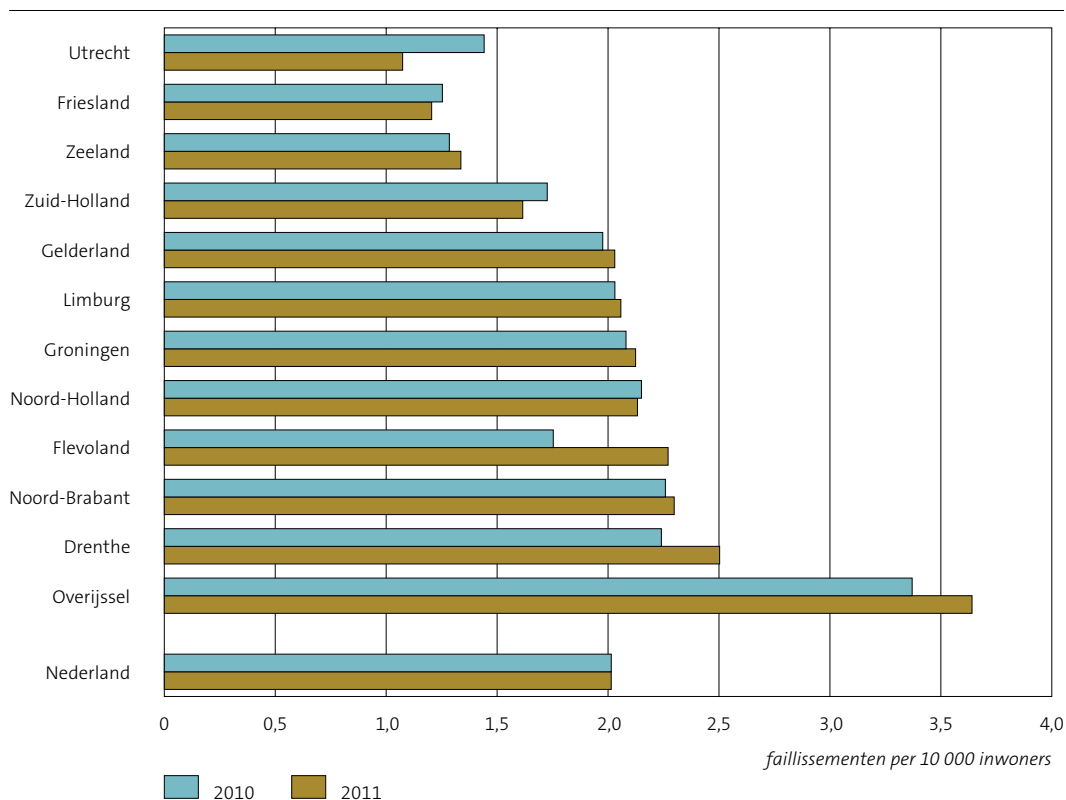
Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Grootste kans op faillissement in Overijssel

Gemiddeld werden in 2011 twee op de tienduizend Nederlanders van 18 jaar of ouder failliet verklaard. Tussen de provincies varieerde dit cijfer van 1,1 in Utrecht tot 3,6 op de tienduizend in Overijssel.

Het aantal faillissementen van natuurlijke personen (inclusief eenmanszaken) steeg in 2011 in de meeste provincies. Alleen in Zuid-Holland, Utrecht en Friesland gingen er in 2011 minder personen failliet. De sterkste daling vond plaats in Utrecht: het aantal failliet verklaarde personen kwam daar uit op 132, tegenover 176 in 2010. De grootste stijging werd genoteerd in Overijssel, waar 32 personen meer failliet werden verklaard dan in 2010. In totaal werd er in deze provincie 413 maal een faillissement uitgesproken over een natuurlijk persoon.

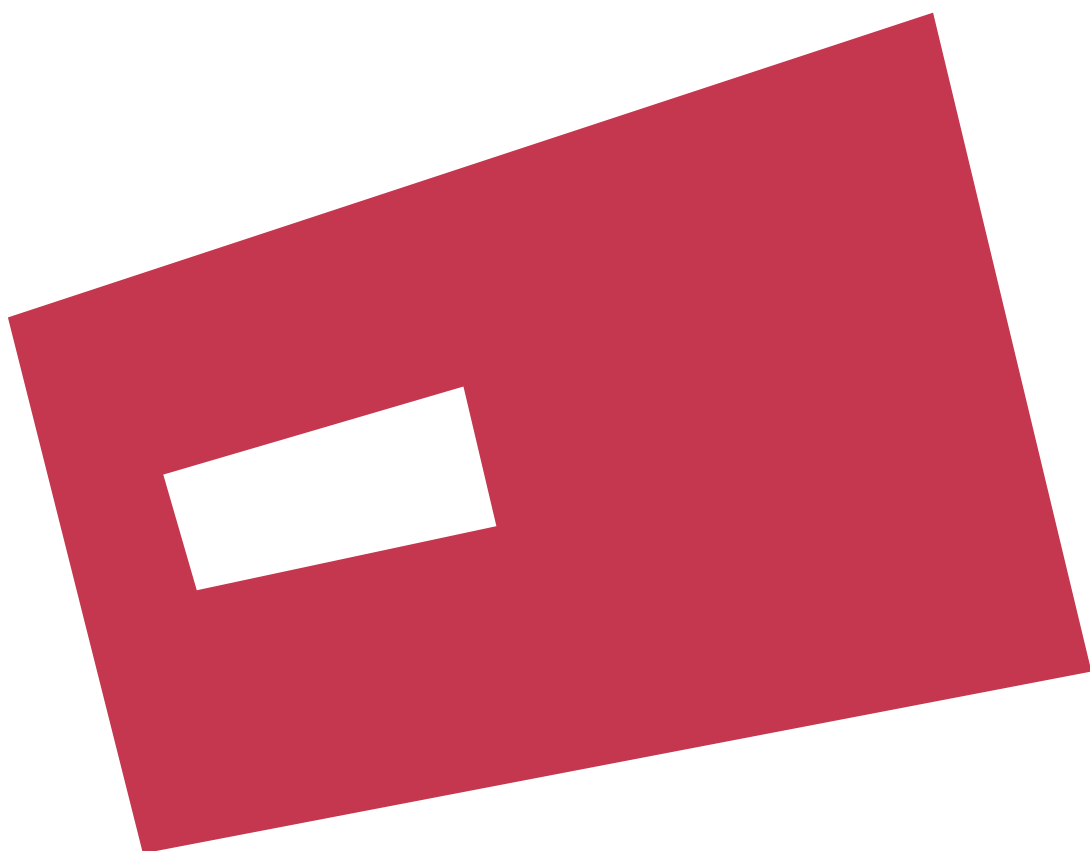
5.5.4 Uitgesproken faillissementen natuurlijke personen

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Overheid en zorg

6

Overheid en zorg

6.1 Inleiding

6.2 Overheidssaldo en -schuld

- Overheidsschuld blijft gestaag toenemen
- Aandeel langlopende effecten in totale schuld toegenomen

6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven

- Belastingontvangsten dalen, premieontvangsten stijgen
- Uitgaven dalen licht

6.4 Consumptie door de overheid en zorgconsumptie

- Overheidsconsumptie groeit nauwelijks in 2011
- Zorgconsumptie overheid blijft toenemen

6.1 Inleiding

De economische crisis laat nog altijd haar sporen na op de overheidsfinanciën. Het Nederlandse overheidstekort daalde weliswaar met drie miljard euro, maar bleef met 27,0 miljard euro voor het derde jaar op rij fors negatief. Door de afvlakking van de economische groei namen de inkomsten ten opzichte van 2010 licht toe. De overheidsconsumptie groeide nauwelijks en de uitgaven daalden licht. Er werd vooral minder geld uitgegeven aan subsidies, kapitaaloverdrachten en investeringen. De uitgaven aan sociale uitkeringen en consumptie van de zorg namen echter toe.

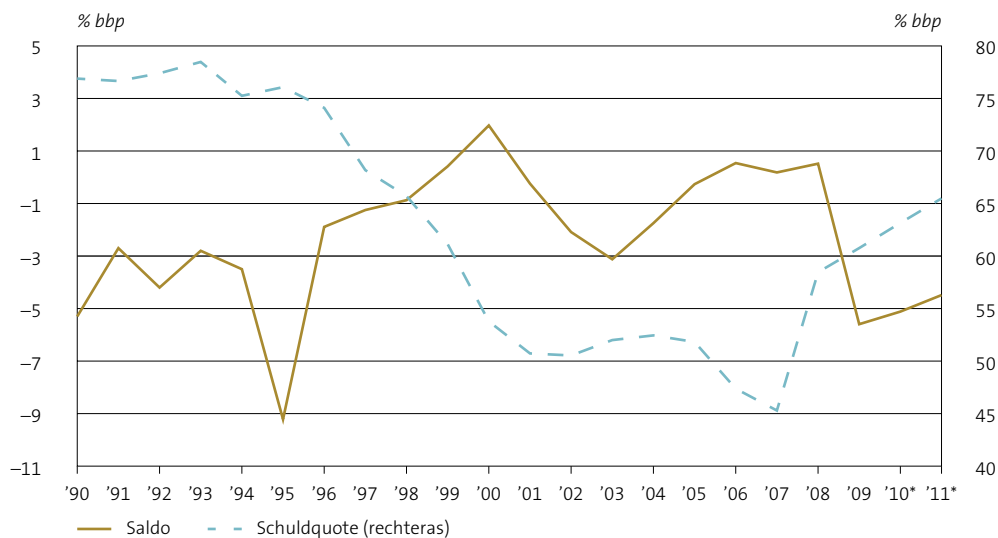
Al met al heeft het nog altijd forse overheidstekort ook in 2011 bijgedragen aan een verhoging van de overheidsschuld. Deze stijging werd wel iets afgeremd door aflossingen van financiële instellingen die tijdens de kredietcrisis overheidssteun hadden ontvangen. De overheidsschuld en het overheidstekort van Nederland voldeden ook in 2011 nog niet aan de Europese begrotingsnormen van respectievelijk 60 en 3 procent.

6.2 Overheidssaldo en -schuld

Door de matige economische groei van 1 procent in 2011 daalde het overheidstekort tot 27 miljard euro. Dit was lager dan het jaar ervoor, alsook het piekjaar 2009, toen het tekort 32 miljard euro bedroeg. Uiteindelijk daalde het tekort van 5,1 procent van het bpp in 2010 naar 4,5 procent in 2011. Dit is echter nog steeds ruim boven de Europese begrotingsnorm van 3 procent.

Het tekort van de centrale overheid daalde fors, met 6,6 miljard tot 16,9 miljard euro. De daling wordt grotendeels verklaard door een eenmalige uitgave in 2010 van het Rijk. Hierbij werden oude schulden van de voormalige ziekenfondsen, die nog op de balans van de sociale fondsen stonden, kwijtgescholden. Het tekort van de sociale fondsen steeg hierdoor van 1,7 miljard in 2010 naar 7 miljard euro in 2011. De lokale overheid is geslaagd om haar tekort terug te dringen van 5 miljard tot iets meer dan 3 miljard euro in 2011.

6.2.1 Overheidssaldo en -schuld¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Conform EMU-definities.

Overheidsschuld blijft gestaag toenemen

De schuld nam door het tekort navenant toe. Aan het eind van 2011 bedroeg dit iets meer dan 394 miljard euro. Dit komt overeen met een schuldquote van 65,5 procent van het bbp, ongeveer 2,4 procentpunt hoger dan in 2010 en boven de Europese schuldnorm van 60 procent. In 2007 was de schuld nog 45,3 procent van het bbp. Niet alleen de forse tekorten van de afgelopen drie jaar verhoogden de overheidsschuld, ook de steun aan de financiële sector droeg hieraan bij. De kapitaalinjecties in de financiële sector van de afgelopen jaren hadden eind 2011 nog een effect op de overheidsschuld van ruim 44,5 miljard euro. Dit is meer dan 8 miljard euro lager dan eind 2010, voornamelijk doordat het Rijk haar verplichtingen met betrekking tot de Amerikaanse hypotheekportefeuille (ING back-up facility) zag dalen en Aegon en ING een deel van de in 2008 ontvangen kapitaalverstrekkingen hebben terugbetaald.

De overheidsschuld is iets minder toegenomen dan het tekort van 27 miljard euro doet vermoeden. Het tekort kan immers ook gefinancierd worden met de opbrengsten uit verkoop of aflossingen van financiële activa. Daarnaast kan de schuld minder toenemen dan het tekort door uitstel van betalingen. De transitorische schulden (nog te betalen facturen

en vooruit ontvangen bedragen) tellen namelijk niet mee in de overheidsschuld volgens de Europese normen. De toename van de schuld hoeft ook niet gelijk te zijn aan het tekort omdat schuldtitels boven of onder hun aflossingswaarde kunnen worden uitgegeven. Ook varieert de waarde van schuldtitels in vreemde valuta door wisselkoersveranderingen.

Kapitaalinjecties in financiële sector verhoogden schuld met 44 miljard euro

Sinds het begin van de kredietcrisis heeft de Staat de financiële sector met kapitaalinjecties gesteund. Zo werd Fortis, inclusief ABN AMRO, genationaliseerd. Ook de ING, Aegon en SNS Reaal kregen steun van de overheid.

De steunmaatregelen hadden vanaf 2008 een negatief effect op het overheidstekort en de schuld. De gevolgen van deze maatregelen zijn sinds 2009 wel steeds geringer geworden. In 2009 en 2010 hadden de steunmaatregelen nog een negatief effect op het tekort van respectievelijk 2 miljard euro en 1 miljard euro. In 2011 was dit teruggelopen tot ongeveer 250 mln euro.

De ingrepen in de financiële sector verhoogden in 2008 de schuld met ruim 81 miljard euro, omdat de Staat schulden heeft

moeten aangaan om de ingrepen te financieren. Door rente en terugbetalingen is het effect stapsgewijs gedaald. In 2011 nam het met 8 miljard af tot 44,5 miljard euro. Tegenover deze schuldverhoging stond in 2011 nog een vrijwel even hoog bedrag aan extra vorderingen (43 miljard euro). De waarde van de bezittingen kan echter fors fluctueren. Vooral de precieze waarde van het aandeel in ABN AMRO is onzeker.

Ook de door de Staat afgegeven garanties geven enig risico. In 2011 had de Staat nog ruim 33 miljard aan garanties op leningen aan financiële instellingen uitstaan. Tot nu toe is geen enkele garantie ingeroepen en heeft de Staat juist verdiend aan de geïnde garantiëpremies.

Effecten steunmaatregelen financiële sector op tekort en schuld

	2008	2009	2010*	2011*
<i>mln euro</i>				
Inkomsten	0,5	2,4	1,5	1,3
Uitgaven	0,5	4,6	2,7	1,5
Overheidssaldo (= EMU-saldo)	0,1	-2,3	-1,2	-0,3
Vorderingen	82,7	57,3	51,3	44,2
w.v.				
leningen	44,3	7,8	4,6	3,8
effecten m.u.v. aandelen	0,0	16,4	13,5	11,2
aandelen en overige deelnemingen	37,1	31,8	31,8	28,3
overlopende activa	1,2	1,3	1,3	0,9
Schulden¹⁾ (= EMU-schuld)	81,4	57,8	52,7	44,5
w.v.				
leningen	10,0	25,5	19,8	17,1
effecten m.u.v. aandelen	71,4	32,2	33,0	27,5
Memorandum item:				
Verstrekke garanties	2,7	79,7	39,9	33,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Schulden zijn nominaal gewaardeerd conform EMU-definitie.

De opbrengst uit verkoop en aflossingen van financiële activa was de voornaamste verklaring voor het verschil tussen de toename van de schuld en het overheidstekort. Omdat de overheid per saldo 5,2 miljard euro ontving uit activa, hoefde zij minder schulden aan te gaan om het tekort te financieren. Deze ontvangsten waren onder andere 5,2 miljard euro aan terugbetaalde kapitaalverstrekkingen aan banken, een kapitaalonttrekking van 0,5 miljard euro uit DNB en 2,6 miljard euro ontvangsten op de Amerikaanse hypotheek portefeuille (ING back-up facility). Verder hebben de lagere overheden een tweedetranche-betaling ontvangen uit de verkoop van Nuon in 2009. Van deze ontvangsten gelden hebben de lagere overheden ongeveer 1 miljard euro aan obligaties gekocht.

6.2.2 Financiering van het overheidstekort

	2007	2008	2009	2010*	2011*
<i>mld euro</i>					
Overheidsschuld (1)	259,0	347,5	348,3	371,8	394,2
w.v.					
chartaal geld	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5
kortlopende waardepapieren	16,7	84,1	57,6	53,2	43,3
obligaties	191,3	198,7	211,6	240,5	265,6
kortlopende leningen	11,8	13,6	12,1	14,0	19,8
langlopende leningen	38,6	50,5	66,5	63,6	65,0
Verandering in overheidsschuld ($\Delta 1=2+3+4+5$)	3,1	88,5	0,8	23,5	22,4
Transacties in financiële activa (2)	5,9	88,4	-27,6	-1,5	-5,2
w.v.					
chartaal geld en deposito's	6,8	0,1	-1,8	-3,5	0,2
effecten m.u.v. aandelen	0,3	-0,1	22,7	-1,0	-1,1
leningen	2,7	45,2	-27,6	-1,3	1,2
aandelen en overige deelnemingen	-2,4	37,2	-25,0	-0,8	-6,3
handelskredieten en transitorische posten	-1,4	6,0	4,2	5,1	0,8
Transacties in financiële passiva¹⁾ (3)	-1,8	2,7	-0,7	-4,3	1,1
Overheidstekort (4)	-1,0	-3,1	32,1	30,1	27,0
Overige (5)	-0,0	0,5	-3,1	-0,8	-0,4
<i>% bbp</i>					
EMU-schuld	45,3	58,5	60,8	63,1	65,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

¹⁾ Handelskredieten en transitorische posten.

Aandeel langlopende effecten in totale schuld toegenomen

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis is de rentevoet op tienjarige Staatsleningen met ongeveer 2 procentpunt gedaald tot 2,4 procent eind 2011. De overheidsschuld bestond eind 2011 voor 43 miljard uit kortlopende effecten, 10 miljard minder dan eind 2010. In 2011 haalde het Rijk per saldo 25 miljard euro aan obligaties op op de markt, waardoor de overheidsschuld voor 266 miljard euro uit langlopende effecten bestond. Daarnaast heeft de overheid 7 miljard euro extra onderhands geleend.

6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven

Opmerkelijk in 2011 was de lichte daling van de overheidsuitgaven. Sinds 1970 zijn de overheidsuitgaven continu gestegen. Alleen in 1996 was er een daling van 8 procent door een incidentele factor: het jaar ervoor had de overheid de gemeentelijke subsidies aan woningcorporaties voor 15 miljard euro afkocht. Ten opzichte van 2011 zijn de inkomsten licht gestegen. De gecombineerde ontwikkeling van inkomsten en uitgaven leidde tot een verbetering van het EMU-saldo met ruim 3 miljard euro.

3,6 miljard euro minder belastingopbrengst

6.3.1 Inkomsten en uitgaven van de overheid

	2007	2008	2009	2010*	2011*	mutatie 2010*–2011*
	<i>mld euro</i>					<i>%</i>
Inkomsten	259,8	277,7	262,8	271,7	273,3	0,6
w.v.						
belastingen en premies wettelijke sociale verzekering	218,1	229,8	216,8	226,3	228,4	0,9
w.v.						
belastingen	141,0	143,6	137,6	143,2	139,6	–2,5
premies wettelijke sociale verzekering	77,1	86,3	79,2	83,1	88,8	6,8
overige inkomsten	41,7	47,8	46,0	45,4	45,0	–0,9
w.v.						
marktproductie	18,0	18,8	19,2	20,0	20,1	0,5
inkomen uit vermogen	14,8	20,3	17,8	16,2	16,0	–0,9
overige inkomsten n.e.g.	8,8	8,7	9,0	9,2	8,8	–3,8
Uitgaven	258,8	274,8	294,8	301,2	299,9	–0,4
w.v.						
beloning van werknemers	52,3	54,7	57,7	59,2	58,9	–0,6
intermediair verbruik	41,0	44,0	47,4	46,9	45,6	–2,7
investeringen (bruto)	19,0	20,5	21,6	21,4	20,3	–5,2
sociale uitkeringen in geld	54,5	57,3	61,3	64,7	67,2	3,8
sociale uitkeringen in natura	55,9	59,3	64,1	66,5	68,8	3,6
subsidies	7,1	7,2	8,9	9,2	8,5	–7,6
inkomen uit vermogen	12,6	13,2	12,4	11,5	11,9	3,8
overige uitgaven n.e.g.	16,5	18,5	21,3	21,9	18,8	–14,5
Vorderingsaldo	0,9	2,9	–32,0	–29,5	–26,6	
Rentevoordeel / nadeel uit swapcontracten	0,1	0,2	–0,1	–0,6	–0,4	
Overheidssaldo (conform EMU)	1,0	3,1	–32,1	–30,1	–27,0	
w.v.						
centrale overheid	2,8	2,9	–19,9	–23,6	–16,9	
lokale overheid	–1,2	–2,7	–3,7	–4,9	–3,0	
wettelijke sociale verzekeringsinstellingen	–0,6	2,9	–8,5	–1,7	–7,0	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

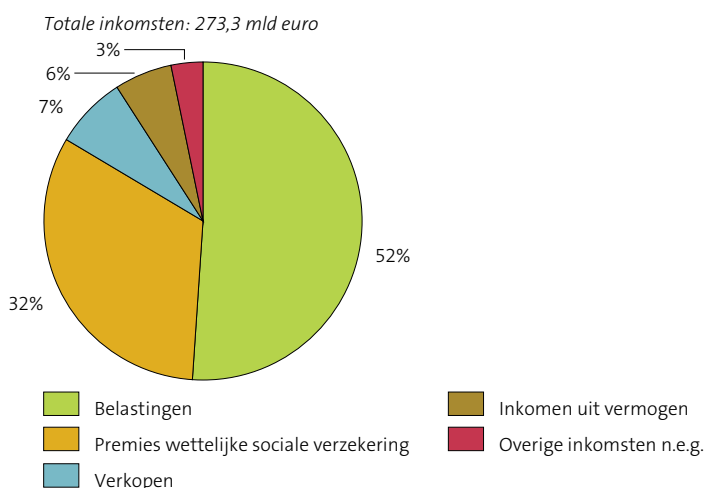
Belastingontvangsten dalen, premieontvangsten stijgen

De belastingontvangsten daalden in 2011 met 3,6 miljard euro oftewel 2,5 procent ten opzichte van het jaar ervoor. Deze daling werd volledig veroorzaakt door lagere opbrengsten bij de rijksbelastingen, zoals de btw, de overdrachtsbelasting en de loon- en inkomstenbelasting. De belastingen van de lagere overheden (lokale belastingen), zoals onroerende zaakbelasting en de milieuheffingen, lieten een lichte stijging zien. De lokale belastingen worden veel minder beïnvloed door de economische ontwikkeling dan de rijksbelastingen.

De btw is bijvoorbeeld vrijwel direct gerelateerd aan de ontwikkeling van de productie en consumptie van goederen en diensten. Door de afvlakking van de economische groei in 2011 werd 1,1 miljard euro minder btw ontvangen dan in 2010.

De overdrachtsbelasting laat met een daling van 31 procent (0,9 miljard euro) relatief de sterkste afname zien. Dit komt bijna volledig door de verlaging van het tarief van de overdrachtsbelasting per 1 juli 2011 van 6 naar 2 procent. Deze tariefsverlaging moet de stagnerende woningmarkt stimuleren. De aanschafbelasting bpm (belasting op personenauto's en motorrijwielen) liep als gevolg van de vergroening van het Nederlandse wagenpark ook terug. Sinds enkele jaren wordt de bpm niet alleen geheven over de aanschafprijs, maar ook over de CO₂-uitstoot. Hierbij is de belasting op het bpm-deel van de aanschafprijs verlaagd en op het bpm-deel van de CO₂-uitstoot verhoogd.

6.3.2 Overheidsinkomsten, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De ontvangsten uit de dividendbelasting stegen met 8 procent. Dit komt omdat Nederlandse bedrijven in 2011 fors meer dividend hebben uitgekeerd. De ontvangsten uit de vennootschapsbelasting daalden echter met 3 procent. Door de inningssystematiek van de vennootschapsbelasting bestaat er een vertraagde relatie tussen de winsten die bedrijven in een bepaald jaar behalen en de vennootschapsbelasting die zij over dat jaar betalen. Bovendien kan door bedrijven een verzoek worden gedaan voor achterwaartse en voorwaartse verliesverrekeningen.

6.3.3 Belasting- en premie-inkomsten van de overheid

	2007	2008	2009	2010*	2011*	mutatie 2010*–2011*
	<i>mld euro</i>					<i>%</i>
Belastingen	141,0	143,6	137,6	143,2	139,6	–2,5
ww.						
loonbelasting- en inkomstenbelasting	40,0	40,5	47,6	48,2	46,7	–3,1
belasting over de toegevoegde waarde (btw)	41,9	42,3	39,9	42,5	41,3	–2,7
vennootschapsbelasting	18,6	18,8	11,6	12,8	12,4	–2,9
accijnzen	10,0	10,5	10,7	11,1	11,3	1,3
belastingen op milieugrondslag	3,8	4,6	4,6	4,6	4,4	–4,3
milieuheffingen	3,2	3,5	3,7	3,9	4,0	2,4
motorrijtuigenbelasting (incl. eurovignet)	4,1	4,5	4,9	5,2	5,2	–0,6
onroerendezaakbelasting	2,7	2,8	2,9	3,0	3,1	2,7
overdrachtsbelasting	4,9	4,4	2,7	2,8	1,9	–30,5
dividendbelasting	3,8	4,0	2,1	2,4	2,6	7,9
belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM)	3,6	3,2	2,1	2,1	2,0	–5,6
overige	4,5	4,5	4,7	4,6	4,7	0,8
Premies wettelijke sociale verzekering	77,1	86,3	79,2	83,1	88,8	6,8
	<i>% bbp</i>					
Belasting- en premiedruk overheid	38,1	38,7	37,8	38,4	37,9	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Terwijl er in 2011 minder belastingen werden geïnd, stegen de ontvangsten uit de wettelijke sociale verzekeringspremies. Dit kwam omdat de zorgpremies in 2011 met 11 procent sterk zijn verhoogd. Het aandeel van wettelijke sociale verzekeringspremies in de totale inkomsten van de overheid is hierdoor opgelopen van 30,6 procent in 2010 naar 32,5 procent in 2011. Het aandeel van de belastingontvangsten daalde juist van 57,7 naar 51,1 procent. Deze ontwikkelingen resulteerden in een daling van de belasting- en premiedruk van 0,5 procent.

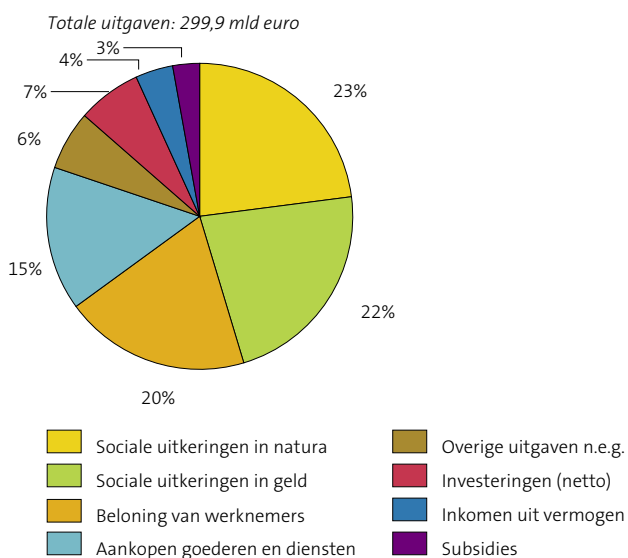
Het inkomen uit vermogen bleef in 2011 nagenoeg op hetzelfde niveau als het jaar ervoor. Wel vertoonden de verschillende onderdelen tegengestelde ontwikkelingen. De rente- en dividendontvangsten daalden. De Nederlandsche Bank keerde in 2011 geen interim-dividend aan het Rijk uit. De aardgasbaten stegen met 1,3 miljard euro naar 10,5 miljard euro. Deze meeropbrengsten komen volledig voor rekening van de fors hogere olieprijs in 2011. Deze compenseerde ruimschoots de terugloop van de aardgasproductie.

Uitgaven dalen licht

De overheidsuitgaven daalden in 2011 met 1,3 miljard euro oftewel 0,4 procent ten opzichte van 2010. De uitgaven aan lonen en salarissen daalden met 0,6 procent. Dit komt voornamelijk door bezuinigingen op de loonkosten bij algemeen overheidsbestuur en defensie. De loonkosten aan onderwijspersoneel bleven nagenoeg ongewijzigd.

Ook de aankoop van goederen en diensten nam in 2011 met 1,3 miljard euro af ten opzichte van 2010. Vooral bij het rijk en de gemeenten werd bezuinigd op huisvesting, bureaunkosten, automatisering en inleen van personeel. Op de aankopen van goederen en diensten bij het onderwijs waren in 2011 geen bezuinigingen zichtbaar. De onderwijsaankopen stegen met 3 procent.

6.3.4 Overheidsuitgaven, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De overheidsbezuinigingen werkten ook door in de investeringen. Deze daalden met 1,1 miljard euro tot 20,3 miljard euro. Bij het rijk en de gemeenten werd in 2011 veel minder uitgegeven aan de aanleg van grond-, weg- en waterbouwkundige werken (GWW-werken) en nieuwbouw van bedrijfsgebouwen.

De overheid verstrekke in 2011 ook 0,7 miljard minder aan subsidies. Vooral de loonsubsidies daalden flink. Er werden geen loonkostensubsidies meer uitgekeerd in het kader van de deeltijd-WW tot behoud van vakkrachten. Deze regeling werd in april 2009 gelanceerd. Hierbij konden bedrijven de contracturen van medewerkers met maximaal vijftig procent verminderen en ze toch volledig in loondienst houden. Voor de uren waarop een medewerker niet aan het werk was kreeg de werkgever een loonkostensubsidie. Op 1 juli 2011 is de regeling beëindigd.

De overige uitgaven, voornamelijk inkomens- en kapitaaloverdrachten en grond-aan- en verkopen, daalden met per saldo ruim drie miljard euro. Vooral de betaalde kapitaaloverdrachten daalden met vier miljard euro sterk, door incidentele hogere kapitaaloverdrachten aan ABN AMRO, de Nederlandse Antillen en Prorail in 2010. De gemeenten hebben in 2011, net als in 2010, geprofiteerd van de per saldo hogere grondverkopen. Deze overstegen de uitgaven voor de aankoop van nieuwe gronden.

De uitgaven aan sociale uitkeringen stegen met 4,9 miljard euro. Sociale uitkeringen vormen met 45 procent de grootste uitgavenpost van de overheid. De sociale uitkeringen worden onderverdeeld in sociale uitkeringen in geld en in sociale uitkeringen in natura. Bij de sociale uitkeringen in geld, zoals AOW en bijstand, is de ontvanger van deze uitkeringen vrij in de besteding van de uitkeringsgelden. Bij de sociale uitkeringen in natura worden of direct goederen en diensten aan de uitkeringsontvangers verstrekt of de betrokkenen zijn verplicht de uitkeringen voor de aankoop van bepaalde goederen of diensten te gebruiken. Tot dergelijke uitkeringen behoren die in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). De wettelijke sociale verzekeringsuitkeringen worden in beginsel gefinancierd door de ontvangsten van de wettelijke sociale verzekeringspremies en de uitkeringen sociale voorzieningen uit de algemene middelen van de betrokken overheden.

6.3.5 Uitkeringen

	2007	2008	2009	2010*	2011*
<i>mld euro</i>					
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in geld	40,2	41,4	43,8	45,9	47,0
w.v.					
Algemene Ouderdomswet (AOW)	25,2	26,4	27,6	28,6	30,0
Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA, Whk)	7,7	8,4	8,5	8,6	8,5
Arbeidsongeschiktheidskas (AOK)	1,0	0,6	0,3	0,0	0,0
Werkloosheidswet (WW)	4,6	4,3	5,8	7,1	7,1
Uitvoeringsfonds voor de Overheid (UFO)	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
Algemene Nabestaandenwet (ANW)	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in natura	47,9	50,4	54,3	56,4	58,7
w.v.					
Zorgverzekeringswet (ZVW)	26,8	30,2	32,9	34,0	35,5
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	21,0	20,1	21,4	22,4	23,2
Uitkeringen sociale voorziening in geld	14,3	16,0	17,6	18,8	20,1
w.v.					
Algemene Bijstand (in geld)	4,0	3,8	4,0	4,3	4,5
Algemene Kinderbijslagwet (AKW) en kindgebonden budget	3,3	4,2	4,3	4,3	4,3
Zorgtoeslag	2,7	3,4	3,6	3,8	4,7
Jonggehandicapten (Wajong)	1,7	1,9	2,1	2,2	2,4
Studiebeurzen	0,8	0,6	0,5	0,5	0,4
overige	1,8	2,1	3,0	3,7	3,7
Uitkeringen sociale voorziening in natura	8,0	9,0	9,8	10,0	10,1
w.v.					
Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO/WVG)	2,0	2,1	2,2	2,5	2,5
Huurtoeslag	2,1	2,2	2,1	2,2	2,3
Kinderopvangtoeslag	1,9	2,7	2,9	2,9	2,8
overige	2,0	2,0	2,5	2,5	2,5
Totaal wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen	110,4	116,7	125,5	131,1	136,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

In 2011 zijn sociale uitkeringen in geld met 2,5 miljard euro oftewel 3,8 procent gestegen. Deze stijging komt vooral door de AOW-uitkeringen en de zorgtoeslag. De AOW-uitkeringen zijn, als gevolg van het (versneld) toenemend aantal 65-plussers, gestegen met 1,4 miljard euro naar 30 miljard euro. De zorgtoeslag steeg door de sterke verhoging van de zorgpremie (11 procent) met 0,9 miljard euro. Bij 6,5 miljoen huishoudens leidde de verhoging van de zorgpremie direct tot een forse stijging van de uit te keren zorgtoeslag. De sociale uitkeringen in natura zijn met 2,4 miljard euro oftewel 3,6 procent gestegen. Deze toename komt grotendeels door de uitkeringen Zorgverzekeringswet (ZVW) en de uitkeringen volgens Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

6.4 Consumptie door de overheid en zorgconsumptie

Overheidsconsumptie groeit nauwelijks in 2011

De overheid consumeerde in 2011 ruim 168 miljard euro. Gecorrigeerd voor prijsveranderingen groeiden de consumptieve bestedingen van de overheid in 2011 met 0,1 procent ten opzichte van een jaar eerder. De volumegroei van de overheidsconsumptie was hiermee lager dan in 2010 (0,7 procent) en fors lager dan de jaren hiervoor. In 2009 groeide de overheidsconsumptie zelfs nog met 5 procent. Vooral de collectieve overheidsconsumptie daalde in 2011 fors. Dat de totale overheidsconsumptie toch licht groeide, komt voornamelijk door de voortdurend groeiende consumptie in natura, die voor het merendeel bestaat uit collectieve uitgaven in de zorg.

6.4.1 Consumptie van de overheid

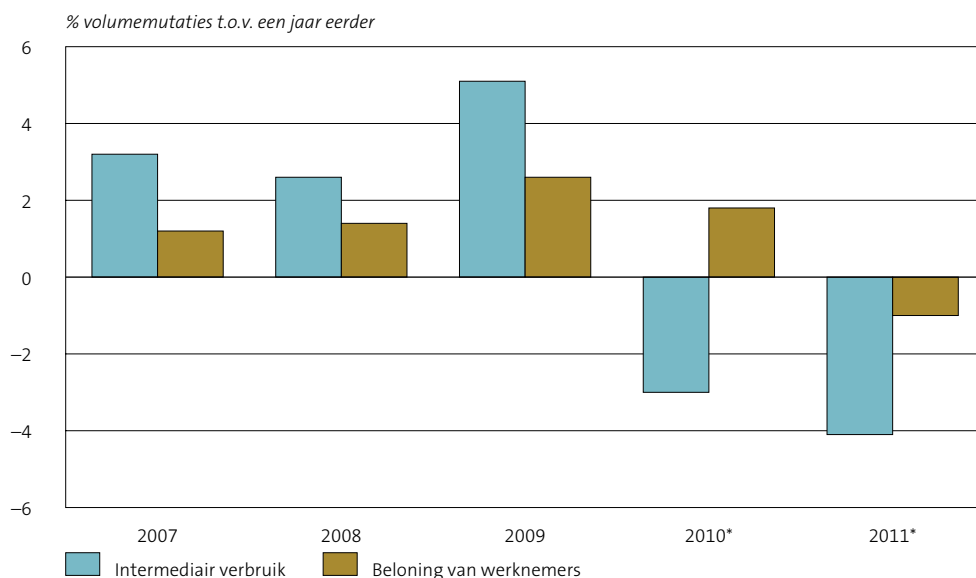
	2008	2009	2010	2011*	2011*
	% volumemutaties				mld euro
Consumptie overheid	2,8	5,0	0,7	0,1	168,2
ww.					
collectieve consumptie	2,5	5,1	-1,1	-3,2	65,2
individuele consumptie	3,0	4,9	2,0	2,3	103,0
ww.					
individualiseerbare consumptie	0,7	1,3	1,0	0,3	34,1
consumptie in natura	4,2	6,8	2,5	3,3	68,8
ww.					
zorgconsumptie	5,3	6,2	2,5	3,5	56,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De collectieve overheidsconsumptie daalde in 2011 met 3,2 procent. Dit is fors meer dan in 2010, toen ook al sprake was van een daling (-1,1 procent). In 2009 groeide de collectieve overheidsconsumptie nog met 5,1 procent. De individualiseerbare consumptie groeide in 2011 licht met 0,3 procent. De voornaamste oorzaak was een daling van de aankopen van goederen en diensten door de overheid (intermediair verbruik). Deze daalden in 2011

met 4,1 procent. Een verschil met 2010 is dat nu ook de loonkosten een omslag vertonen. Gecorrigeerd voor prijsveranderingen daalden de loonkosten van werknemers in 2011 met 1 procent. In de jaren hiervoor stegen de loonkosten voortdurend, in 2010 met 1,8 procent en in 2009 zelfs met 2,6 procent. De afname in 2011 hangt samen met een daling van het aantal ambtenaren.

6.4.2 Intermediair verbruik en beloning van werknemers

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De overheidsconsumptie bestaat uit de kosten die de overheid maakt om haar taken uit te voeren. Door een sterke stijging van de overheidsuitgaven en een sterke krimp van het bbp in 2009, groeide het aandeel van de overheidsconsumptie in het bbp van 25,7 procent in 2008 tot 28,6 procent in 2009. Daarna liep het aandeel, als gevolg van de bezuinigingen op overheidsuitgaven en het matige herstel van de economie, terug tot 27,9 procent in 2011.

Verdeling overheidsconsumptie, 2011

Veel goederen en diensten die de overheid produceert worden "gratis" of tegen lage prijzen ter beschikking gesteld aan de maatschappij. Om de waarde van de productie van de overheid in de nationale rekeningen te bepalen wordt de productie van de overheid gelijk gesteld aan de productiekosten: de som van de uitgaven aan goederen en diensten (intermediair verbruik), beloning van werknemers, afschrijvingen, betaalde niet-productgebonden belastingen minus ontvangen niet-productgebonden subsidies.

Goederen en diensten die worden geproduceerd moeten ook worden geconsumeerd. Bijvoorbeeld als finale consumptie door huishoudens of als intermediair verbruik door bedrijven. Voor een deel van de overheidsproductie (zoals paspoorten) ontvangt de overheid een vergoeding van derden. Dit deel van de productie wordt marktproductie genoemd. Een (klein) deel van de overheidsproductie wordt gezien als een investering (zoals

ontwikkeling van eigen software) en hiervan is de overheid zelf de afnemer.

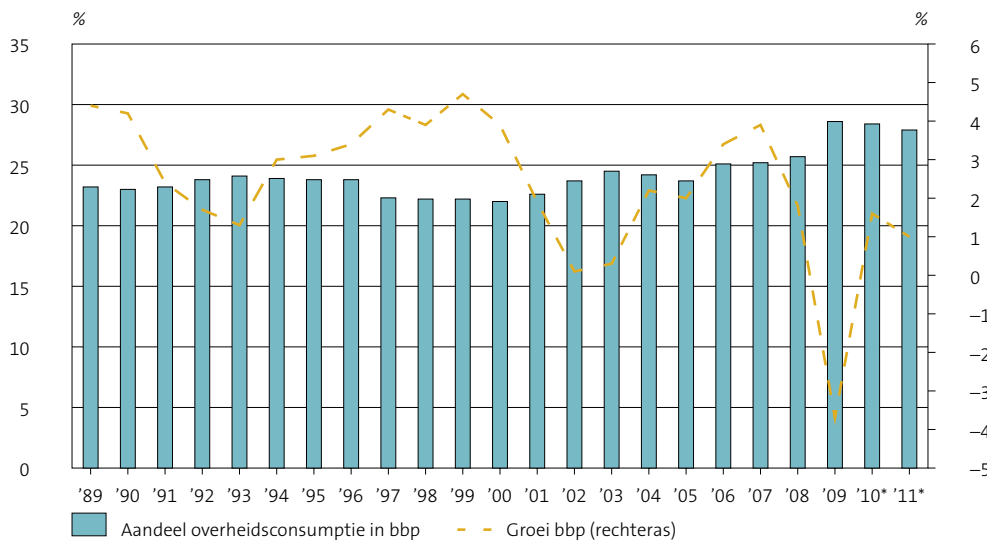
Het resterende gedeelte van de overheidsproductie wordt gratis aan de maatschappij ter beschikking gesteld. Omdat in het systeem van de nationale rekeningen alle geproduceerde goederen en diensten ook moeten worden geconsumeerd, wordt dit deel van de productie bij definitie geconsumeerd door de overheid zelf. Consumptie van eigen productie bestaat uit de productie minus opbrengsten uit de verkoop van goederen en diensten (marktproductie) en investeringen in eigen beheer. Naast de consumptie van eigen productie bevat de consumptie van de overheid ook goederen en diensten die door de overheid, direct en indirect gratis aan gezinnen worden verstrekt (sociale uitkeringen in natura). Voorbeelden hiervan zijn de basiszorg en de huurtoeslag.

Verdeling overheidsconsumptie, 2011*

	<i>mld euro</i>
Productie	121,0
ww.	
intermediair verbruik	45,6
toegevoegde waarde	75,4
ww.	
beloning van werknemers	58,9
afschrijvingen	16,7
niet-productgebonden belastingen	0,7
niet-productgebonden subsidies	-0,9
Marktproductie	-20,1
Investeringen in eigen beheer	-1,6
Consumptie van eigen productie	99,3
Sociale uitkeringen in natura	68,8
Consumptie overheid	168,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

6.4.3 Overheidsconsumptie en bbp

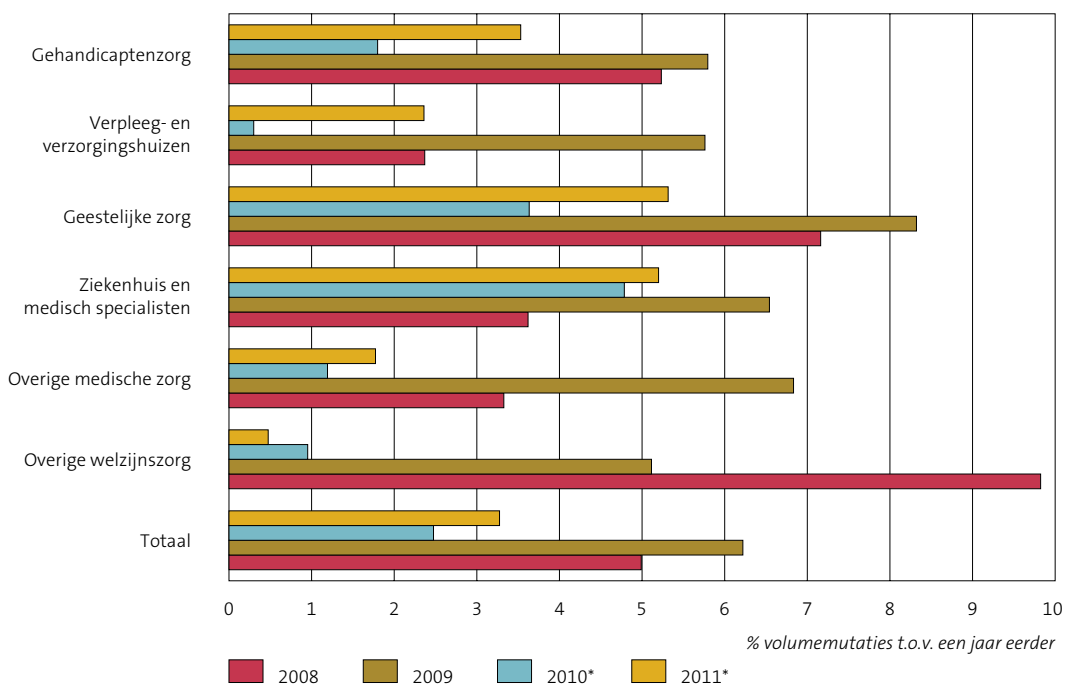
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Zorgconsumptie overheid blijft toenemen

Het volume van het door de overheid gefinancierde deel van de zorg is in 2011 met 3,3 procent gegroeid. Als gevolg van de bevolkingsgroei, de vergrijzing, technologische innovaties en de grote vraag naar kwalitatief hoogstaande zorg door burgers, stijgt de consumptie van zorg al jaren. In 2010 en 2011 zette deze stijging door, maar nam het tempo van de stijging wel iets af. In 2009 was nog sprake van een groei van 6,2 procent.

De geestelijke gezondheidszorg groeide van alle bedrijfstakken binnen de zorg het snelst. De volumegroei ten opzichte van 2010 bedroeg hier 5,3 procent. De overheidsuitgaven aan ziekenhuiszorg en medisch specialisten groeide met 5,2 procent ook flink. Alleen voor de overige welzijnszorg (onder andere thuiszorg, jeugdzorg en kinderopvang) groeide de overheidsconsumptie minder snel dan in 2010. Hierin werden de in 2010 ingevoerde bezuinigingen op de kinderopvang zichtbaar.

6.4.4 Consumptie van zorg door de overheid

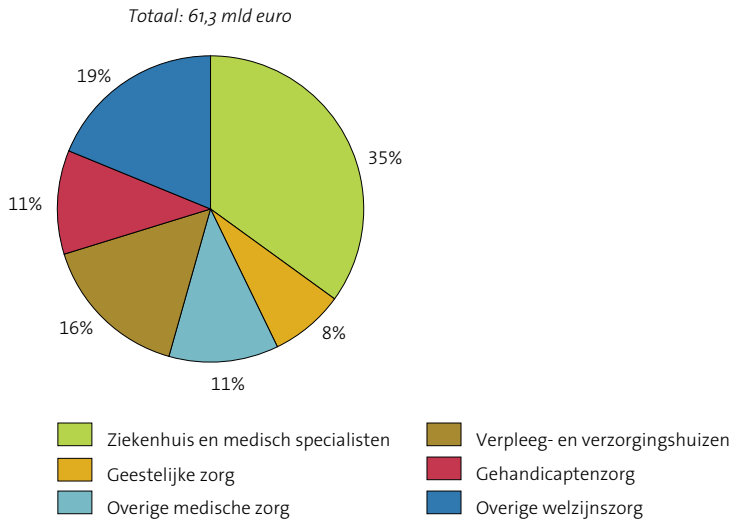

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Ongeveer een derde van de overheidsconsumptie bestaat uit uitgaven aan zorg en welzijn. Met regelingen als de AWBZ en de Zorgverzekeringswet wordt 85 procent van de zorg en welzijn door de overheid gefinancierd. Het overige deel bevat bijvoorbeeld het eigen risico, aanvullende verzekeringen en eigen bijdragen. Het aandeel van de overheid in de consumptie is het grootst in de verpleeg- en verzorgingshuizen (95 procent), ziekenhuiszorg en medisch specialisten (94 procent) en de gehandicaptenzorg (93 procent). In de overige medische zorg, waaronder bijvoorbeeld de tandartsen en huisartsen vallen, is het aandeel van de overheid 59 procent.

De totale consumptie van zorg en welzijn door de overheid bedroeg 61,3 miljard in 2011. Ruim een derde hiervan werd besteed aan ziekenhuiszorg en medisch specialisten. Bijna een vijfde was beschikbaar voor overige welzijnszorg, waaronder thuiszorg, jeugdzorg en kinderopvang vallen.

6.4.5 Consumptie van de zorg door de overheid, 2011*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Thema- artikelen

7

Opbouw nationaal vermogen stukt

- Ontwikkeling nationaal vermogen
- Het vermogen van huishoudens
- Het vermogen van de overheid
- Het vermogen van ondernemingen
- Conclusie

Opbouw nationaal vermogen stukt

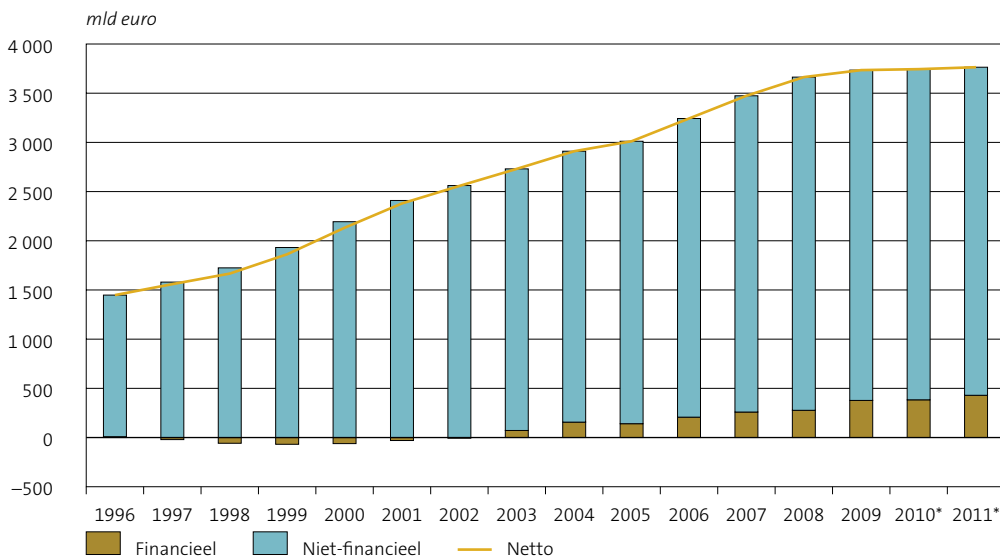
De economische prestatie van een land wordt doorgaans afgemeten aan stroomvariabelen zoals bruto binnenlands product, consumptie, investeringen en besparingen. De balans, oftewel het overzicht van bezittingen en schulden, wordt hierbij minder vaak of eenzijdig in beeld gebracht. Sinds de kredietcrisis zijn schulden al wel naar het centrum van de belangstelling geschoven, maar er wordt nog altijd weinig aandacht besteed aan de bezittingen die hier tegenover staan. De grootte van de bezittingen zijn echter cruciaal voor de financiële weerbaarheid van een land of een sector.

Tegen deze achtergrond wordt in dit artikel de Nederlandse economie geanalyseerd aan de hand van het nettovermogen, het saldo van de schulden en alle financiële en niet-financiële bezittingen. Het vermogen wordt hierbij opgedeeld in het financieel vermogen en het niet-financieel vermogen (zie kader 1). Het niet-financieel vermogen omvat de niet-financiële bezittingen, het financieel vermogen is het saldo van de financiële bezittingen en schulden. De nadruk bij het artikel ligt op de vraag in hoeverre het nettovermogen is aangetast door de crises. Er wordt specifiek ingezoomd op de verschillende sectoren in de economie, namelijk huishoudens, ondernemingen en de overheid. Het artikel vangt aan met het vermogen van al die sectoren tezamen, het nationaal vermogen.

Ontwikkeling nationaal vermogen

Eind 2011 bedroeg het nationaal vermogen van Nederland 3,8 biljoen euro, oftewel 230 duizend euro per persoon en 515 duizend euro per huishouden. Ten opzichte van 1996 is dit een verdubbeling. Ter vergelijking: de consumentenprijzen stegen in die periode met een derde. Het grootste gedeelte van het nationaal vermogen bestaat uit niet-financiële activa. Eind 2011 bedroegen de niet-financiële bezittingen 3,3 biljoen euro. Het belang van het financieel vermogen in het totale vermogen is in de loop der jaren wel toegenomen. Het aandeel van het financieel vermogen is gestegen van 0,5 procent in 1996 naar 11 procent in 2011.

7.1 Het nationaal vermogen van Nederland

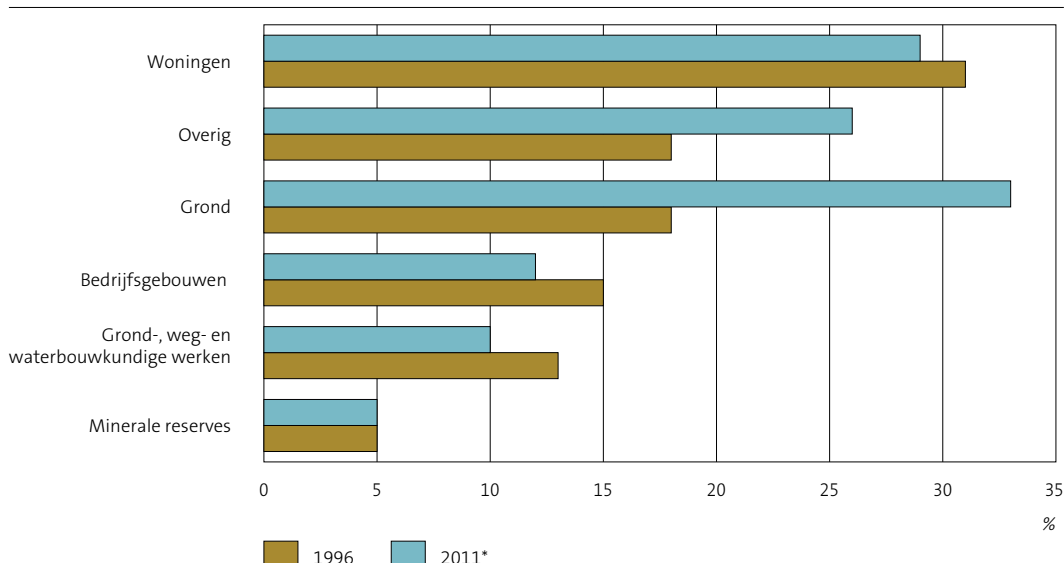

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Grondwaarde levert grootste bijdrage aan groei nationaal vermogen

Het grootste gedeelte van de niet-financiële activa bestaat uit woningen en grond (62 procent). De belangrijkste bijdrage aan de vermogensgroei was de waardestijging van grond ter grootte van bijna 900 miljard euro. Hierdoor verdubbelde het aandeel van grond in het totale vermogen van 18 procent in 1996 tot ruim 33 procent in 2011. Het nationaal vermogen is daarom zeer gevoelig geworden voor de ontwikkelingen op de woningmarkt. Volgens de door het CBS gehanteerde rekenwijze komen wijzigingen in de waarde van het eigen woningbezit als gevolg van een veranderende huizenmarkt in belangrijke mate tot uiting in de waarde van grond. Deze wordt bepaald door de waarde van het eigen woningbezit te verminderen met de waarde van opstal. Omdat de waardeontwikkeling van opstal voornamelijk wordt bepaald door de ontwikkeling van de bouwkosten komen prijsontwikkelingen op de woningmarkt grotendeels terecht in de waarde van grond.

7.2 Aandeel in het totale niet-financieel vermogen

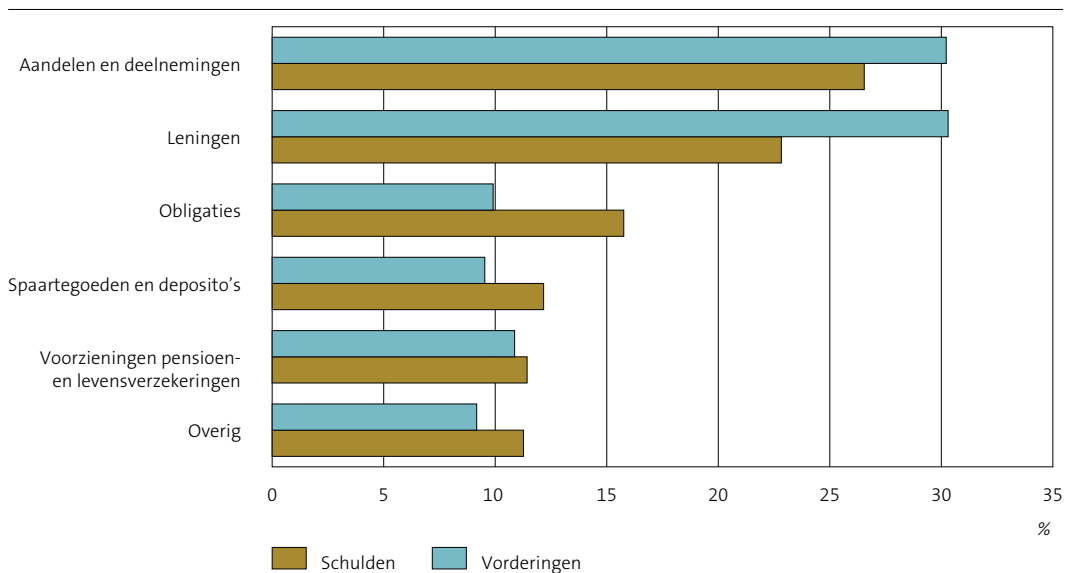
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Groei nationaal vermogen vlakt af

Het nationaal vermogen is in de loop der jaren weliswaar voortdurend toegenomen, maar sinds de kredietcrisis is de groei duidelijk afgevlakt. Tussen 1996 en 2008 steeg het nationaal vermogen met gemiddeld 185 miljard euro per jaar, in de jaren daarna bedroeg deze stijging slechts 73 miljard euro per jaar. De vermogensstijging haperde door de onrust op de financiële markten en door een daling van de huizenprijzen.

Het grootste gedeelte van het financieel vermogen bestaat uit aandelen, deelnemingen en leningen. Bij veranderingen in het financieel vermogen spelen waardeveranderingen van deze categorieën een sterke rol. Daarbij gaat het om wisselkoersveranderingen en waardeveranderingen van aandelen en obligaties door prijsontwikkelingen op de financiële markten. Op nationaal niveau weerspiegelt het financieel vermogen de financiële bezittingen van Nederland ten opzichte van het buitenland. Schulden en hieraan verbonden vorderingen tussen binnenlandse partijen vallen namelijk tegen elkaar weg.

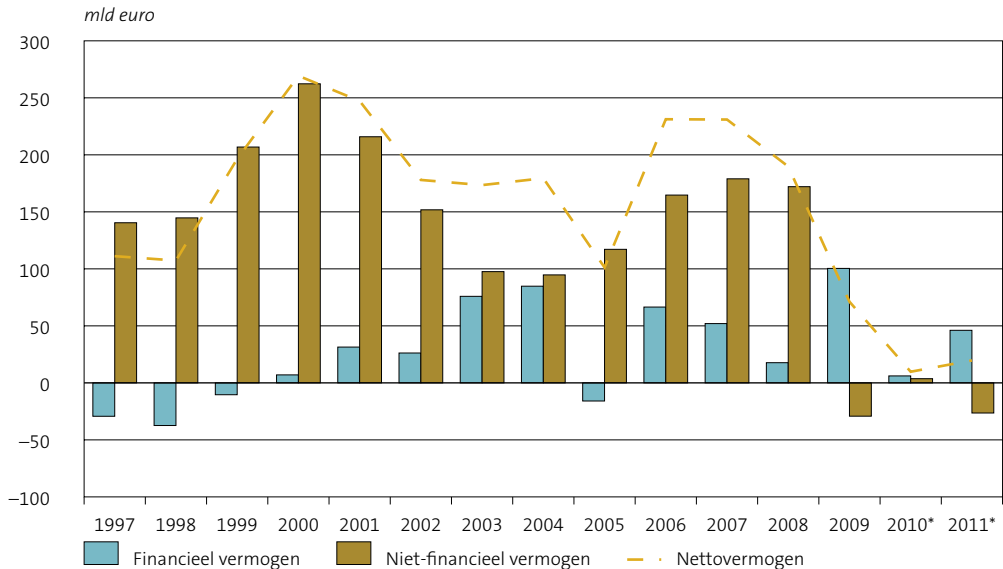
7.3 Aandeel in de totale vorderingen en schulden

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Door de onrust op de financiële markten nam het financieel vermogen in 2008 en 2010 licht toe. Het tussenliggende jaar was daarentegen bijzonder goed. Dit kwam met name doordat in 2009 de Nederlandse financiële bezittingen in het buitenland veel harder zijn gestegen dan die van buitenlanders in Nederland. Dalende huizenprijzen leidden tot een afname van het niet-financieel vermogen na 2008. Dankzij het toegenomen financieel vermogen is het nationaal vermogen in de periode 2008–2011 per saldo toch nog gestegen.

7.4 Het nationaal vermogen, mutatie t.o.v. een jaar eerder

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Kader 1: Hoe wordt het nationaal vermogen bepaald?

Een overzicht van de schulden en bezittingen is te vinden in de *financiële* en *niet-financiële balans*en die voor alle sectoren van de economie door het CBS worden opgesteld. Het financieel vermogen en het niet-financieel vermogen van alle sectoren samen geeft een beeld van het nettovermogen van een land, ook wel het nationaal vermogen genoemd. De *niet-financiële balans*en geven een overzicht van de materiële bezittingen. Belangrijke posten hierop zijn zaken als woningen en infrastructuur, maar ook de waarde van grond en minerale reserves. Menselijk kapitaal wordt hier buiten beschouwing gelaten, zie *Menselijk kapitaal in cijfers*.

De *financiële balans*en geven een overzicht van de financiële bezittingen en schulden. De financiële bezittingen van huishoudens bestaan onder meer uit chartaal geld, deposito's en effecten, en uit de beleggingsportefeuille die beheerd wordt door

pensioenfondsen en levensverzekeraars. De financiële schulden van huishoudens bestaan vooral uit woninghypotheken en overige leningen. Het saldo van de financiële bezittingen en de schulden wordt het financieel vermogen genoemd.

Het nationaal vermogen weerspiegelt het totale bezit, maar de waarde ervan kan niet onmiddellijk in geld worden omgezet. Een belangrijk onderdeel van het nationaal vermogen is bijvoorbeeld de waarde van de publieke infrastructuur. Deze infrastructuur is van groot belang voor de Nederlandse samenleving als geheel, maar zal niet eenvoudig te gelde kunnen worden gemaakt. De pensioenreserves van huishoudens behoren zoals gezegd tot het financieel vermogen van huishoudens. Die reserves zijn echter voor een groot deel bedoeld voor toekomstige uitkeringen en niet onmiddellijk opeisbaar en inzetbaar.

Het vermogen van huishoudens

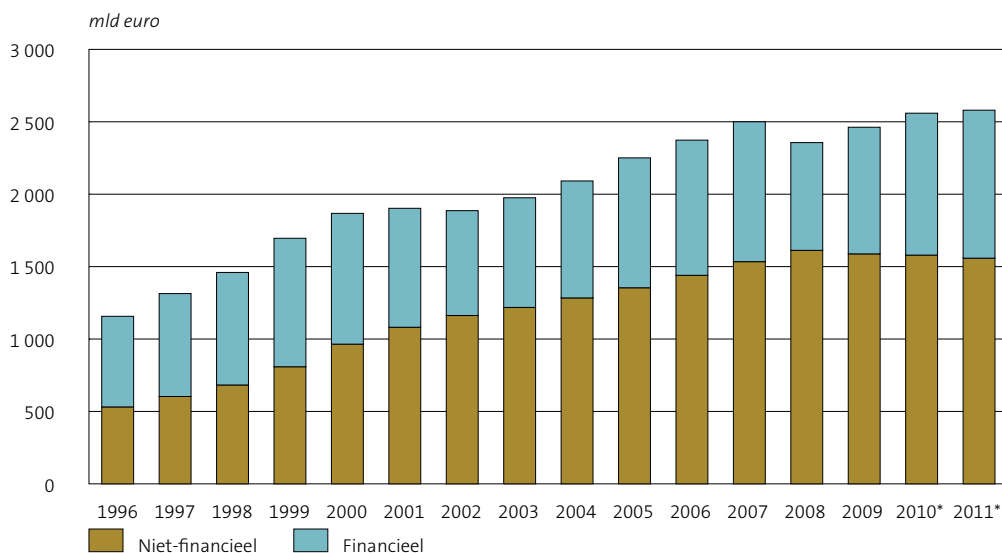
Het niet-financieel bezit van huishoudens bestaat voornamelijk uit woningen en grond (92 procent). Het financieel bezit omvat de spaarrekeningen, aandelen en obligaties en de

voorzieningen pensioen- en levensverzekering (de 'verzekeringstechnische voorzieningen'). De schulden bestaan vooral uit hypotheeken.

Driekwart van het vermogen in handen van huishoudens

Van het totale vermogen van 3,8 biljoen euro ligt het grootste gedeelte in handen van de huishoudens (67 procent). Tot 2008 is het vermogen van huishoudens enorm toegenomen. Tussen 1996 en 2008 nam het nettovermogen toe met 1,3 biljoen euro. Huishoudens hebben vooral geprofiteerd van de waardestijgingen van de eigen woningen en grond. De waarde van de eigen woningen inclusief grond liep op van 35 procent van het totale nettovermogen van huishoudens in 1996 naar 58 procent in 2008. De sterke economische groei in de jaren negentig en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf de jaren tachtig zorgde voor een snelle toename van het beschikbaar inkomen. Hierdoor nam de vraag naar koopwoningen toe. Omdat het aanbod hierbij achterbleef stegen de prijzen zie *Hypotheekschuld in Nederland*.

7.5 Het vermogen van huishoudens, inclusief IZWh's

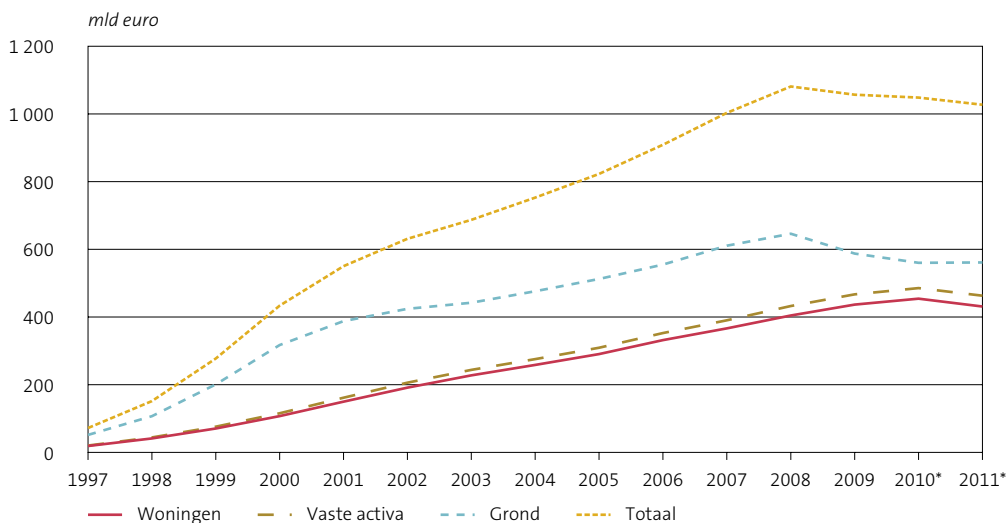

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Het financieel vermogen van huishoudens steeg in de bovengenoemde periode met 340 miljard euro en het niet-financieel vermogen met 1,0 biljoen euro. Het aandeel van het financieel vermogen in het totale vermogen van huishoudens is in de jaren 1996–2008 teruggelopen van 54 naar 39 procent. Ruim 75 procent van de vermogenstoename van

huishoudens tussen 1996 en 2008, oftewel 1,0 biljoen euro, hangt samen met de gestegen overwaarde op woningen en de toename van pensioenaanspraken.

7.6 Niet-financieel vermogen huishoudens (incl. IZWh's), muttie t.o.v. 1996

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Sinds de kredietcrisis dalen de huizenprijzen en is er een eind gekomen aan de sterke vermogenstoename van huishoudens. Het verlies aan vermogen kan volledig worden toegerekend aan het niet-financieel vermogen. Sinds 2008 is dit gedaald met 54 miljard euro.

Schuld huishoudens neemt minder snel toe

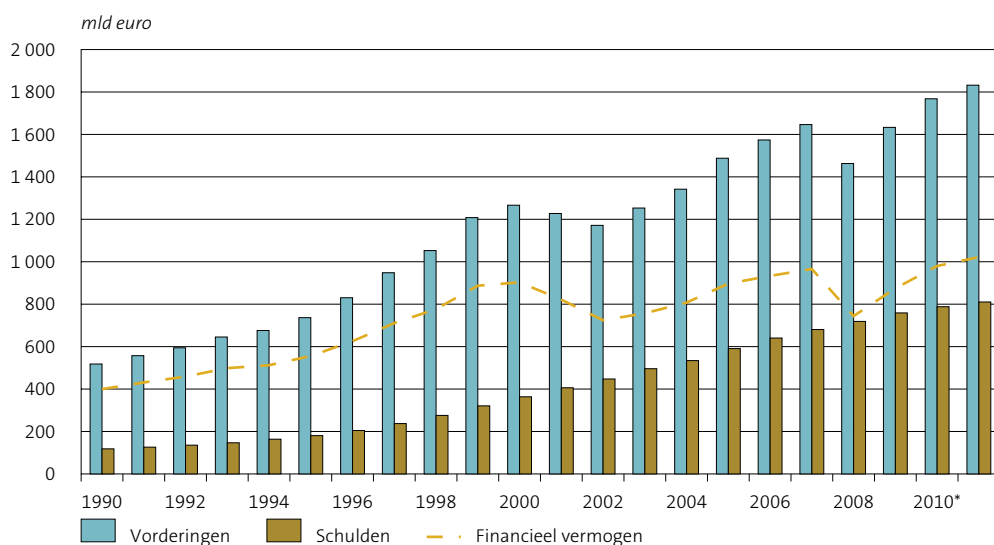
Direct na het uitbreken van de crisis in 2008 daalden de financiële bezittingen van huishoudens door verliezen op de aandelenbeurzen. Hierdoor daalde het financieel vermogen van huishoudens in 2008 met 222 miljard euro. In 2009 herstelden de beurzen en in 2011 lagen de financiële bezittingen weer boven het niveau van 2007. Dit komt enerzijds doordat de pensioenreserves sterk zijn opgelopen omdat de financiële markten licht zijn hersteld. Anderzijds neemt de hypotheekschuld sinds het uitbreken van de crisis minder snel toe. In de jaren voor de crisis groeide de schuld met ongeveer 60 miljard euro per jaar, na de crisis vlakke de groei af tot 20 miljard per jaar in 2011. In dat jaar hadden Nederlandse huishoudens voor 801 miljard euro aan leningen openstaan. Dit is ruim 107 duizend euro per huishouden.

Niet-financieel vermogen huishoudens 54 miljard euro lager dan in 2008

Pensioenverplichtingen groter dan aanspraken

Ruim 60 procent van de financiële bezittingen van Nederlandse huishoudens betreft pensioenreserves. In 2011 is dit vermogen opgelopen tot ruim 1 biljoen euro, ofwel 137 duizend euro per huishouden. Dat is ruim 168 miljard euro meer dan in 2007.

7.7 Vorderingen en schulden huishoudens, incl. IZWh's

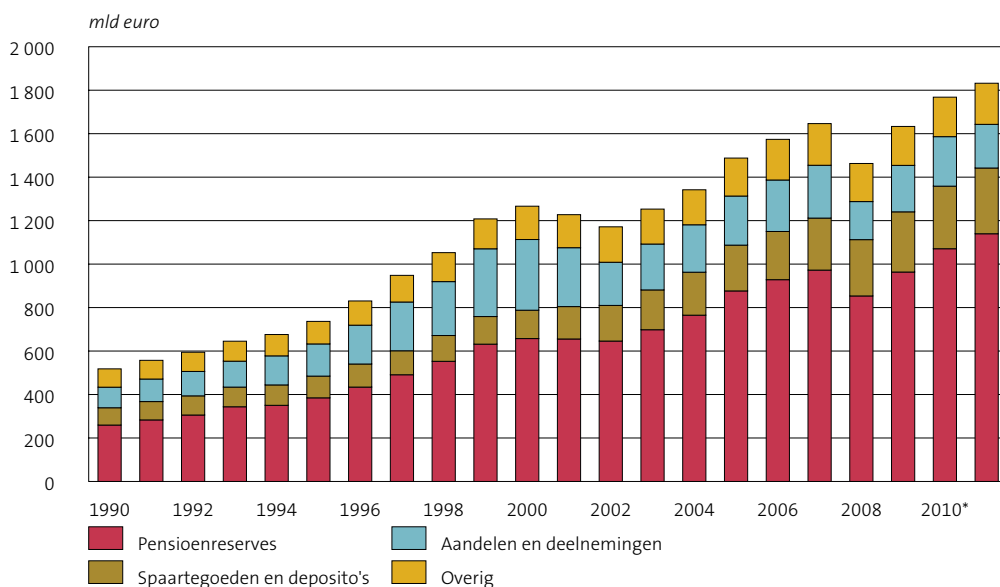

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

De pensioenrechten die gedekt worden door deze voorzieningen zijn echter niet 100 procent zeker. Een negatief sentiment op de effectenbeurzen kunnen de beleggingen waaruit het pensioen moet worden bekostigd, uithollen. Ook het vermogen belegd in vastgoed heeft te maken met waardevermindering als gevolg van leegstand van winkels en kantoren.

Terwijl de waarde van de bezittingen van pensioenfondsen onder druk staat, hebben pensioenfondsen hogere verplichtingen dan eerder was voorzien. De levensverwachting van Nederlanders is namelijk opwaarts bijgesteld. Op dit moment kampen pensioenfondsen met lage dekkingsgraden vanwege de lage rekenrente (de rente waartegen de toekomstige uitkeringen contant worden gemaakt). De dekkingsgraad is de verhouding tussen de bezittingen en verplichtingen en geeft aan of een pensioenfonds op termijn aan zijn verplichtingen kan voldoen. De gemiddelde dekkingsgraad van de pensioenfondsen kwam eind 2011 beneden de 100 procent uit.

7.8 Financiële vorderingen huishoudens, incl. IZWh's

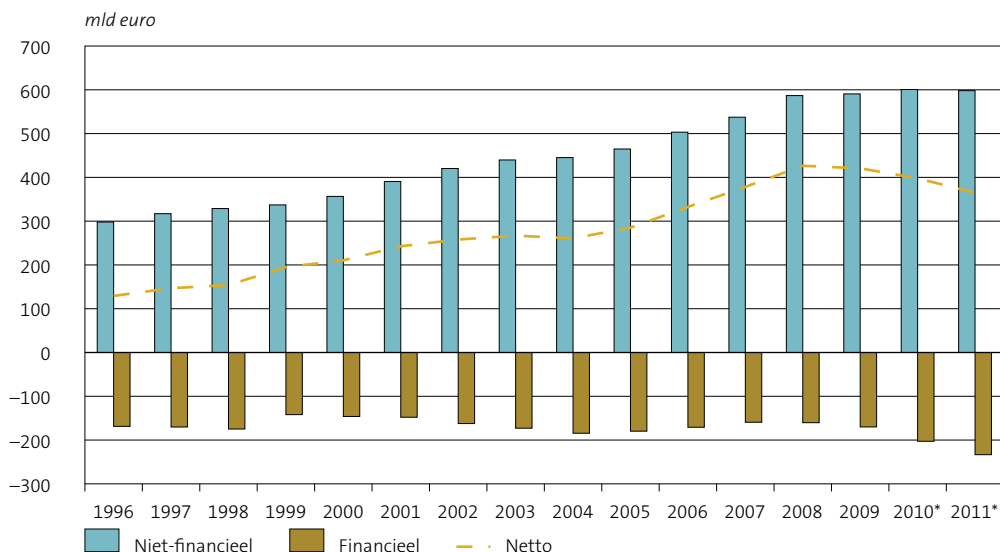
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Het vermogen van de overheid

De niet-financiële bezittingen van de overheid bestaan voornamelijk uit vaste activa (65 procent) zoals publieke infrastructuur en bedrijfsgebouwen. Mineralen reserves vormen met 27 procent ook een belangrijk onderdeel van het vermogen van de overheid. Per saldo is het niet-financieel vermogen van de overheid sinds de crisis licht gegroeid. De financiële balans van de overheid is wel fors verslechterd. Op de financiële balans van

de overheid staan aan de schuldenkant voornamelijk obligaties en leningen. Aandelen en deelnemingen zijn de belangrijkste vorderingen van de overheid.

7.9 Het nettovermogen van de overheid

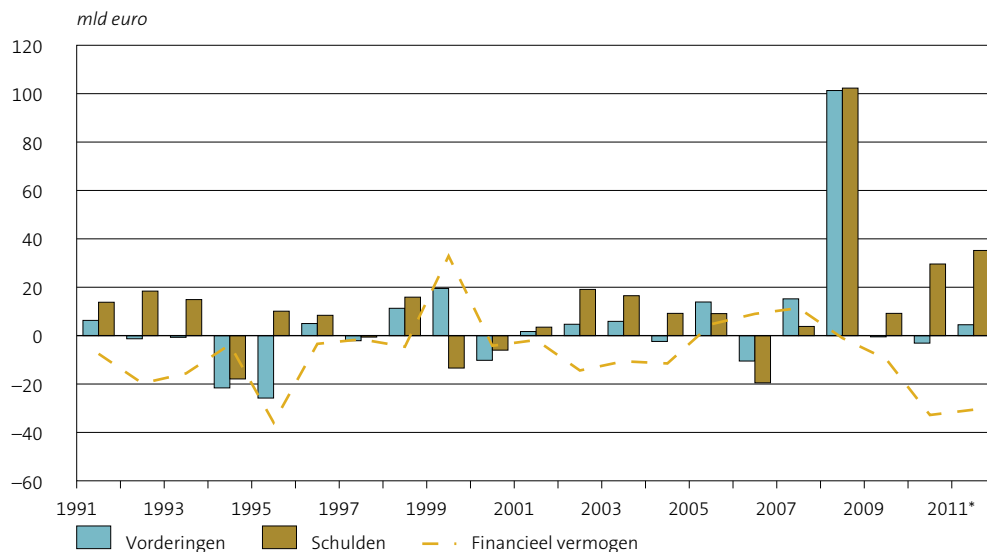

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Financieel vermogen overheid sterk negatief

Eind 2011 bedroeg het nettovermogen van de overheid 364 miljard euro. Het nettovermogen van de overheid is sinds de kredietcrisis in 2008 per saldo afgenomen met 61 miljard euro. Dit komt volledig door een sterke daling van het financieel vermogen. Het financieel vermogen van de overheid is, in tegenstelling tot dat van de sector huishoudens, sterk negatief. Vooral 2008 was een bewogen jaar; zowel de schuld als de vorderingen schoten omhoog. Dit kwam door steun die verleend werd aan in moeilijkheden verkerende financiële instellingen in de vorm van vooral kapitaalverstrekkingen. De schuld nam in één jaar toe met 100 miljard euro. Tegelijkertijd zijn door de overnames ook de financiële bezittingen van de overheid flink toegenomen. Of de overheid die financiële bezittingen weer voor dezelfde prijs kan verkopen, is afhankelijk van de ontwikkelingen op de financiële markt en de vastgoedmarkt.

7.10 Schulden en vorderingen van de overheid, mutatie t.o.v. een jaar eerder

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Garantstelling overheid sterk opgelopen

Naast de deelname in bedrijven heeft de overheid bij de bestrijding van de financiële crisis de totale omvang van garantstellingen flink vergroot. De risico's voor de overheid van al die garanties zijn sinds 2008 substantieel toegenomen. Voorbeelden zijn de Nationale Hypotheekgarantie (NHG), het depositogarantiestelsel (spaarrekeningen zijn tot 100 000 euro gegarandeerd bij omvallen van een bank), exportkredietverzekeringen voor bedrijven en gegarandeerde leningen aan eurolanden als Ierland, Portugal en Griekenland (veelal in het kader van de eurocrisis). In 2011 stond de overheid in totaal voor 466 miljard euro garant voor risico's van burgers, bedrijven, banken en andere eurolanden¹⁾. Dit is een financieel risico voor de overheidsfinanciën met een omvang van meer dan driekwart van het bruto binnenlands product. Voor de crisis bedroeg dit risico maar 42 procent.

¹⁾ Algemene rekenkamer (2012).

7.11 Garanties en achterborgstellingen Nederland

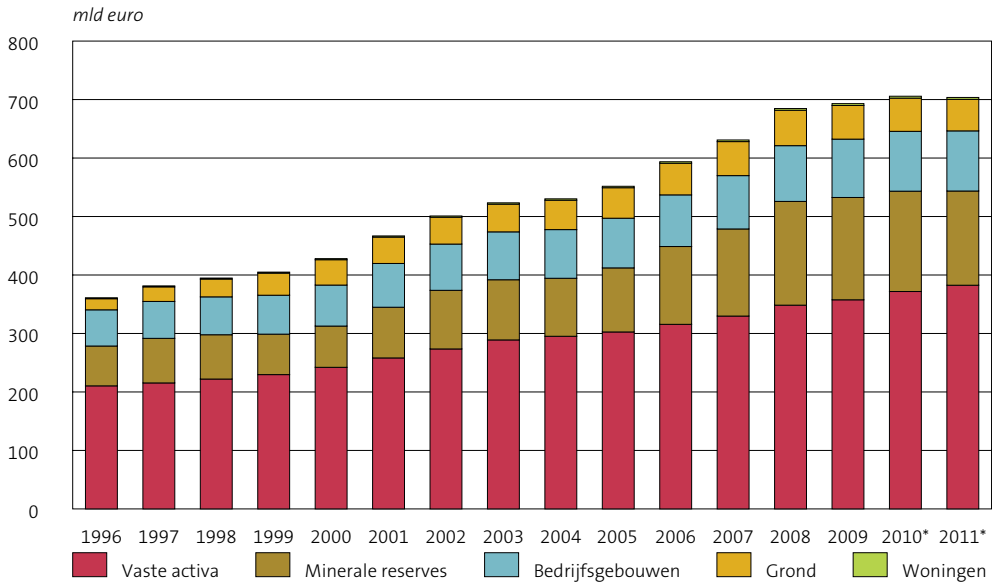
	2008	2009	2010	2011
<i>mld euro</i>				
Totaal garanties	246	389	375	466
W.v.				
Waarborgfonds Eigen Woning	98	109	126	141
Waarborgfonds Sociale Woningbouw	72	76	85	88
Bancaire leningen	3	47	40	33
Hypotheekportefeuille ABN AMRO	0	33	0	0
Europese Financiële Stabiliteitsfaciliteit (EFSF)	0	0	26	98
DNB deelneming IMF	10	23	29	33
Totaal garanties in % bbp	41	68	64	77

Bron: DNB, jaarverslag 2011, p. 49.

Dalende aardgasreserves kunnen vermogen overheid aantasten

Minerale reserves vormen met 26 procent een belangrijk onderdeel van het niet-financieel vermogen van de overheid. In de afgelopen jaren is de gasprijs zodanig gestegen dat, ondanks dat de verwachte fysieke hoeveelheid aardgas in de Nederlandse bodem aan het afnemen is, de totale waarde van de aardgasvoorraden de afgelopen 15 jaar ruim 2,5 keer zo groot is geworden. Op 31 januari 2011 bedroeg de waarde van de aardgasreserves 161 miljard euro. Dit komt overeen met ongeveer een kwart van het bbp. Op basis van de netto jaarproductie resteerde aan het eind van 2011 nog voor vijftien jaar aardgasvoorraad in de Nederlandse bodem. Met het opraken van de aardgasreserve verdwijnt ook een belangrijk bron van inkomsten van de overheid.

7.12 Niet-financiële activa overheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

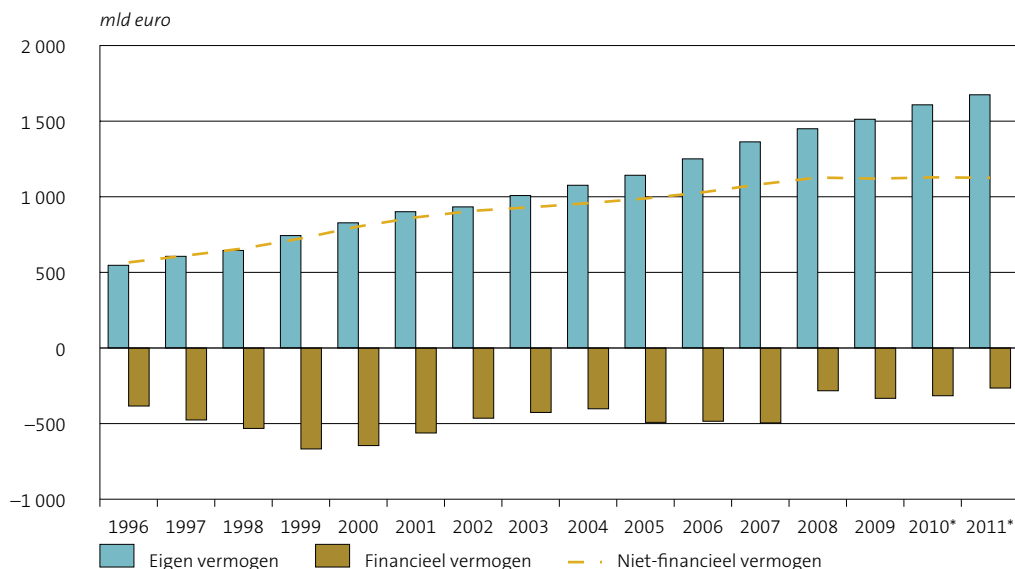
Het vermogen van ondernemingen

Ondernemingen kunnen worden opgesplitst in financiële ondernemingen (zoals banken, pensioenfondsen en verzekeraars) en niet-financiële ondernemingen. Deze laatste groep bestaat uit bedrijven die zich bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare diensten. Deze ondernemingen bezitten grote hoeveelheden vaste activa die vooral bestaan uit woningen inclusief grond (506 miljard euro) en bedrijfsgebouwen (216 miljard euro). De woningen zijn eigendom van woningcorporaties. In 2011 is het niet-financieel vermogen van deze ondernemingen licht gedaald door de daling van de grondprijs. Financiële instellingen hebben met 50 miljard euro (2011) relatief weinig materieel bezit. De niet-financiële balans is voor financiële instellingen van ondergeschikt belang.

Het nettovermogen van ondernemingen kenmerkt zich door een negatief financieel vermogen, vooral bij de niet-financiële ondernemingen. Dit komt voornamelijk door de uitgegeven aandelen die binnen de nationale boekhouding als schuld op de balans staan. Daarom geeft het nettovermogen een vertekend beeld van de positie van ondernemingen. Om de positie te beoordelen is het beter om aandelen in handen van derden niet als

schuld te beschouwen. Het saldo dat overblijft indien het aandelenkapitaal niet als schuld wordt geboekt, is het eigen vermogen.

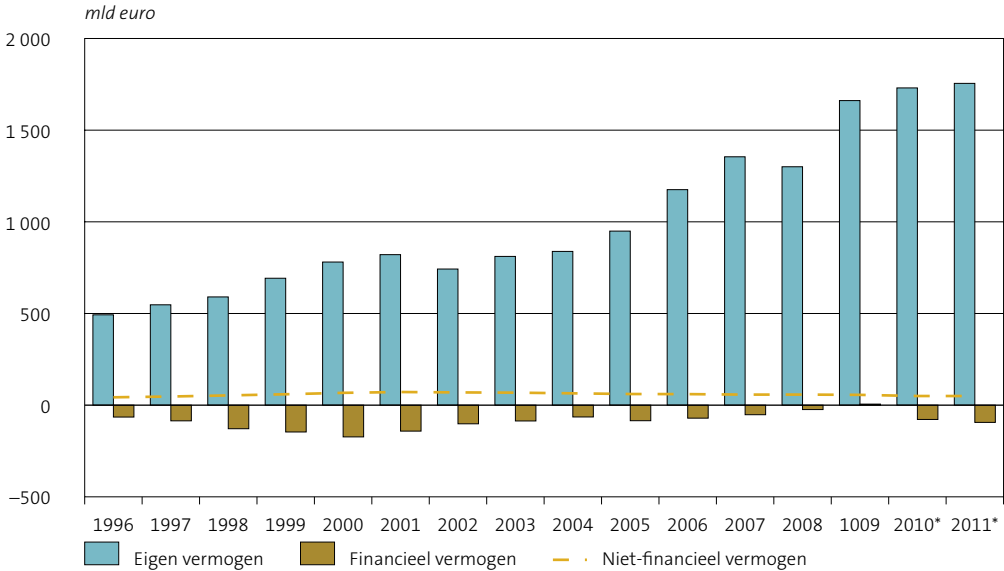
7.13 Vermogen niet-financiële instellingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Financiële instellingen hebben zeer hoge schulden en vorderingen. Dit weerspiegelt hun rol in het economisch verkeer als intermediair. De hoofdwerkzaamheden van banken en andere financiële instellingen is het lenen en uitlenen van geld en het uitgeven van en beleggen in aandelen en andere effecten. De uitstaande leningen zijn daarom ruim vertegenwoordigd. Binnen de financiële sector en ook van de diverse economische sectoren hebben banken verreweg de grootste schuld. Exclusief aandelen in handen van derde bedraagt de totale schuld van financiële instellingen meer dan 4 biljoen euro. Hierbij vallen de schulden van huishoudens en de overheid van respectievelijk 800 en 500 miljard euro in het niet. Ondanks de kredietcrisis is het eigen vermogen van financiële instellingen sinds 2008 fors gestegen.

7.14 Vermogen financiële instellingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Financiële instellingen lopen waarderingsrisico

Een belangrijk aspect bij het samenstellen van de balans van financiële instellingen vormt de waardering van nog uitstaande vorderingen. Op Griekse staatsobligaties hebben financiële instellingen al af moeten schrijven. Op dit moment tellen vorderingen op landen als Italië en Spanje voor minder dan de nominale waarde mee bij het bepalen van het vermogen van financiële instellingen. Een andere veelal nog niet genomen afboeking betreft die op direct of indirecte vastgoedbeleggingen. De waarde van het commerciële vastgoed (winkels en kantoren) is waarschijnlijk, als gevolg van de oplopende leegstand, lager dan nu veelal op de balans staat van de beleggers in deze gebouwen. Maar ook de waarde van het onderpand op woninghypotheken kan in de toekomst mogelijk flink lager blijken te zijn. Als dit leidt tot afboekingen dan zal dat gevolgen hebben voor het nettovermogen van de financiële instellingen.

Conclusie

Tot de financiële crisis in 2008 is het nationaal vermogen van Nederland spectaculair gestegen. De stijging van het vermogen is vooral het gevolg geweest van substantiële vermogenswinsten. De belangrijkste bijdrage aan de vermogensgroei tot 2009 was de

waardestijging van vastgoed die tot uitdrukking komt in de waarde van grond. Sinds de kredietcrisis is een kentering zichtbaar. Het totale vermogen groeit weliswaar nog, maar lang niet zo snel als voor de crisis.

Op het niveau van de individuele sectoren is vooral het financiële beeld van de overheid fors verslechterd. De overheid wordt door de crisis geconfronteerd met een enorme toename van de staatsschuld. Bij de huishoudens is de waarde van het eigen woningbezit aangetast en is het niet-financieel vermogen sinds 2009 alleen maar gedaald. Dankzij stijgingen in het financieel vermogen als gevolg van de positieve ontwikkelingen op de effectenbeurzen is de totale vermogenspositie van huishoudens nog niet aangetast. Enerzijds stijgen de pensioenreserves, anderzijds dalen de schulden van huishoudens.

Duidelijk is dat de risico's en kwetsbaarheden sinds het uitbreken van de crisis zijn toegenomen. De staatsinterventies hebben de staatsschuld doen oplopen, maar hiertegenover staan vorderingen zoals aandelen in Fortis Bank / ABN AMRO. De vraag is wel hoeveel deze vorderingen werkelijk waard zijn. Bij de bestrijding van de financiële crisis is de omvang van de garantstelling door de rijksoverheid flink gestegen. Bij huishoudens stijgen de pensioenreserves, maar gezien de vergrijzing en de lage beleggingsinkomsten is het maar de vraag of de waarde van het pensioenvermogen voldoende zal zijn om de aanspraken na te komen. Voor financiële instellingen geldt dat de waarde van het commerciële vastgoed (winkels en kantoren) lager is dan nu veelal op de balans staat. Maar ook de waarde van het onderpand op woninghypotheken kan in de toekomst mogelijk flink lager blijken te zijn. Als dit tot afboekingen leidt, zal dat gevolgen hebben voor het eigen vermogen van financiële instellingen.

8

Menselijk kapitaal in cijfers

- Definitie en schattingsmethode
- Ontwikkeling menselijk kapitaal
- Veranderingen in menselijk kapitaal
- Menselijk kapitaal en het bbp
- Conclusie
- Bijlage: Gebruikte methode en data in de schattingen voor menselijk kapitaal

Menselijk kapitaal in cijfers

De wereldwijde economie wordt alsmaar kennisintensiever. Om mee te kunnen doen is een hoog kennisniveau van de bevolking van cruciaal belang. De kennis van een bevolking kan gezien worden als een kapitaalgoed dat net als bijvoorbeeld de fysieke infrastructuur ontwikkeld en onderhouden moet worden. Ook is volgens de moderne economische theorie over groei en duurzame ontwikkeling menselijk kapitaal van cruciaal belang. In de kapitaaltheorie van duurzame ontwikkeling is menselijk kapitaal bijvoorbeeld onderdeel van de nationale kapitaalvoorraad, dat bestaat uit verschillende typen kapitaal (fysiek kapitaal, natuurlijk kapitaal, financieel kapitaal en kenniskapitaal). Deze theorie stelt dat voor een duurzaam groeipad het reële kapitaal per hoofd over de tijd heen op zijn minst niet mag dalen.

De laatste jaren zijn door diverse nationale statistische organisaties en ook de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) methoden ontwikkeld om het menselijk kapitaal uit te drukken in geld. In dit artikel worden de eerste resultaten gepresenteerd van de becijfering van het menselijk kapitaal in Nederland. Aan de hand van deze resultaten wordt ingegaan op de ontwikkeling van het menselijk kapitaal in de jaren 1999–2009. De cijfers zijn geen officiële CBS-statistiek en worden niet gepubliceerd. De schattingen verkeren nog in de onderzoeksfase en ze zijn sterk exploratief van karakter. Daarom is voorzichtigheid op zijn plaats bij het trekken van conclusies op basis van dit artikel. De resultaten geven een indicatie van de bronnen van groei van menselijk kapitaal, investeringen in menselijk kapitaal, en hoe menselijk kapitaal zich verhoudt tot andere typen kapitaal en het bruto binnenlands product (bbp). De uitkomsten worden op een aantal punten vergeleken met een studie die OESO recentelijk heeft gemaakt.

Het artikel vangt aan met een korte uitleg van de gebruikte methode. Hierna wordt ingegaan op de ontwikkeling van het menselijk kapitaal in Nederland, zowel nominaal als reëel. Vervolgens wordt een analyse gemaakt van de investeringen in menselijk kapitaal. Tot slot wordt de verhouding tussen het bbp en het menselijk kapitaal besproken.

Definitie en schattingsmethode

Menselijk kapitaal kan op vele manieren gedefinieerd worden. De OESO (2007) definieert menselijk kapitaal als *'kennis, vaardigheden en bekwaamheden belichaamd in individuen, die relevant zijn voor economische activiteit en die gevormd worden door onderwijs en trai-*

ning'. Dit is uit te breiden naar andere factoren die ook bijdragen aan de vorming van menselijk kapitaal, zoals investeringen in gezondheid.

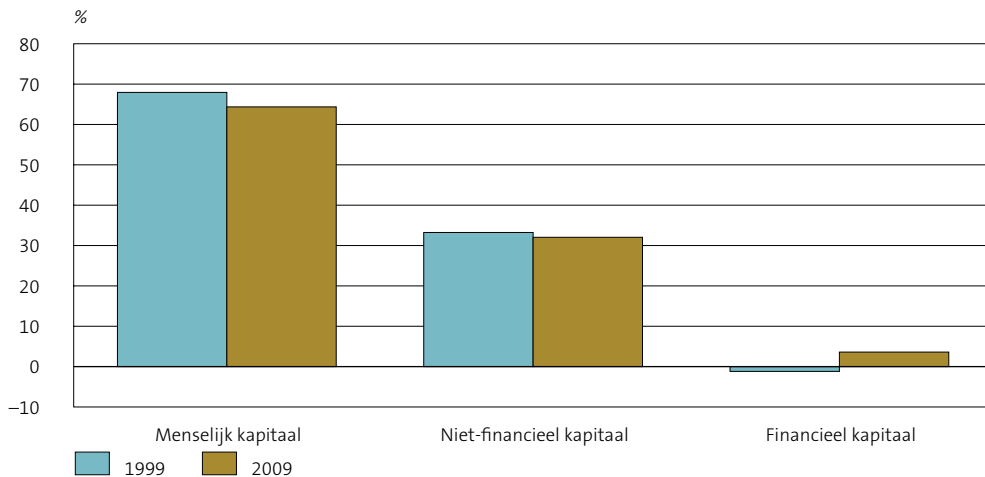
In dit artikel wordt menselijk kapitaal geschat met de '*lifetime-inkomensmethode*' van Jorgenson en Fraumeni (1989, 1992). Deze methode bepaalt menselijk kapitaal van een individu als de waarde van alle toekomstige inkomens die hij of zij naar verwachting zal genereren gedurende de rest van zijn of haar werkzame leven. Deze waarde hangt af van het opleidingsniveau van het individu en de kans om een hoger opleidingsniveau te behalen. Het arbeidsinkomen is in deze methode een waardering van investeringen in menselijk kapitaal door middel van onderwijs. Wanneer iemand een opleiding volgt, stijgt het verwachte inkomen en daarmee ook zijn of haar menselijk kapitaal. De populatie wordt voor de berekeningen opgesplitst in groepen naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. De nationale menselijk kapitaalvoorraad wordt berekend als de som van het verwachte inkomen van alle individuen in de betreffende populatie. In de berekeningen wordt alleen de bevolking in de leeftijd 15–64 jaar meegenomen (Voor meer uitleg zie *bijlage*).

Ontwikkeling menselijk kapitaal

In 2009 bedroeg de waarde van het menselijk kapitaal in Nederland 6,7 biljoen euro. Dit is een stijging van 70 procent ten opzichte van 1999. De omvang van menselijk kapitaal is veel groter dan dat van het niet-financieel en financieel vermogen, oftewel het nationaal vermogen (zie *Opbouw nationaal vermogen stukt*). Het aandeel van menselijk kapitaal is in de loop van de tijd wel licht gedaald. Dit komt echter door de toename van het financieel vermogen van Nederland en niet door afname van het menselijk kapitaal.

In internationaal opzicht is een dergelijke omvang van het menselijk kapitaal overigens niet uitzonderlijk groot. In een recente studie van de OESO (Liu, 2011) zijn schattingen van menselijk kapitaal gemaakt op basis van data in 2006 voor 15 landen, waaronder Nederland. Het internationale gemiddelde van de verhouding menselijk kapitaal en niet-financieel vermogen was 4,7. Voor Nederland schatte de OESO een ratio van 3,6. Het CBS schat nu een ratio van 3,2 voor 2006. Het verschil tussen deze ratio's voor Nederland komt waarschijnlijk door het verschil in de gebruikte data en in de modelaannames.

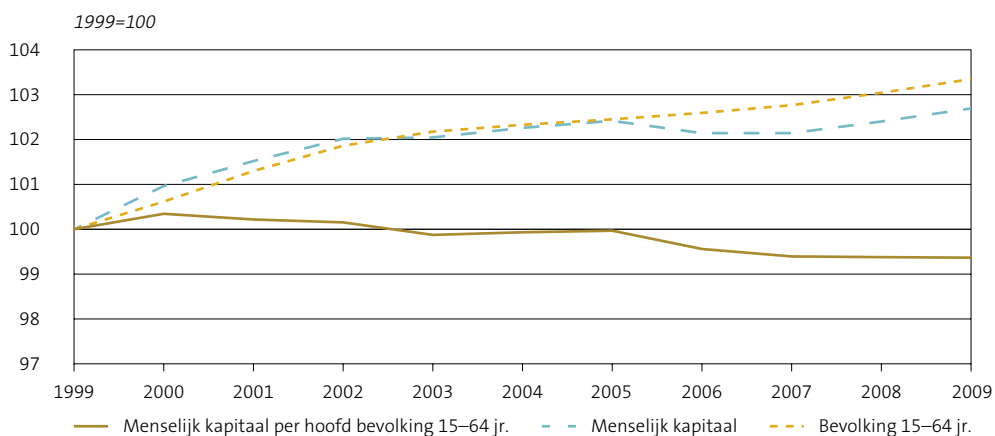
8.1 Aandeel in het totale vermogen

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

Reële ontwikkeling menselijk kapitaal per hoofd voldoet niet aan voorwaarde duurzame groei
 Een groot deel van de ontwikkeling van de waarde van menselijk kapitaal wordt veroorzaakt door de 'prijs' van het menselijk kapitaal, die meer samenhangt met kortetermijn economische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld cao-loonstijgingen). De fundamentele langetermijnveranderingen in de belichaamde kennis in individuen (zoals stijging in het opleidingsniveau) komen tot uiting in de reële of volumeontwikkeling.

8.2 Bevolking en volume menselijk kapitaal

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken en nationale rekeningen, detailgegevens.

Het volume van het menselijk kapitaal is tussen 1999 en 2009 licht gestegen met gemiddeld iets minder dan 0,3 procent per jaar. De meeste groei kwam voort uit de groei van de bevolking 15–64 jaar. Tussen 1999 en 2009 groeide de Nederlandse bevolking met iets meer dan 0,3 procent per jaar. De volumegroei van menselijk kapitaal per hoofd (ofwel per persoon in de bevolking 15–64 jaar) was daarentegen negatief (afgerond –0,1 procent). Deze experimentele schatting lijkt er op te duiden dat de ontwikkeling van het menselijk kapitaal per hoofd in Nederland niet voldoet aan de eerder genoemde voorwaarde voor een duurzaam ontwikkelingspad.

8.3 Gemiddelde jaarlijkse volumegroei menselijk kapitaal, 1999–2000

	%
Menselijk kapitaal	0,3
Door aantal personen in bevolking 15–64 jaar	0,3
Door menselijk kapitaal per persoon in de bevolking 15–64 jaar	–0,1

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

N.B. De cijfers zijn afgerond.

Relatief lage groei menselijk kapitaal in Nederland

De eerdergenoemde studie van de OESO heeft voor twaalf van de vijftien landen in de analyse een tijdreeks geconstrueerd (variërend tussen 197 en 2007). In deze studie zat Nederland er niet bij vanwege gebrek aan OESO data voor een aantal jaren. Vergeleken met de groei van het menselijk kapitaal in deze twaalf landen, die varieerde van 0,5 tot 1,3 procent per jaar, is de groei in Nederland (0,3 procent) laag. Dit komt door een relatief lage groei van de bevolking 15–64 jaar en een dalend menselijk kapitaal per hoofd. De meeste van de twaalf landen hebben een hogere bevolkingsgroei dan Nederland. Bij vier van de twaalf landen was er sprake van een daling van het volume van het menselijk kapitaal per hoofd, met 0,2 à 0,3 procent per jaar (Israël, Korea, Noorwegen en de Verenigde Staten). Deze landen hadden echter een hogere bevolkingsgroei dan Nederland. Bij vier andere landen bleek het menselijk kapitaal per hoofd relatief stabiel te zijn, ofwel er was

sprake van nulgroei (Australië, Canada, Frankrijk en Nieuw-Zeeland). In drie landen (Italië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk) nam het menselijk kapitaal per hoofd toe met 0,1 tot 0,3 procent per jaar, en voor Polen is er een uitschieter van 0,9 procent.

8.4 Effecten van verschuivingen in de samenstelling van de populatie, 1999–2009

	%
Groei menselijk kapitaal per hoofd	–0,1
Verschuivingen tussen mannen en vrouwen	0,0
Verschuivingen tussen leeftijdsgroepen	–0,7
Verschuivingen tussen bereikte onderwijsniveaus	0,7

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

N.B.: De som van de bedragen telt niet op tot de totale groei.

Veroudering bevolking vlakt positief effect uit van stijging in opleidingsniveau

De negatieve groei van menselijk kapitaal per hoofd komt door de veroudering van de bevolking 15–64 jaar. De gemiddelde leeftijd van de bevolking 15–64 jaar is gestegen van 38,8 in 1999 tot 40,2 jaar in 2009. Deze structurele verschuiving had een negatief effect op de groei van het menselijk kapitaal per hoofd met 0,7 procent per jaar. Oudere mensen hebben een hoger jaarinkomen, maar hebben minder arbeidsjaren over tot hun pensioen, waardoor hun menselijk kapitaal lager ligt dan die van jongere mensen.

De stijging van het opleidingsniveau tussen 1999 en 2009 had daarentegen een positief effect van 0,7 procent per jaar. Het gemiddelde opleidingsniveau is in Nederland fors gestegen. Het aandeel van mensen met hoger onderwijs steeg van bijna 19 procent van de bevolking 15–64 jaar in 1999 naar bijna 24 procent in 2009. Onderwijs doet de verwachte toekomstige jaarinkomens stijgen en daardoor ook het menselijk kapitaal. Ondanks de licht gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen en de stijging van hun kapitaal is het effect van verschuivingen tussen mannen en vrouwen zo goed als verwaarloosbaar.

8.5 Aandeel en groei in de bevolking 15–64 jaar

	1999	2009	Gemiddelde jaarlijkse groei
	%		
Bevolking 15–64 jaar	100	100	0,3
Geslacht			
mannen	51	50	0,3
vrouwen	49	50	0,4
Leeftijd			
15–24 jarigen	17	18	0,8
25–34 jarigen	23	18	–2,2
35–44 jarigen	24	22	–0,2
45–54 jarigen	21	22	0,8
55–64 jarigen	15	19	3,1
Opleidingsniveau¹⁾			
Laag A	15	13	–1,0
Laag B	25	20	–1,9
Midden A	23	20	–0,9
Midden B	18	22	2,5
Hoog A	12	15	2,4
Hoog B	6	9	3,4

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

¹⁾ Zie bijlage voor typen opleidingen.

Volgens de OESO investeren sommige landen niet genoeg in onderwijs om het negatieve effect van de veroudering van de bevolking te compenseren. Omdat de groei van de bevolking 15–64 jaar in Nederland in internationaal opzicht al laag is en niet veel hoger kan worden, zal de groei van het menselijk kapitaal vooral moeten komen van de groei in het menselijk kapitaal per hoofd van de bevolking.

Groei dankzij vrouwen, mensen van middelbare leeftijd en hoger opgeleiden

Uit een uitsplitsing van de ontwikkeling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau blijkt dat de meeste groei van het menselijk kapitaal voortkwam uit de groei van het menselijk kapitaal van vrouwen, en nauwelijks van die van mannen. Dit komt vooral doordat het aantal vrouwen in de bevolking sterker is gestegen. De groeibijdrage van vrouwen aan het menselijk kapitaal per hoofd was positief, terwijl die van mannen is afgenomen. De volumegroei van het menselijk kapitaal per hoofd binnen de groep mannen zelf is negatief. Blijkbaar is bij mannen het effect van investeringen in onderwijs ondergesneeuwd geraakt door de veroudering in de mannelijke bevolking.

De bijdrage van de 25 tot 34-jarigen aan de volumegroei van het menselijk kapitaal is in de loop der tijd verminderd, vooral doordat het aantal personen in die groep is afgenomen. De 35 tot 54-jarigen droegen het meest bij aan de groei. Bij de 35 tot 44-jarigen komt dit met name door een hoge positieve groeibijdrage van het menselijk kapitaal per persoon, en bij de 45 tot 54-jarigen door een groei in het aantal personen. De veroudering van de populatie is ook te zien aan het groter worden van de oudste groep, de 55 tot 64-jarigen. Omdat de groeibijdrage aan het menselijk kapitaal per hoofd door deze groep sterk is afgenomen, is de groeibijdrage toch klein ondanks de groei van het aantal personen. Het volume van het menselijk kapitaal per hoofd binnen de groep is wel toegenomen, maar blijkbaar niet genoeg om positief bij te dragen aan het menselijk kapitaal per hoofd.

8.6 Bijdrage aan gemiddelde jaarlijkse groei menselijk kapitaal naar kenmerk, 1999–2009

	Menselijk kapitaal	Aantal personen	Menselijk kapitaal per hoofd
%punt			
Totale bevolking 15–64 jaar	0,3	0,3	–0,1
Geslacht			
mannen	0,0	0,1	–0,1
vrouwen	0,3	0,2	0,1
Leeftijd			
15–24 jarigen	0,2	0,1	0,1
25–34 jarigen	–0,4	–0,5	0,1
35–44 jarigen	0,2	0,0	0,2
45–54 jarigen	0,2	0,2	0,1
55–64 jarigen	0,1	0,5	–0,4
Opleidingsniveau¹⁾			
Laag A	0,0	–0,2	0,2
Laag B	–0,4	–0,4	0,0
Midden A	–0,3	–0,2	–0,1
Midden B	0,3	0,5	–0,2
Hoog A	0,3	0,3	0,0
Hoog B	0,3	0,3	0,1

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

N.B.: De som van de bedragen telt niet op tot de totale groei.

¹⁾ Zie bijlage 1 voor typen opleidingen.

Mensen met een behaald onderwijsniveau Laag B (zoals vmbo) en Midden A (onder andere havo) droegen steeds minder bij aan de groei van het menselijk kapitaal, met name door de daling van het aantal personen in deze groepen. De drie hoogste onderwijsniveaus (zo-

als vwo en mbo-4, en hoger onderwijs) droegen elk evenveel (rond 0,3 procentpunt) bij aan de totale groei van het menselijk kapitaal. Maar alleen bij Hoog B (waaronder wo en hbo masters) was er sprake van een positieve groeibijdrage van het menselijk kapitaal per hoofd. Dit terwijl het volume van het menselijk kapitaal per hoofd binnen de groep in feite is afgenomen. Er lijkt dus niet voldoende te zijn geïnvesteerd in onderwijs als compensatie voor de veroudering binnen de groep. Als deze afname zich doorzet in de toekomst, zal de groeibijdrage van mensen met Hoog B aan het menselijk kapitaal per hoofd uiteindelijk ook negatief worden.

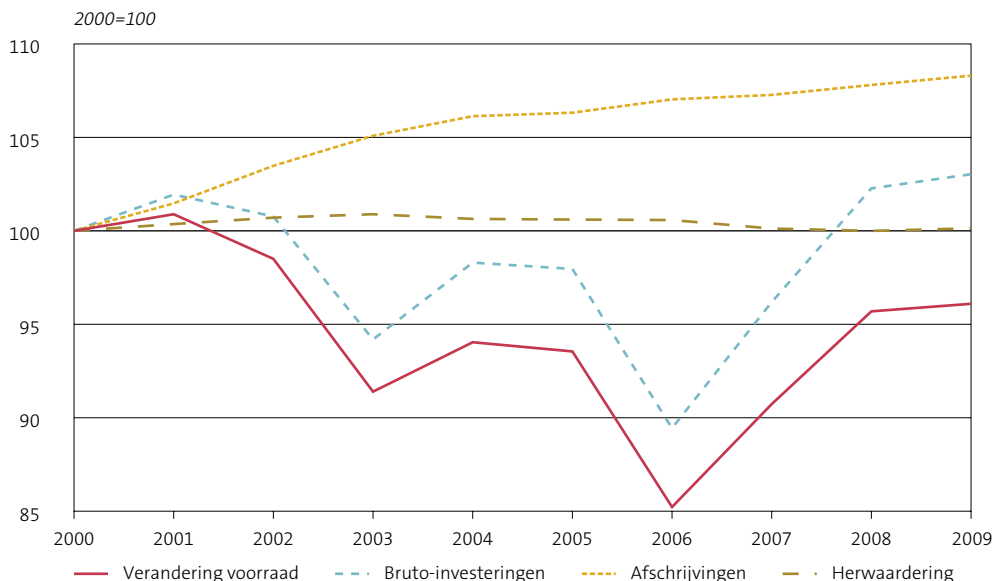
Veranderingen in menselijk kapitaal

Netto-investeringen in menselijk kapitaal gedaald

De verandering in de menselijk kapitaalvoorraad kan, net als bij conventionele vaste activa, opgesplitst worden in investeringen, afschrijvingen en herwaarderingen. De investeringen zijn de som van veranderingen als gevolg van onderwijs en immigratie, en de toetreding van 15-jarigen tot de populatie. Met afschrijving wordt hier bedoeld het negatieve effect van veroudering door vermindering in de waarde van het menselijk kapitaal naarmate een individu ouder wordt, doordat zijn of haar verwachte resterende arbeidsleven korter wordt, of het negatieve effect door het wegvallen van individueel menselijk kapitaal (pensionering, sterfte of emigratie). Herwaarderingen ten slotte zijn de veranderingen in het menselijk kapitaal (of 'prijs') van individuen met een gegeven set van kenmerken (geslacht, leeftijd en opleidingsniveau). De waarde van herwaarderingen wordt voor een aanzienlijk deel bepaald door kortetermijnveranderingen in de waarde van het menselijk kapitaal, die weinig van doen hebben met veranderingen in belichaamde kennis in individuen. De kortetermijnveranderingen zijn het gevolg van economische fluctuaties en de situatie op de arbeidsmarkt.

Wat opvalt is dat afschrijvingen en herwaarderingen zich geleidelijk ontwikkelden, terwijl de investeringen sterk fluctueerden (in volume-termen). Dit komt omdat beleidswijzigingen en structurele veranderingen in de economie en op de arbeidsmarkt sneller doorwerken in investeringen in onderwijs en immigratie. Bij herwaarderingen en afschrijvingen is dit niet het geval, omdat het hier grotendeels gaat om langetermijnveranderingen in de samenstelling van de bevolking.

8.7 Volumeontwikkeling menselijk kapitaal

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

Het volume van de bruto-investeringen groeide met gemiddeld 0,3 procent per jaar. Tussen 2003 en 2007 was het volume van de investeringen lager dan in 1999. Dit komt omdat de investeringen in onderwijs en immigratie toen lager waren ten opzichte van 1999. Pas vanaf 2008 trekken de investeringen weer aan. Het aantal 15-jarigen dat er elk jaar erbij kwam in de bevolking 15–64 jaar is daarentegen de hele periode hoger geweest dan in 1999, en de ontwikkeling ervan is ook zeer geleidelijk geweest.

In dezelfde periode is het volume van de afschrijvingen geleidelijk steeds hoger geworden, met een gemiddelde groei van 0,9 procent per jaar. De twee componenten van de afschrijvingen (veroudering en uitval) hadden echter tegengestelde effecten. Er waren steeds minder mensen die vervroegd uittraden, stierven vóór hun 65^e jaar, of emigreerden. De afschrijvingen door dergelijke uitval daalden hierdoor met gemiddeld 2,4 procent per jaar. De netto-investeringen in menselijk kapitaal daalden echter toch door de stijging van de afschrijvingen vanwege veroudering (met 1,0 procent per jaar). Om deze veroudering van de bevolking te compenseren zou de stijging in de bruto-investeringen vanaf 2008 zich moeten doorzetten.

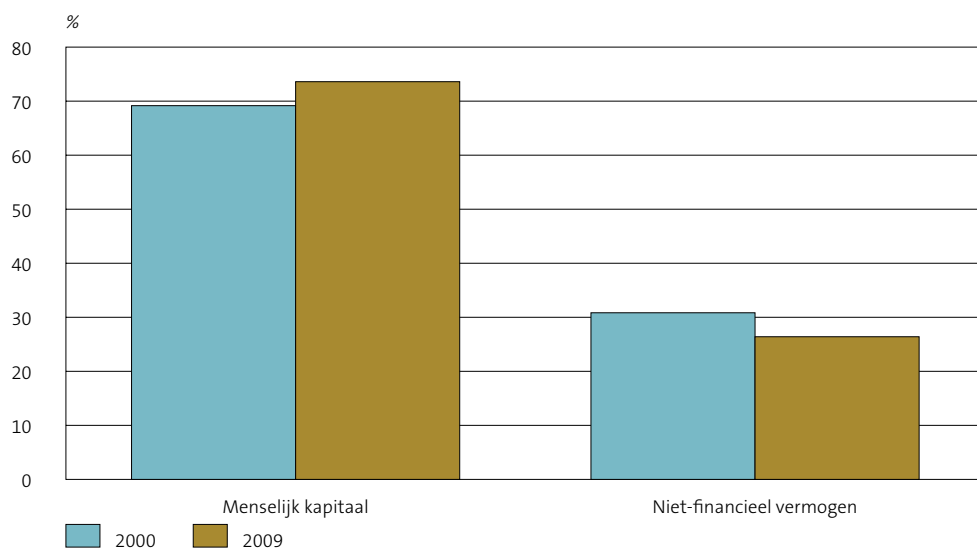
In de volumeontwikkeling van herwaardering is er zoals verwacht weinig verandering te zien. Herwaardering meet de stijging in het aantal mensen in de bevolking 15–64 jaar,

gegeven hun persoonlijke kenmerken (geslacht, leeftijd en opleidingsniveau). De waarde van de herwaardering bestaat vooral uit een prijscomponent. In deze prijscomponent zitten grote, cyclische, fluctuaties, die voortkomen uit kortetermijnveranderingen in de economie en op de arbeidsmarkt. Deze fluctuaties bepalen de veranderingen in de waarde van het menselijk kapitaal. Wezenlijke veranderingen in de belichaamde kennis en competenties van individuen komen tot uiting in de bruto-investeringen. Voor beleidsmakers zijn daarom de volumeontwikkelingen van de verandering in het menselijk kapitaal en de bruto-investeringen relevant.

Investerings in menselijk kapitaal veel groter dan investeringen in niet-financieel vermogen

De waarde van de bruto-investeringen in menselijk kapitaal (investeringen in onderwijs en immigratie, en toetreding van 15-jarigen tot de bevolking 15–64 jaar) kan vergeleken worden met die van bruto-investeringen in niet-financieel kapitaal. Analoom aan de verdeling van het nationaal vermogen, blijkt het aandeel van de investeringen in menselijk kapitaal veel hoger te zijn dan dat van het niet-financieel vermogen. De investeringen in menselijk kapitaal zijn twee tot drie maal zo groot als die in niet-financieel kapitaal.

8.8 Aandeel in totale investeringen

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

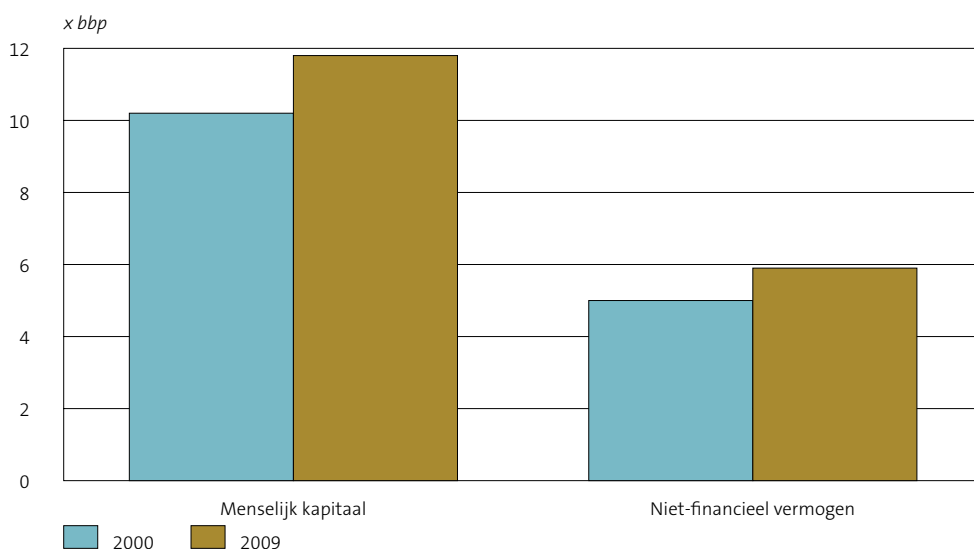
Menselijk kapitaal en het bbp

Waarde menselijk kapitaal vele malen groter dan bbp

De productiecapaciteit van een economie wordt bepaald door de hoeveelheid en kwaliteit van productiefactoren zoals kapitaal. Als menselijk kapitaal als een productiefactor wordt beschouwd, geeft het menselijk kapitaal-bbp ratio aan hoeveel eenheden menselijk kapitaal er nodig zijn om een eenheid bbp (of output) voort te brengen. Het omgekeerde van deze ratio is de productiviteit van menselijk kapitaal, ofwel de hoeveelheid output per eenheid menselijk kapitaal. De waarde van de menselijk kapitaalvoorraad blijkt vele malen groter te zijn dan de waarde van het bbp. In 1999 was de menselijk kapitaal-bbp ratio 10,2 en in 2009 is dit licht gestegen tot 11,8.

De OESO-studie schatte een internationaal gemiddelde van 10,6 voor 15 landen in 2006. Nederland had volgens deze OESO-studie de laagste ratio van de 15 landen, namelijk 8,3. De CBS schatting op basis van SSB-data voor 2006 komt echter uit op 10,7.

8.9 Relatieve omvang

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

Waarde investeringen in menselijk kapitaal ongeveer helft van bbp

Het bbp is opgebouwd uit verschillende bestedingscategorieën: consumptie, investeringen, uitvoer en invoer. De categorie investeringen bestaat uit investeringen in niet-fi-

nancieel kapitaal. Wanneer de investeringen in menselijk kapitaal meegenomen zouden worden in het 'officiële' bbp, zou deze sterk stijgen. De waarde van de investeringen in menselijk kapitaal bedroegen in 2009 ongeveer de helft van het bbp. Als het bbp inclusief de investeringen in menselijk kapitaal was geweest, waren de investeringen in menselijk kapitaal ongeveer eenderde van dit 'aangepaste' bbp.

De investeringen in menselijk kapitaal ten opzichte van het bbp daalden geleidelijk van 0,5 in 2000 tot 0,4 in 2005, om daarna langzaam terug te keren naar het oude niveau. De daling kwam doordat de waardeinstijging in de investeringen in menselijk kapitaal tijdelijk afvlakte, terwijl het bbp geleidelijk bleef stijgen.

Conclusie

In dit artikel worden schattingen van de voorraad en investeringen in menselijk kapitaal voor de Nederlandse bevolking 15–64 jaar in de periode 1999–2009 gepresenteerd. Omdat de schattingen experimenteel zijn, is voorzichtigheid op zijn plaats bij het trekken van conclusies op basis van dit artikel. Met dit in het achterhoofd kan het volgende genoteerd worden.

De waarde van het menselijk kapitaal is veel groter dan het nationaal vermogen van Nederland. Wel was de volumegroei van het menselijk kapitaal met 0,3 procent per jaar aanzienlijk lager dan dat van het niet-financieel vermogen. De groei was nog positief dankzij de groei van de bevolking 15–64 jaar (met 0,3 procent per jaar). Het volume van het menselijk kapitaal per hoofd van de bevolking 15–64 jaar nam daarentegen af met 0,1 procent per jaar. Deze daling duidt erop dat er niet werd voldaan aan de noodzakelijke voorwaarde voor duurzame groei, namelijk een niet-dalend volume van menselijk het kapitaal per hoofd.

Deze daling in het menselijk kapitaal per hoofd lijkt veroorzaakt te worden doordat de veroudering van de bevolking niet wordt gecompenseerd door investeringen in onderwijs. Het volume van de bruto-investeringen in onderwijs (en immigratie) schommelde sterk over de tijd heen, en vertoont een lage gemiddelde jaarlijkse groei van 0,3 procent. De afschrijvingen op menselijk kapitaal als gevolg van veroudering van de bevolking daarentegen stegen gelijkmatig met 1,0 procent per jaar.

Een verdere daling van het menselijk kapitaal per hoofd in de toekomst is niet gunstig. In vergelijking met andere landen heeft Nederland al een relatief lage groei van de bevolking 15–64 jaar. Groei in het menselijk kapitaal moet voor Nederland vooral komen uit groei van het menselijk kapitaal per hoofd.

Bijlage: Gebruikte methode en data in de schattingen voor menselijk kapitaal

De lifetime-inkomensmethode die is toegepast in dit artikel is een variant die momenteel internationaal gangbaar is. De schattingen zijn beperkt tot de bevolking 15–64 jaar, omdat metingen van het menselijk kapitaal van kinderen en ouderen nog zeer problematisch zijn. Wel is het zo dat de arbeidsmarktactiviteit van de bevolking 15–64 jaar een directe relatie heeft met de productieve capaciteit van een economie. In de gebruikte methode zijn de arbeidsinkomens een waardering van investeringen in menselijk kapitaal door middel van onderwijs. In de praktijk is deze meting beperkt tot formeel overheidsbekostigd onderwijs.

Berekening

Allereerst wordt de populatie opgesplitst in groepen naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Voor elke groep wordt het lifetime-inkomen ofwel menselijk kapitaal van een individu berekend. Het menselijk kapitaal is de som van het huidige arbeidsinkomen (gecorrigeerd voor de kans op werk) en de verdisconteerde waarde van het menselijk kapitaal in de komende periode (gecorrigeerd voor de overlevingskans). Deze verdisconteerde waarde is de som van de verwachte waarde van inkomens rekening houdend met de kans op studie. Er is een kans dat het representatieve individu niet studeert in de volgende periode en op zijn of haar huidige onderwijsniveau blijft steken, en een kans dat het individu een studie volgt in de komende periode om een hoger onderwijsniveau te behalen, met een bijbehorende hogere verwachte inkomens. Aangezien een studie gewoonlijk meerdere jaren (of periodes) duurt, wordt de som van de contante waarden van de inkomens gedurende de studie gedeeld door het aantal studiejaren. Hierbij worden de volgende aannames gemaakt: er is geen uitval of vertraging in de studie, studenten zijn gelijk verdeeld over de studiejaren, en studenten met niveau kunnen alleen studeren op een hoger onderwijsniveau.

Bij de berekening van het menselijk kapitaal wordt eerst aangenomen dat gepensioneerden (65 jaar en ouder) een kapitaal van nul hebben. Dan is het menselijk kapitaal van een individu van 64 jaar en met bepaald onderwijsniveau precies gelijk aan zijn of haar huidige arbeidsinkomen. Dit kapitaal wordt gebruikt voor een jonger individu met leeftijd en hetzelfde behaalde onderwijsniveau of een lager onderwijsniveau. Zo wordt er terug-

gerekend totdat de inkomens voor alle groepen zijn berekend. Dit wordt apart voor elk van de geslachten gedaan. Ten slotte worden de lifetime-inkomens gebruikt om de nationale voorraad menselijk kapitaal te berekenen.

Data

Voor de berekeningen zijn microdata voor de bevolking 15–64 jaar gebruikt uit het Sociaal Statistisch Bestand (SSB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Het SSB is een uniek stelsel van meer dan 50 koppelbare registers en een aantal enquêtes van het CBS. Het bevat gegevens over onder meer de Nederlandse bevolking naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, wie er studeert, en fiscale lonen van werknemers. De gegevens hebben wel een aantal bewerkingen ondergaan voor ze toegepast konden worden. Omdat voor maar ongeveer 40 procent van alle personen in het SSB bekend is wat hun behaalde opleidingsniveau is, zijn de data gewogen.

Er zijn zes opleidingsniveaus gecreëerd op basis van SOI-niveaus. SOI is de Standaard Onderwijsindeling, een classificatie van het CBS van opleidingen naar niveau en richting. Er is hier uitgegaan van de SOI 2006. De tabel hieronder laat zien welke SOI-niveaus de 6 opleidingsniveaus omvatten.

Tabel Hoofdingeling onderwijsniveau

Onderwijsniveau	SOI-code	Omschrijving
Laag A	t/m 32	Primair onderwijs, lager secundair vakonderwijs (bijv. vmbo, bbl).
Laag B	33	Lager algemeen en secundair vakonderwijs (mavo, havo/vwo onderbouw, vbo, vmbo theoretisch/gemengd).
Midden A	41, 42	Intermediair beroepsonderwijs en hoger algemeen secundair onderwijs (mbo 2-3, certificaten havo/vwo, havo, vhbo).
Midden B	43	Intermediair beroepsonderwijs en pre-universitair onderwijs (mbo 4, vwo, propedeuse hbo/wo).
Hoog A	51, 52, 53	Hoger beroepsonderwijs (hbo, hbo-BA, kandidaats/BA wo).
Hoog B	60, 70	Hoger onderwijs (wo doctoraal, wo en hbo MA, doctoraal, postdoctoraal).

Bron: CBS.

9

Hypotheekschuld in Nederland

- De hypotheekschuld in Europees perspectief
- Vergelijking met de Duitse woningmarkt: de vraagkant
- Vergelijking met de Duitse woningmarkt: de aanbodkant
- Vergelijking met de Duitse woningmarkt: fiscale verschillen
- Risico's van de hypotheekschuld
- De hypotheekschuld in breder perspectief
- Recente ontwikkelingen
- Conclusie

Hypotheekschuld in Nederland

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis is de wereld argwanender geworden tegenover schuld. Een internationaal in het oog springende schuld is de omvang van de Nederlandse hypotheeken. Deze wordt door sommigen als een bedreiging gezien voor de financiële stabiliteit van zowel huishoudens, banken als de Nederlandse economie in zijn geheel. Deze bedreiging is reëler geworden sinds de huizenprijzen voor het eerst sinds lange tijd dalen.

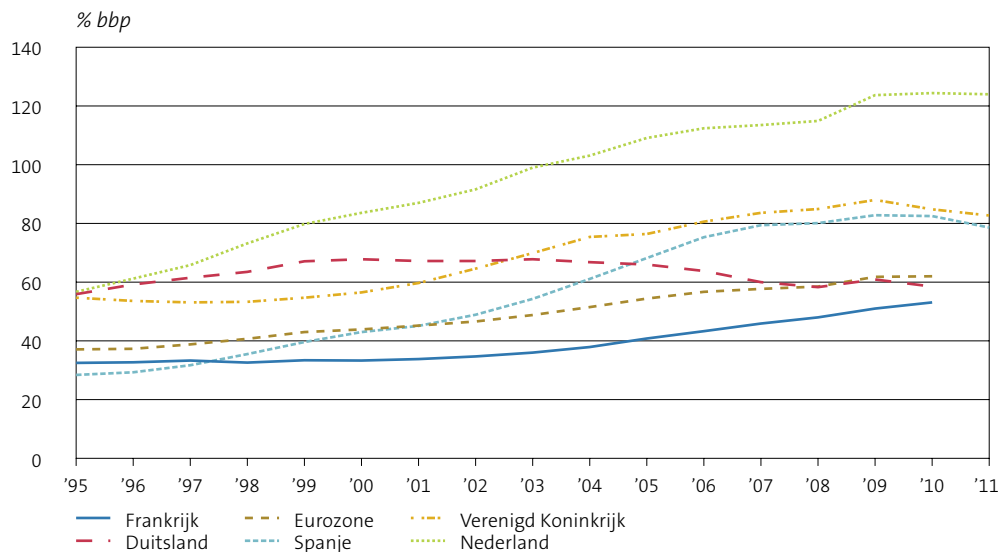
In dit artikel wordt de geschiedenis en de huidige stand van de Nederlandse hypotheekschuld geanalyseerd. Dit gebeurt vanuit zowel de vraag naar woningen als het aanbod hiervan, met speciale aandacht voor fiscale maatregelen op het gebied van hypotheekverstrekking (zoals de hypotheekrenteaftrek). Om de Nederlandse situatie op de woningmarkt in perspectief te kunnen plaatsen wordt deze vergeleken met de Duitse woningmarkt, waar de hypotheekschuld en huizenprijzen de laatste twee decennia juist zijn gedaald.

Na de vergelijking met Duitsland worden de risico's van de hoge hypotheekschuld voor de Nederlandse economie als geheel, de huishoudens, en de banken besproken. Vervolgens wordt de schuld afgezet tegen de materiële bezittingen en de besparingen van huishoudens. Ten slotte worden recente ontwikkelingen op het gebied van de woningmarkt en de hypotheekschuld gepresenteerd.

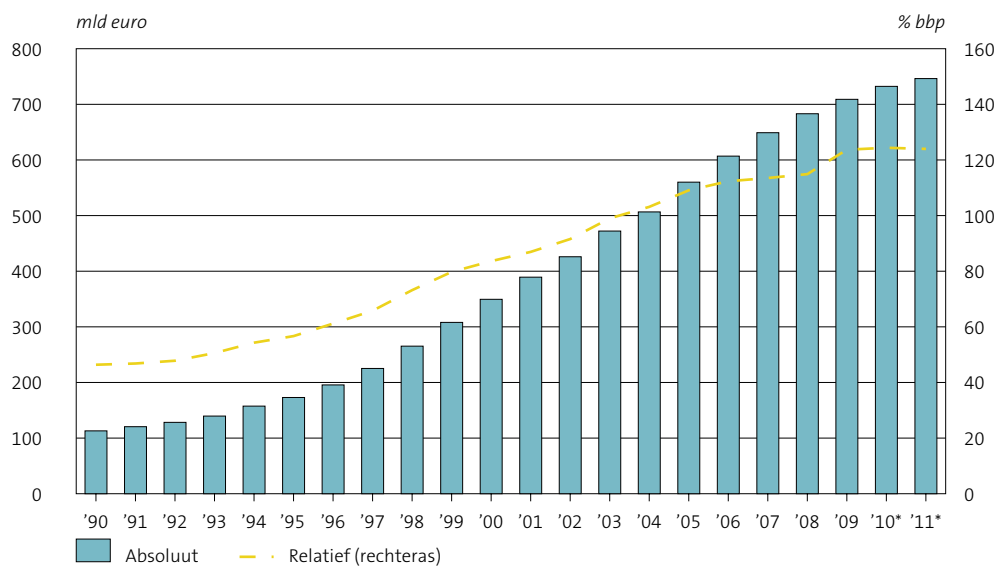
De hypotheekschuld in Europees perspectief

Uitgedrukt als percentage van het bbp hebben Nederlandse huishoudens de hoogste langlopende schuld van de eurozone. De totale langlopende schuld van alle Nederlandse huishoudens steeg van 56 procent van het bbp in 1995 tot meer dan 125 procent in 2011. Ruim 90 procent hiervan wordt gevormd door hypotheeken. De toename van de langlopende schuld verliep sneller dan in bijvoorbeeld Frankrijk, Spanje of het Verenigd Koninkrijk. In Duitsland *daalde* de relatieve schuld van huishoudens. In 1995 kende Duitsland nog dezelfde schuldquote als Nederland, terwijl deze in 2011 nog maar de helft van die van Nederland bedroeg.

9.1 Langlopende leningen huishoudens incl. IZWh's

9.2 Langlopende leningen huishoudens, Nederland

Tegelijk met de hypotheekschuld stegen in Nederland de huizenprijzen tot het uitbreken van de crisis explosief. Rond de eeuwwisseling stegen ze jaarlijks met bijna 20 procent. Over de hele periode 1985–2007 stegen de gemiddelde huizenprijzen in Nederland met 228 procent, terwijl de inflatie over dezelfde periode 56 procent bedroeg. Ook België, Spanje, Ierland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zagen hun huizenprijzen in deze periode meer dan verdriedubbelen. In Duitsland werden de huizen daarentegen minder waard.¹⁾

De relatie tussen de woningprijzen en de hypotheekschuld is complex. De hoogte van nieuw afgesloten hypotheekleningen stijgt in de regel mee met de huizenprijzen, maar in de andere landen met eveneens stijgende huizenprijzen, nam de hypotheekschuld minder sterk toe dan in Nederland. De hypotheekrenteaftrek lijkt hierin een beslissende rol te hebben gespeeld. Hierop zal in de paragraaf over fiscale verschillen dieper worden ingegaan.

Het feit dat de hypotheekschuld en huizenprijzen zich in Duitsland en Nederland vanaf midden jaren negentig totaal anders hebben ontwikkeld, maakt een vergelijking tussen beide landen interessant. In het vervolg worden de ontwikkelingen besproken die van belang zijn voor het verloop van de huizenprijzen en de hypotheekschuld in beide landen. Hierbij komen zowel de vraagkant als de aanbodkant van de woningmarkt aan de orde, alsmede de fiscale regelgeving op dit terrein.

Vergelijking met de Duitse woningmarkt: de vraagkant

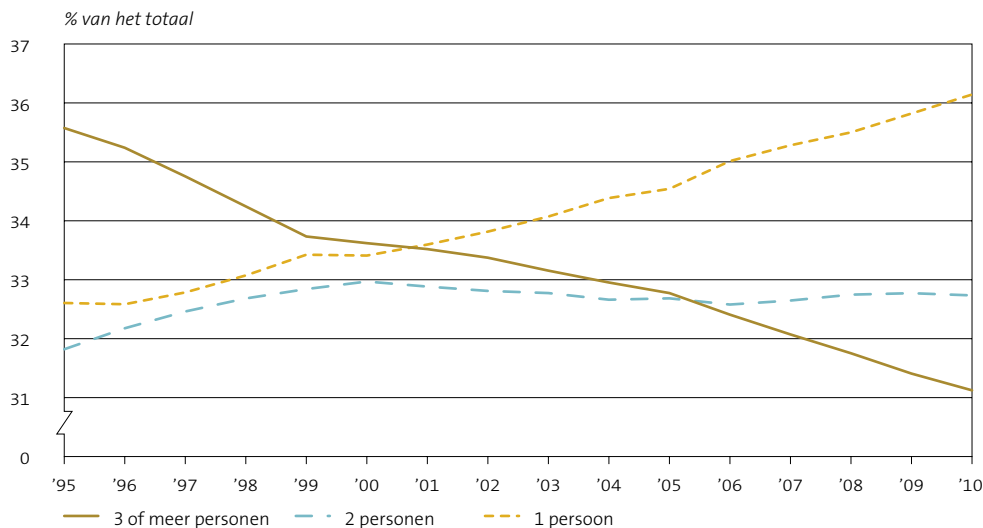
De vraag naar woningen wordt bepaald door zowel het aantal huishoudens als hun beschikbaar inkomen. Elk huishouden heeft immers woonruimte nodig en het hangt van het beschikbaar inkomen af hoeveel zij hiervoor kan betalen. In Nederland nam zowel het aantal huishoudens als het beschikbaar inkomen per persoon de laatste twee decennia sterk toe.

Het aantal huishoudens

Vergeleken met Duitsland kende Nederland de laatste decennia een sterke bevolkingsgroei. De Nederlandse bevolking nam tussen 1995 en 2010 met 7,5 procent toe; de Duitse met 0,3 procent. Ook het aantal huishoudens steeg in Nederland sneller, met in totaal 14,6 procent tussen 1995 en 2010, tegenover 9,1 procent in Duitsland.

¹⁾ IMF (2008), p. 13.

9.3 Samenstelling particuliere huishoudens in Nederland

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

Het aantal huishoudens nam niet alleen toe vanwege de bevolkingsgroei, maar ook doordat het aantal eenpersoonshuishoudens steeg terwijl het aantal meerpersoonshuishoudens daalde. Dit fenomeen voltrok zich in beide landen. De gemiddelde grootte van Nederlandse huishoudens nam tussen 1995 en 2010 af van 2,39 naar 2,24 personen. In Duitsland nam de gemiddelde huishoudensgrootte in hetzelfde tijdvak af van 2,22 naar 2,03 personen. De verandering in huishoudenssamenstelling dreef de vraag naar woningen verder op. Door de hogere Nederlandse bevolkingsgroei nam de vraag in Nederland echter sterker toe dan in Duitsland.

Het beschikbaar inkomen

Ook het beschikbaar inkomen per huishouden heeft invloed op de vraag naar woningen. Over het algemeen geldt immers: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de bereikbare hypotheek. Als het gemiddelde inkomen stijgt, kan de hypotheekschuld toenemen en bestaat er de mogelijkheid dat (bij een krappe woningmarkt zoals in Nederland) de huizenprijzen meestijgen.

De voorbije twee decennia waren voor Nederland (tot de kredietcrisis) zeer voorspoedig. Het beschikbaar inkomen per inwoner steeg tussen 1995 en 2007 gemiddeld met maar liefst 4,0 procent per jaar. Een van de drijvende factoren achter de inkomensstijging was de sterke toename van de arbeidsparticipatie, met name onder vrouwen. Daarbij kwam de werkloosheid veel lager te liggen dan in de jaren tachtig en de eerste helft van de jaren ne-

gentig. Tussen 1995 en 2007 steeg de nettoarbeidsparticipatie met meer dan 10 procentpunt. Deze stijging zorgde in combinatie met loonstijgingen voor de sterke stijging van het beschikbaar inkomen.

Nederland is niet het enige land waar het beschikbaar inkomen in de decennia vóór de crisis sterk steeg. Zo is het netto beschikbaar inkomen per inwoner tussen 1995 en 2007 in de Europese Unie met gemiddeld 3,6 procent gestegen. Het verschil tussen Nederland en Duitsland bedroeg per jaar gemiddeld 1,0 procentpunt, en werd vooral eind jaren negentig gemaakt toen de Duitse economie minder snel groeide dan die van Nederland.

9.4 Netto beschikbaar inkomen per inwoner, in koopkrachtpariteiten

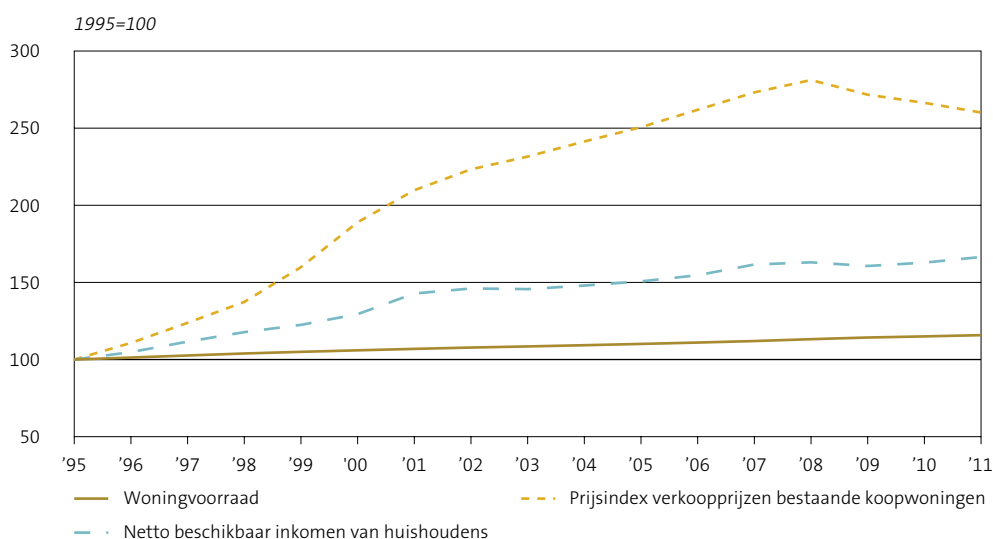
Vergelijking met de Duitse woningmarkt: de aanbodkant

Ook het woningaanbod heeft invloed op het prijsverloop op de woningmarkt. In Nederland was er sprake van een traag groeiende woningvoorraad op relatief schaarse grond en een goed ontwikkelde hypotheekmarkt. Deze drie factoren droegen in meer of mindere mate bij aan het stijgen van de huizenprijzen in de afgelopen twee decennia.

De woningvoorraad

De totale Nederlandse woningvoorraad nam de laatste decennia slechts langzaam toe. Tussen 1995 en 2011 lag de gemiddelde groei van de woningvoorraad (inclusief huurwoningen) op 0,9 procent. In 2006 werd door het economisch bureau van de Rabobank nog geklaagd over het lage bouwtempo door personeelsgebrek in de bouw, waardoor het huizenaanbod ondermaats bleef.²⁾ Doordat zowel de vraag naar woningen als het beschikbaar inkomen toenam, terwijl de woningvoorraad (het aanbod) stagneerde, konden de prijzen van huizen stijgen.

9.5 Vraag en aanbod op de woningmarkt

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011, Statistiek bestaande koopwoningen en Veranderingen in de woningvoorraad.

In Duitsland was er in de jaren negentig juist een sterke groei van de woningvoorraad waarneembaar van gemiddeld 3,9 procent per jaar. Na de hereniging subsidieerde de Duitse overheid nieuwbouw om de woningstandaard in voormalig Oost-Duitsland naar een hoger niveau te tillen.³⁾ Achteraf spreekt men in dit verband van een sterke overreactie van beleidsmakers op tijdelijke woningmarkttekorten na de hereniging. Alleen al in 1995

²⁾ Rabobank (2006).

³⁾ IMF (2008), p. 24.

werden er 600 000 nieuwe woningen gebouwd. Deze overbebouwing had lang nadien nog een drukkend effect op de huizenprijzen.⁴⁾

Hierbij dient wel te worden aangetekend dat de verschillen binnen Duitsland groot zijn. De nieuwbouw concentreerde zich voornamelijk in het voormalige Oost-Duitsland, waar veel woningen niet aan de moderne standaarden voldeden. De woningprijzen daalden dan ook niet overal even hard. In grote steden als München was er zelfs sprake van een stijging, maar lang niet op een vergelijkbare schaal als in andere Europese steden.⁵⁾

Een andere factor die het aanbod op de woningmarkt beïnvloedt, is de schaarste van grond. De woningdichtheid in Nederland is groter dan die in Duitsland: per vierkante kilometer wonen er in Duitsland 113 huishoudens, tegenover 178 in Nederland. Hierdoor is de grond in Nederland per definitie schaarser dan in Duitsland. Daarnaast speelt de overheid hier ook een belangrijke rol. De hoeveelheid beschikbare bouwgrond hangt af van bouwvergunningen en andere procedures. Een eventuele inperking van deze hoeveelheid is echter moeilijk te isoleren en te kwantificeren.

De hypotheekmarkt

De laatste belangrijke aanbodfactor die de prijzen op de woningmarkt beïnvloedt, is de structuur van de financiële markt met betrekking tot de hypotheekverstrekking. Hoe meer soorten hypotheek worden verstrekt, hoe groter de kans dat er een passende en betaalbare hypotheek kan worden afgesloten. In een vergelijking door het IMF met Duitsland kwam de Nederlandse hypotheekmarkt er uit als veruit de compleetste. In Nederland is er een ruime keuze in verschillende hypotheekproducten en is het relatief gemakkelijk hier informatie over in te winnen. Hierdoor is de kans groot dat een woningzoeker een passende hypotheek af kan sluiten.⁶⁾

Vergelijking met de Duitse woningmarkt: fiscale verschillen

Naast vraag- en aanbodfactoren spelen ook fiscale maatregelen een rol bij de ontwikkeling van de huizenprijzen. In Nederland heeft vooral het bestaan van de hypotheekrenteaftrek invloed gehad op het verloop van de huizenprijzen. In Duitsland is beduidend minder fiscaal voordeel te behalen bij het kopen van een huis. Er bestond tot 2006 wel een subsidie voor families die voor het eerst een huis kochten. Ook kan er nog steeds voordelig worden gespaard vóór aankoop van de eerste woning. Er bestaat echter geen fiscaal systeem waarbij het afsluiten van een hoge hypotheekschuld fiscaal aantrekkelijk is.

⁴⁾ RICS (2012), p. 38.

⁵⁾ RICS (2012), p. 33.

⁶⁾ IMF (2008), p. 32–34.

De hypotheekrenteaftrek

In de voorgaande vergelijking met Duitsland werd duidelijk waarom de prijzen in Nederland zoveel harder stegen. Voor de hoogte van de hypotheekschuld lijkt dit echter geen afdoende verklaring, aangezien de prijzen in andere landen ook sterk stegen. De Nederlandse maximale benutting van de hypotheekrenteaftrek lijkt hierin een beslissende rol te hebben gespeeld.

Hoewel de hypotheekrenteaftrek al in 1893 is ingevoerd, werd deze pas vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw ten volste benut door nieuwe fiscaal gedreven hypotheekconstructies. De essentie van deze constructies, zoals de spaarhypotheek, de beleggingshypotheek en hybride tussenvormen, is dat er gedurende de looptijd alleen rente wordt betaald en er pas aan het einde van de looptijd wordt afgelost. De inleg van huishoudens wordt tot die tijd gestald in een spaar(beleg)depot. Doordat de te betalen hypotheekrente fiscaal aftrekbaar is, zijn de maandelijkse lasten lager, waardoor huishoudens zich duurdere huizen konden permitteren. Dit had een stuwend effect op de huizenprijzen, die door vraag- en aanbodgerelateerde omstandigheden toch al stijgende waren.

De fiscale aantrekkelijkheid van hoge schulden heeft er in Nederland bovendien voor gezorgd dat de stijgende huizenprijzen zich vertaalden naar een extreem hoge hypotheekschuld. In andere landen waar geen of slechts een beperkte hypotheekrenteaftrek mogelijk was (zoals België, Spanje, Ierland het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk) stegen de prijzen immers even hard, maar nam de schuld veel minder toe. Hier kozen huishoudens ervoor om hun hypotheek in een hoger tempo af te lossen. Er was geen reden om de schuld zo lang mogelijk zo hoog mogelijk te houden, zoals in Nederland wel het geval was.

Risico's van de hypotheekschuld

Volgens de Europese commissie vormt de hoge hypotheekschuld een relatief groot intern risico voor de Nederlandse economie.⁷⁾ Niet alleen brengt de schuld de economische groei in gevaar, ook bevinden sommige huishoudens en banken zich op dit moment in een kwetsbare positie.

Economische krimp

De relatie tussen hypotheekschuld en economische groei wordt gevormd door de overwaarde op woningen. Dit is het verschil tussen de marktwaarde van een woning en de hoogte van de hypotheek waar het mee is belast. De stijgende huizenprijzen zorgden er tot de crisis van 2008 voor dat de waarde van het totale Nederlandse woningbezit eveneens toenam, waardoor huishoudens meer vermogen bezaten. Daarnaast was het tussen

⁷⁾ Europese Commissie (2012), p. 17.

1990 en 2007 dermate makkelijk om een extra hypotheek af te sluiten op de overwaarde van het huis, dat in deze periode de hypotheekopname liefst anderhalf keer zo groot was als nodig voor de financiering van aankoop en investeringen in woningen.

Daar komt nog eens bij dat er lange tijd sprake was van een extreem lage gemiddelde hypotheekrente.⁸⁾ Door deze lage rentestand van 3,7 procent medio 2005 was het niet alleen aantrekkelijk om nieuwe hypotheek af te sluiten, maar ook om bestaande hypotheek tegen het lage rentetarief over te sluiten. Hierdoor kon er tegen dezelfde maandlasten een hoger bedrag worden geleend. Deze nieuwe hypotheek werden vaak aangewend voor consumptieve doeleinden. Weliswaar is dit type hypotheek sinds 2001 niet langer fiscaal aftrekbaar, maar een hypotheek op de overwaarde biedt de consument wel een goed gevulde beurs.⁹⁾

Deze toegenomen bestedingen stimuleerden de economie. Sinds de crisis heeft een toenemend aantal eigenwoningbezitters echter te maken met onderwaarde in plaats van overwaarde, waardoor de impuls van consumptief krediet is weggevallen. Dit vormt een extra rem op de economie, die toch al lijdt onder afnemende reële inkomens en een gebrek aan vertrouwen. De gemiddelde hypotheekrente liep na 2005 snel op, maar ligt sinds 2009 weer op een vrij laag niveau van ongeveer 4,5 procent.

9.6 Gemiddelde rente op nieuwe woninghypotheek

Bron: DNB.

⁸⁾ CBS (2007), p. 28.

⁹⁾ CBS (2008), p. 155.

Kwetsbare huishoudens

Een ander risico van de hoge hypotheekschuld ligt specifiek bij bepaalde groepen huishoudens. Het gaat dan vooral om mensen die net voor de crisis een huis hebben gekocht en sindsdien de waarde van hun woning fors hebben zien dalen. Bij verkoop (wegens bijvoorbeeld werkloosheid of scheiding) krijgt de eigenaar minder geld voor zijn woning dan het hypothecair geleende bedrag en blijft hij met een restschuld zitten.

Het gaat voornamelijk om jonge mensen die net een huis hebben gekocht. Uit onderzoek van het CBS blijkt dat de leeftijdscategorie onder de 35 jaar een relatief hoog hypotheekbedrag heeft openstaan in verhouding met de waarde van het huis. Dit wordt ook wel de loan to value ratio (ltv) genoemd. De hypotheekwaarde overtreft voor deze groep de woningwaarde, waar deze ratio bij oudere leeftijdscategorieën onder de 1 blijft. Dit komt doordat oudere mensen hun huis vaak kochten tegen lagere prijzen en ook meer tijd hebben gehad om (een gedeelte van) hun hypotheek af te lossen.¹⁰⁾ Opvallend is dat sinds de crisis steeds meer leeftijdsgroepen een ltv van dichtbij of zelfs boven de 1 hebben.

9.7 Loan to value ratio naar leeftijdscategorie hoofdkostwinner

Bron: CBS.

¹⁰⁾ A. Denneman (2011), p. 3-4.

Voor jongeren ligt de hypotheekschuld in verhouding tot het besteedbaar jaarinkomen, de *loan to income ratio* (Iti), ook veel hoger. Huishoudens (met een hypotheek) waarvan de hoofdkostwinner jonger dan 25 was, hadden een gemiddelde schuld van 6,9 maal het besteedbaar inkomen. Bij 65-plussers bedroeg deze ratio nog slechts 3,0. Niet alleen wordt de gemiddelde hypotheekschuld door aflossingen naar verloop van tijd kleiner, ook neemt het inkomen toe naarmate de hoofdkostwinner ouder is.¹¹⁾ Hoewel het natuurlijk is dat de hypotheekschuld van jongere huizenbezitters ten opzichte van de huizenwaarde en het inkomen hoger is, kan wel gesteld worden dat zij sinds de kredietcrisis extra kwetsbaar zijn geworden.

Kwetsbare banken

De derde risicogroep wordt gevormd door de banken. Zij hebben veel meer geld uitgeleend aan huishoudens dan bij hen is gestald.¹²⁾ Het gat hiertussen wordt wel het financieringsgat genoemd en moet worden gefinancierd op de financiële markt. Hypotheken hebben over het algemeen een lange looptijd. Wanneer de financiering via de financiële markt kortlopend is, staan banken bloot aan mogelijk plotseling stijgende rentes, waardoor de rentelasten snel oplopen en banken in de problemen kunnen komen. Bij nog grotere problemen op de financiële markten kan het voor banken zelfs onmogelijk worden de hypotheekschuld te financieren. Dit vormt een risico voor de Nederlandse overheid die uiteindelijk garant staat voor Nederlandse banken.¹³⁾

Het financieringsgat voor Nederlandse banken is niet alleen groot vanwege de relatief hoge hypotheekschuld. Ook de organisatie van Nederlandse pensioengelden speelt hierin een rol. In andere landen sparen mensen voor hun pensioen namelijk vaak rechtstreeks bij de bank, waardoor het financieringsgat kleiner wordt. In Nederland wordt de pensioenpot echter beheerd door pensioenfondsen, die het geld gebruiken om er, veelal in het buitenland, mee te beleggen.

Naast de risico's die het financieringsgat met zich meebrengt, staan banken uiteraard ook bloot aan het risico van niet-terugbetaling van de schuld door huishoudens. Via de Nationale Hypotheek Garantie (NHG) is echter geregeld dat de overheid garant kan staan voor hypotheken tot 320 000 euro. Ruim 80 procent van de huishoudens maakte in 2011 bij het afsluiten van een hypotheek gebruik van de NHG.¹⁴⁾ Mocht de Europese schuldencrisis in hevigheid toenemen, dan wordt dit risico voor de overheid door toenemende werkloosheid en stijgende hypotheekrente alleen maar groter.

¹¹⁾ A. Denneman (2011), p. 3–4.

¹²⁾ CPB (2012), p. 16.

¹³⁾ CPB (2012), p. 16–18.

¹⁴⁾ NHG (2012).

Om de risico's waaraan banken blootstaan in het geval van zeer negatieve economische ontwikkelingen in kaart te brengen, werd er medio 2011 een zogenaamde stresstest uitgevoerd. Deze test, uitgevoerd door de European Banking Authority (EBA) in samenwerking met De Nederlandsche Bank, had als doel de weerbaarheid van het bancaire systeem in de Europese Unie tegen ernstige schokken te meten. Dit gebeurde door simulatie van een negatief economisch scenario over de periode 2011–2012. De vier Nederlandse banken die hebben meegedaan leden in dit fictieve scenario verliezen, maar bleven ruim voldoende gekapitaliseerd.¹⁵⁾

De hypotheekschuld in breder perspectief

De Nederlandse hypotheekschuld is relatief gezien de hoogste van Europa. Dit brengt, zoals besproken, risico's met zich mee voor de economische groei, huishoudens en banken. Er staat uiteraard ook iets tegenover die schuld. Allereerst vertegenwoordigen de koopwoningen zelf een forse waarde. Daarnaast lossen veel mensen hun hypotheek niet direct af, maar storten hun geld in een spaardepot. Uniek in de wereld zijn bovendien de zeer hoge pensioenreserves.

Woningwaarde

Niet alleen de schuld is de afgelopen decennia sterk toegenomen, maar ook de waarde van de koopwoningenvoorraad. In 2011 was de totale koopwoningwaarde twee maal zo hoog als de schuld. Niet alleen zijn de prijzen de afgelopen decennia toegenomen, ook is het aantal huiseigenaren zowel absoluut als relatief toegenomen. In 1980 kende Nederland, samen met Duitsland nog het laagste percentage eigenwoningbezit van Europa: respectievelijk 42 en 41 procent. In 1990 lagen deze percentages al iets verder uit elkaar, met respectievelijk 45 en 39 procent. Tegenwoordig is dit percentage in Nederland opgelopen tot 54 procent, terwijl het in Duitsland op 42 procent is blijven steken.¹⁶⁾

Spaardepot

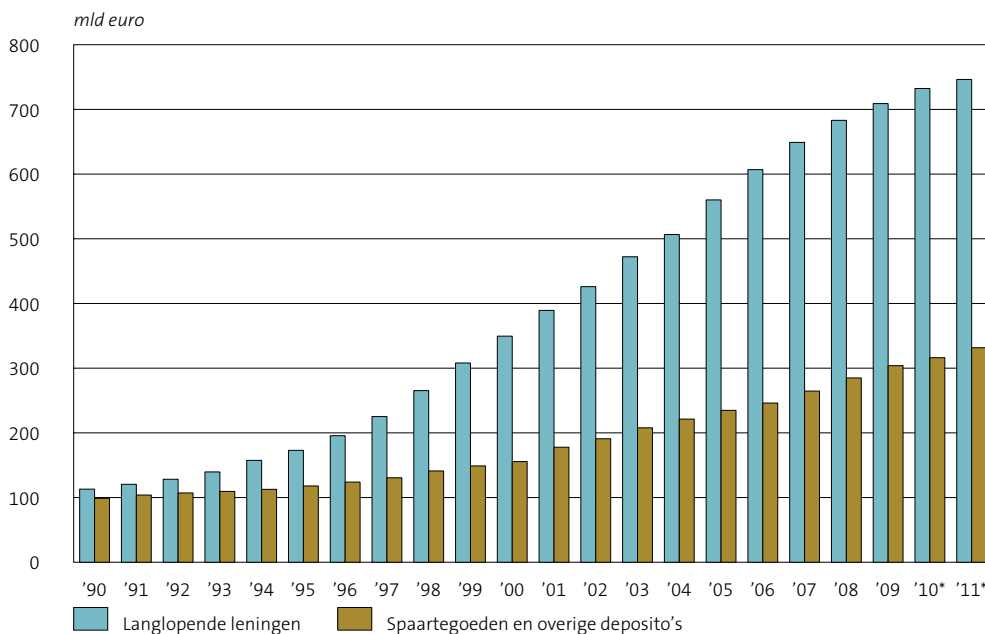
De hypotheekschuld moet eigenlijk niet los worden gezien van de spaardepots die worden opgebouwd om die schuld af te lossen. Omdat de spaardepots een Nederlands fenomeen zijn, wordt dit in internationale vergelijkingen wel eens over het hoofd gezien. De totale spaartegoeden en overige deposito's van Nederlandse huishoudens (afzonderlijke cijfers over de depots zijn er niet) vertegenwoordigden eind 2011 een waarde van 332 miljard euro. Dit is precies de helft van de totale hypotheekschuld. De groei van de spaardepots

¹⁵⁾ www.rijksoverheid.nl

¹⁶⁾ IMF (2008), p. 20.

blijft sinds midden jaren negentig wel steeds meer achter bij de groei van de totale hypotheekschuld.¹⁷⁾

9.8 Leningen en spaartegoeden huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Pensioenreserves

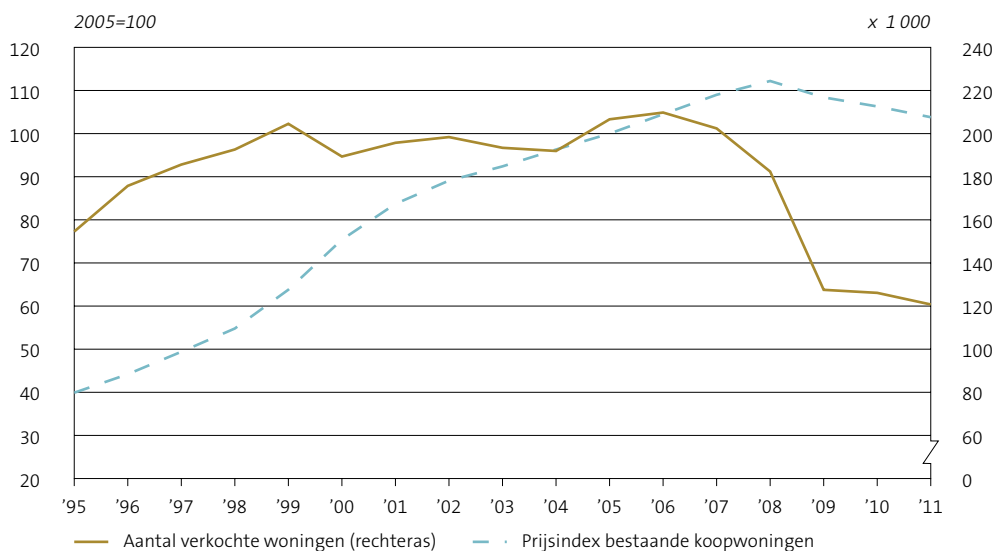
Naast de storting in spaardepots hebben Nederlandse huishoudens zoals gezegd relatief veel gespaard voor hun pensioen. Eind 2011 zat er ruim 1.141 miljard euro in de pensioenpotten; bijna twee keer zoveel als de totale hypotheekschuld. Veel andere landen hebben weliswaar een lagere hypotheekschuld, maar ook veel minder pensioenreserves. Hiermee is de hypotheekschuld uiteraard niet geëlimineerd, want deze gelden zijn gereserveerd voor (toekomstige) gepensioneerden, ongeacht hun schuldsituatie. Maar het verhoogt wel degelijk de houdbaarheid van de huishoudfinanciën als geheel. Voor een compleet overzicht van de vermogenspositie van (onder meer) huishoudens, zie *Opbouw nationaal vermogen stukt*.

¹⁷⁾ CPB (2012), p. 17.

Recente ontwikkelingen

Sinds de crisis van 2008 is er onder invloed van dalende verkopen een prijsdaling ingezet die nu al vier jaar voortduurt. In 2011 daalden de prijzen wederom met meer dan 2 procent. Overigens zijn de prijsstijgingen in de jaren negentig hiermee verre van ongedaan gemaakt: bestaande koopwoningen gingen in 2011 van de hand tegen prijzen die vergelijkbaar waren met die in 2006. In 2010 leek het aantal verkopen zich te stabiliseren, maar het herstel zette niet door. In 2011 nam het aantal verkochte bestaande koopwoningen verder af met meer dan 4 procent.

9.9 Prijs en verkoop bestaande koopwoningen

Bron: CBS, Statistiek bestaande koopwoningen.

De hypotheekschuld neemt de laatste jaren steeds minder snel toe. Dit komt niet alleen door de stagnerende verkopen, maar tevens doordat er maatregelen zijn genomen om de hypotheekschuld terug te dringen. Zo mogen banken sinds 2011 een maximale hypotheek verlenen van 106 procent van de marktwaarde van de woning en is het maximale aflossingsvrije deel van de hypotheek beperkt tot 50 procent van de marktwaarde. Daarnaast werden in 2010 zowel de eigenwoningbijdrage (koopsubsidie) als de startersleningen afgeschaft. Beide regelingen hadden als doel het starters makkelijker te maken een eigen huis te kunnen kopen. Ten slotte zijn per 1 januari 2012 de woonquotes verlaagd, waardoor een lager percentage van het bruto inkomen mag worden besteed aan hypotheeklasten.

Hypotheekschuld in toom

In het vierde kwartaal van 2011 was er zelfs sprake van een afname van de hypotheekschuld. De gemiddelde hypotheeksom is volgens het kadaster minder hoog dan vroeger en ook is het aantal nieuw afgesloten hypotheeklen het laatste jaar sterk gedaald.¹⁸⁾ Deze ontwikkelingen worden veroorzaakt door minder verkopen, dalende huizenprijzen en strengere eisen voor het afsluiten van een nieuwe hypotheek. Volgens berichten in de media kiezen veel huizenbezitters er bovendien voor hun hypotheek versneld af te lossen om bij een eventuele inperking van de hypotheekrenteaftrek minder kwetsbaar te zijn.¹⁹⁾

9.10 Hypotheekschuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Conclusie

De Nederlandse hypotheekschuld is relatief de hoogste van Europa. Vanaf midden jaren negentig nam door de bevolkingsgroei, een verandering van de huishoudsamenstelling en

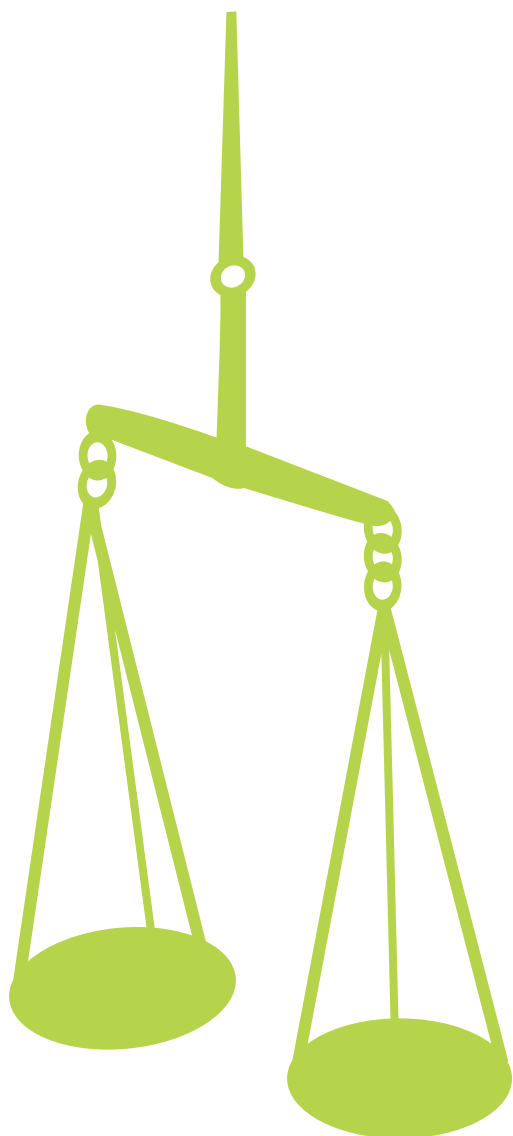
¹⁸⁾ www.kadaster.nl

¹⁹⁾ NRC-Handelsblad, zaterdag 11 februari 2012.

stijgende welvaart de vraag naar koopwoningen snel toe, terwijl het aanbod hierbij achterbleef. Hierdoor stegen de huizenprijzen en, versterkt door de hypotheekrenteaftrek, ook de totale hypotheekschuld. In Duitsland nam in deze periode het beschikbaar inkomen minder snel toe, terwijl de woningvoorraad juist veel sneller groeide dan in Nederland. Daarnaast was (is) het in Duitsland fiscaal lang niet zo aantrekkelijk een hypotheek af te sluiten als in Nederland. De relatieve schuld nam in Duitsland dan ook af.

Tot de crisis werden hypotheekleningen op de overwaarde gebruikt voor consumptie, hetgeen de economische groei verder versterkte. Ook nam het percentage eigenwoningbezitters sinds de jaren tachtig sterk toe, wat positief was voor de vermogenspositie van Nederlandse huishoudens. De hypotheekschuld was hoog, maar de totale waarde van de eigen woningen was nog veel hoger. Zo lang de huizenprijzen bleven stijgen kon elke woning bovendien met winst worden verkocht, zodat slechts weinig woningeigenaren in de problemen kwamen wanneer ze hun huis wilden of moesten verkopen.

Sinds de financiële crisis dalen de huizenprijzen en worden huizenbezitters voor het eerst sinds lange tijd geconfronteerd met onder- in plaats van overwaarde. Dit remt de economie verder af en brengt risico's met zich mee voor zowel huizenbezitters als banken en de overheid. Het verder oplopen van de schuld wordt nu wel sterk afgeremd. Er is minder belangstelling voor (andere) koopwoningen en het is moeilijker om een hypotheek af te sluiten. Banken stellen, onder druk, strengere eisen en ook zijn potentiële kopers afwachtend vanwege de dalende prijzen. De wal is dus al bezig het schip te keren. De omvangrijke hypotheekschuld staat bovendien niet op zichzelf, maar moet worden afgezet tegen eveneens omvangrijke spaartegoeden en een hoge waarde aan eigen woningen.

10

Macro-economische onevenwichtigheden in Nederland

- Het scorebord
- Saldo lopende rekening
- Aandeel wereldhandel
- Particuliere schulden
- Overheidsschuld
- Overige indicatoren
- Conclusies

Macro-economische onevenwichtigheden in Nederland

Door de uitbraak van de kredietcrisis in 2008 en de daaropvolgende Europese schulden-crisis is het duidelijk geworden dat er grote macro-economische onevenwichtigheden bestaan binnen Europa. De Europese Unie heeft daarom de zogenaamde macro-economi-sche onevenwichtighedenprocedure opgesteld. Met behulp van een scorebord beoordeelt de Europese Commissie de lidstaten op mogelijke zwakke schakels binnen de nationale economie.

Na constatering van onevenwichtigheden kan de Commissie een uitgebreidere analyse uitvoeren naar de ontwikkelingen in de betreffende lidstaat en een land vragen een actieplan op te stellen. Hierin moeten concrete maatregelen worden opgenomen om de onevenwichtigheden weg te werken. Indien het actieplan twee maal op rij niet voldoet of de lidstaat het plan na goedkeuring onvoldoende uitvoert, kan de Europese Unie de lidstaat een boete opleggen.

Dit artikel geeft een analyse van de indicatoren waar Nederland volgens de Commissie onvoldoende op heeft gescoord. Op deze manier wordt er een actueel overzicht verkregen van de risico's waar de Nederlandse economie aan bloot staat.

Het scorebord

Onderstaande tabel toont de tien indicatoren die in het scorebord zijn opgenomen, alsmede de drempelwaarden (min) en de plafondwaarden (plus) die de Europese Unie (EU) heeft vastgesteld. Tevens is het laatst beschikbare jaarcijfer voor Nederland opgenomen. Hieruit blijkt dat Nederland, volgens de huidige stand van zaken, bij vier indicatoren niet aan de eisen voldoet: het saldo op de lopende rekening, de ontwikkeling van het aandeel in de wereldhandel, de particuliere schulden en de overheidsschuld. In de rest van dit artikel zal de focus op deze indicatoren liggen.

10.1 Scorebord macro-economische indicatoren

	Eenheid	Periode	Minimum	Maximum	Nederland ¹⁾
Saldo lopende rekening	% <i>bbp</i>	2009/2011	−4	6	6,8
Netto internationale investeringspositie	% <i>bbp</i>	2011	−35	nvt	37
Reële effectieve wisselkoers	% <i>mutatie t.o.v. drie jaar eerder</i>	2010	−5	5	−1
Aandeel wereldhandel	% <i>mutatie t.o.v. vijf jaar eerder</i>	2010	−6	nvt	−7,3
Nominale loonkosten per eenheid product	% <i>mutatie t.o.v. drie jaar eerder</i>	2010	nvt	9	4,9
Gedefleerde huizenprijzen	% <i>mutatie t.o.v. één jaar eerder</i>	2010	nvt	6	−2,9
Particuliere kredietstroom	% <i>bbp</i>	2010	nvt	15	−0,7
Particuliere schulden	% <i>bbp</i>	2011	nvt	160	220
Staatschuld	% <i>bbp</i>	2011	nvt	60	65,5
Werkloosheid	%	2009/2011	nvt	10	4,2

Bron: Eurostat, ECB.

¹⁾ Een groen cijfer betekent dat Nederland binnen de gestelde drempel- en plafondwaarde scoort. Een rood cijfer duidt een overschrijding van één van beide waardes aan.

Saldo lopende rekening

De eerste indicator waarbij Nederland niet voldoet aan de eisen is het saldo op de lopende rekening. De lopende rekening geeft een overzicht van de transacties van een land met het buitenland. Daarbij gaat het om de in- en uitvoer van goederen en diensten (de handelsbalans), maar ook om betalingen van bijvoorbeeld lonen, rente en dividenden van en aan het buitenland (de inkomensrekening). Een tekort op de lopende rekening betekent dat een land meer besteedt dan het ontvangt, een overschot het tegenovergestelde. Het saldo op de lopende rekening is dan ook per definitie gelijk aan het nationaal spaarsaldo.

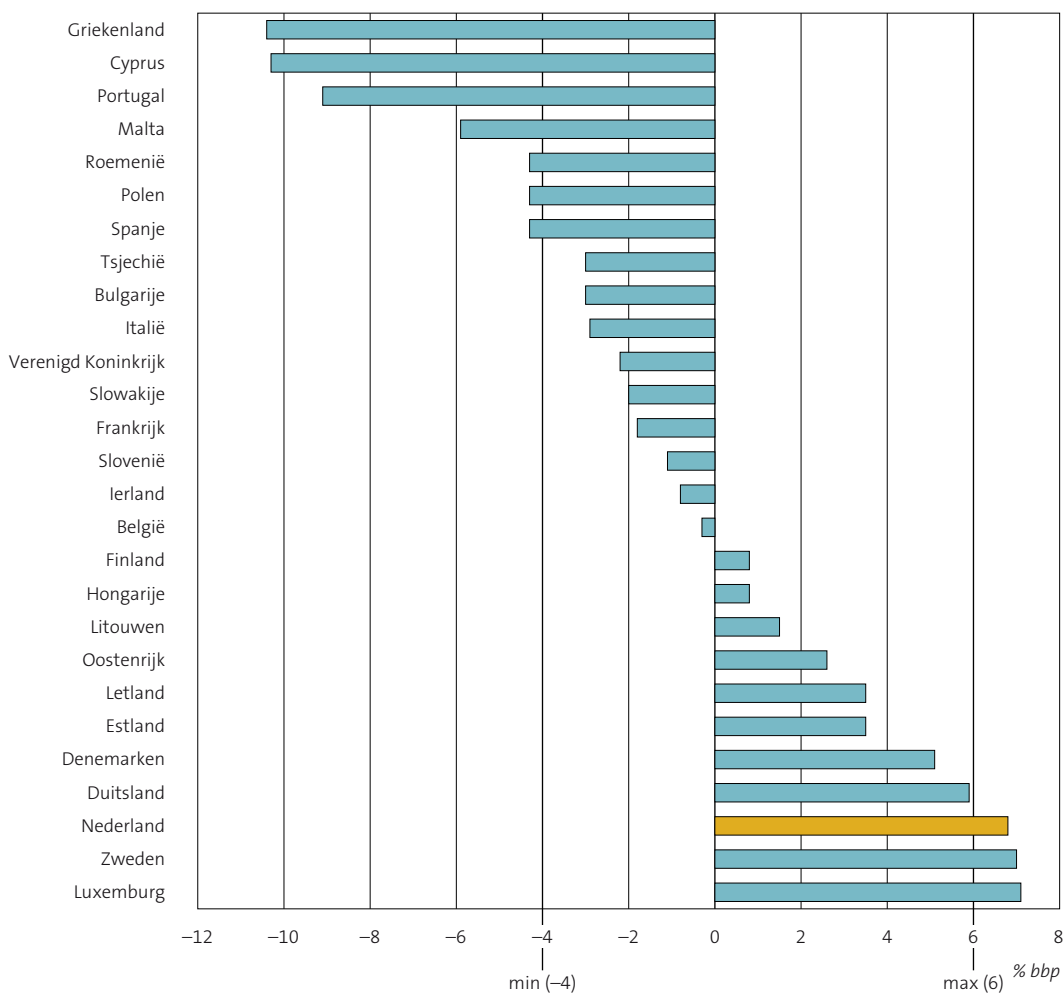
In de afgelopen jaren zijn de overschotten van Noord-Europese landen en de tekorten van Zuid-Europese landen binnen de EU steeds groter geworden. De Europese Commissie ziet niet alleen de tekorten, maar ook de overschotten als een potentieel probleem. Een overschot in een land kan immers leiden tot tekorten in andere EU-landen. Daarom heeft de Europese Commissie zowel plafond- als drempelwaarden ingesteld.

Al dertig jaar overschot op lopende rekening

Overschot op de handelsbalans

Nederland heeft al dertig jaar lang een overschot op de lopende rekening. Het driejaars-gemiddelde van het saldo over 2009/2011 bedraagt 6,8 procent van het bbp. Van alle EU-landen hebben alleen Luxemburg en Zweden een hoger saldo. Het overschot van Nederland op de lopende rekening is hoger dan het plafond dat de EU heeft geïntroduceerd (6 procent).

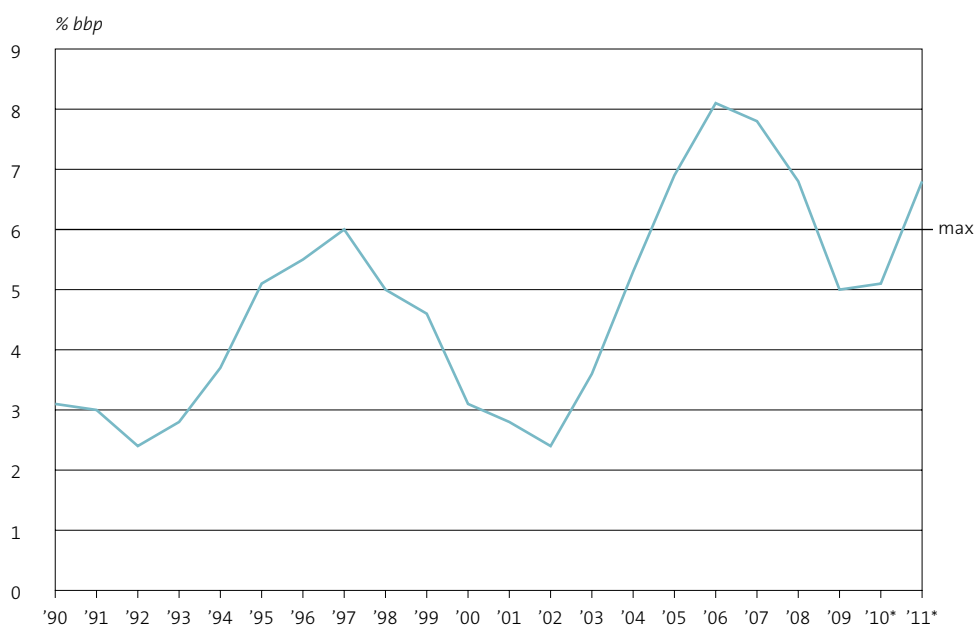
10.2 Saldo lopende rekening, driejaarsgemiddelden 2009/2011

Bron: Eurostat.

Het hoge saldo op de lopende rekening wordt veroorzaakt door een groot overschot op de handelsbalans. Nederland voert veel meer uit dan in. Ons land is vooral een grote netto-exporteur van voedings- en genotmiddelen, chemische producten, aardolieproducten, landbouwproducten en aardgas. Het saldo op de inkomensrekening is daarentegen al jaren negatief. Dit is deels toe te schrijven aan het saldo van de inkomensoverdrachten. Deze post bestaat onder meer uit afdrachten aan de EU en inkomensoverdrachten in het kader van ontwikkelingshulp.

10.3 Saldo lopende rekening Nederland, driejaarsgemiddelden

Bron: Eurostat.

Groot spaaroverschot ondernemingen

Een andere manier om naar het overschot op de lopende rekening te kijken is via het nationaal spaaroverschot. Dit spaaroverschot wordt verkregen door de consumptieve bestedingen en investeringen van het nationaal beschikbaar inkomen af te trekken en is per definitie gelijk aan het overschot op de lopende rekening. Op deze manier kan de bijdrage aan het overschot op de lopende rekening per sector worden opgesplitst. Bij deze benadering wordt er voor zowel ondernemingen, huishoudens als de overheid bekeken hoe de bestedingen zich verhouden tot de inkomsten.

De overheid draagt met haar financieringstekorten negatief bij aan dit overschot. De bijdrage van de huishoudens is positief, maar klein. Enerzijds leveren hun pensioenbesparingen een positieve bijdrage aan het spaaroverschot, maar hier staat tegenover dat de overige netto gezinsbesparingen laag zijn als gevolg van het fiscaal ontmoedigen van het aflossen van hypothecaire leningen door middel van de hypotheekrenteaftrek.¹⁾

Het omvangrijke nationale spaaroverschot hangt dan ook vooral samen met een spaaroverschot van de ondernemingen. Sinds het midden van de jaren negentig zijn de bedrijfsbesparingen flink opgelopen en bleef de ontwikkeling van de in Nederland gedane bedrijfsinvesteringen daarbij achter. Volgens De Nederlandsche Bank is dit waarschijnlijk te verklaren door de internationalisering van het bedrijfsleven: de mogelijkheden om in het buitenland te investeren zijn sinds de jaren negentig steeds groter geworden als gevolg van de liberalisatie van het kapitaalverkeer in de EU in 1990, het verdwijnen van wisselkoersrisico's door de introductie van de euro in 1999 en technologische ontwikkelingen op ICT-gebied.²⁾

Overigens is het niet altijd zo geweest dat het grote spaaroverschot grotendeels was toe te schrijven aan de bedrijven. Tot eind jaren negentig was het grote nationale spaaroverschot vooral het gevolg van de spaardrift van huishoudens. Sinds 2003 zijn de vrije besparingen van huishoudens echter negatief. Dit was mede mogelijk doordat huishoudens voor een deel consumeerden uit de overwaarde op eigen woningen.

Saldo lopende rekening geen groot probleem

Dat het overschot van Nederland op de lopende rekening hoger is dan de plafondwaarde, lijkt niet erg problematisch. Het huidige overschot is immers niet zozeer het gevolg van overheidsbeleid, maar vooral van hoge bedrijfsbesparingen.

De Nederlandse overheid wil haar financieringstekort terugbrengen om aan de 3 procent-norm van het Groei- en Stabiliteitspact te voldoen. Dit zal het saldo op de lopende rekening verder doen oplopen: de overheid zal namelijk minder uitgeven. De doelstellingen om het tekort van de overheid terug te brengen en tegelijkertijd het positieve saldo op de lopende rekening te verminderen bijten elkaar dus. Een andere manier om het saldo terug te brengen is het laten stijgen van de lonen in het bedrijfsleven. Gezien de kwakkelende economie, is ook dit op korte termijn een onwaarschijnlijk scenario. Het positieve saldo op de lopende rekening zal dus nog wel even aanhouden.

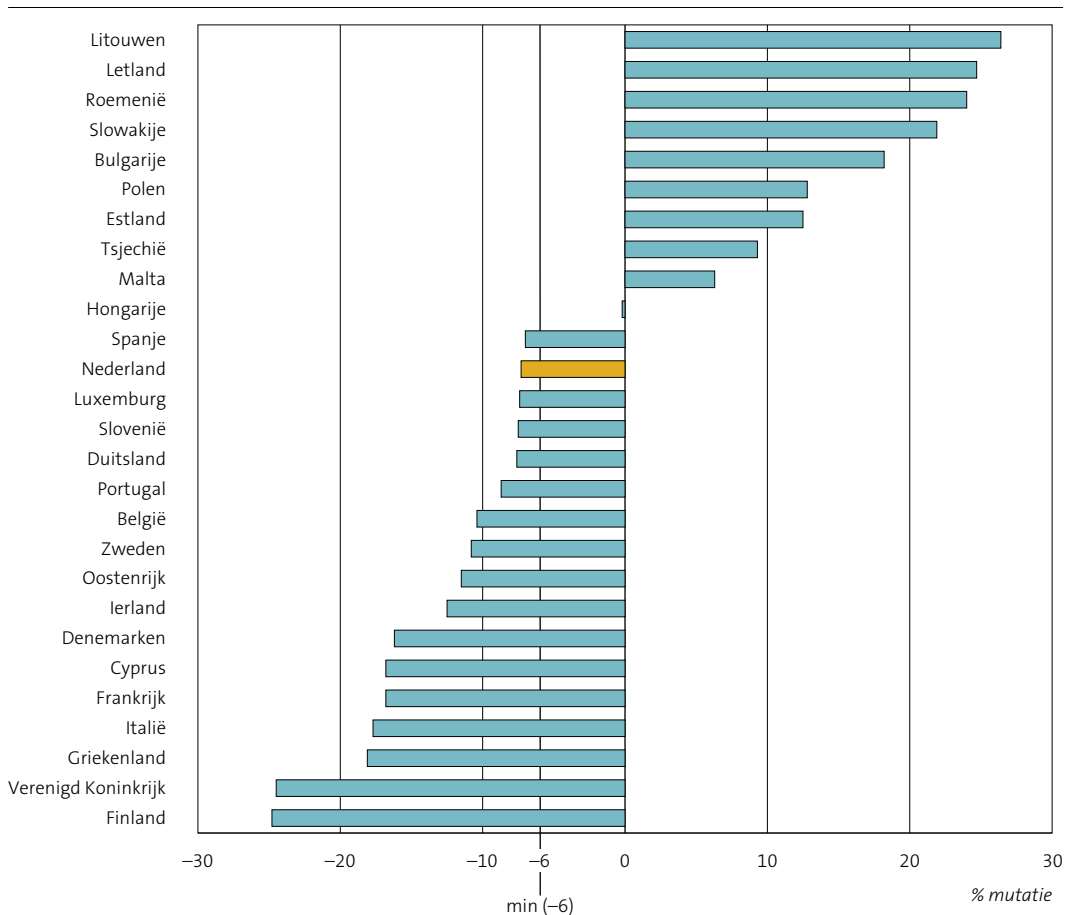
¹⁾ J.H.M. Donders (2012).

²⁾ De Nederlandsche Bank (2011).

Aandeel wereldhandel

De ontwikkeling van het Nederlandse aandeel in de wereldhandel is de tweede indicator waarvoor Nederland een onvoldoende scoort. De Europese Commissie heeft deze indicator opgenomen om een geleidelijk verlies aan concurrentiekracht te kunnen meten. Het aandeel van Nederland in de wereldhandel is in de laatste vijf jaar met ruim 7 procent gedaald. Hiermee zit Nederland iets beneden de drempelwaarde die de Europese Unie hanteert. Uit onderstaande grafiek blijkt echter dat het aandeel van vrijwel alle West-Europese landen sterk is teruggelopen. In vergelijking met de meeste andere West-Europese landen heeft Nederland relatief weinig marktaandeel verloren.

10.4 Aandeel uitvoer in de wereldhandel, 2011 t.o.v. 2006

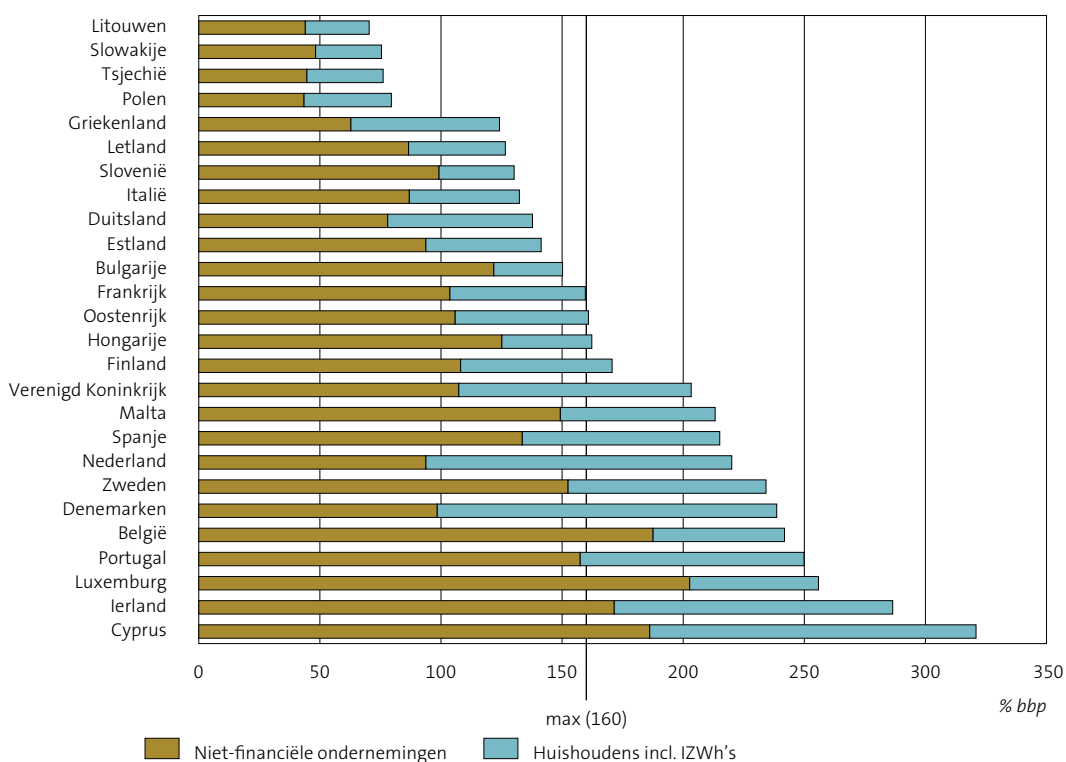

Dat het aandeel van de West-Europese landen in de wereldhandel kleiner wordt, komt voor een groot deel door de groei van opkomende economieën als die van China, India, Brazilië en Oost-Europa. Het volume van de Nederlandse export was in 2011 ruim 16 procent groter dan vijf jaar eerder. Deze uitvoergroei was echter veel kleiner dan die van de China (ruim 65 procent), en die van een Oost-Europees land als Polen (bijna 30 procent).

Particuliere schulden

De particuliere schuld is de derde indicator waaraan Nederland niet voldoet. Onder de particuliere schuld wordt de schuld van niet-financiële bedrijven, huishoudens en instellingen zonder winsttoegmerk verstaan. De Europese Commissie is van mening dat buitengewoon hoge particuliere schulden tot grote financiële risico's leiden, en dat dit een gevaar kan vormen voor de economische groei in een land.

10.5 Particuliere schulden, 2011

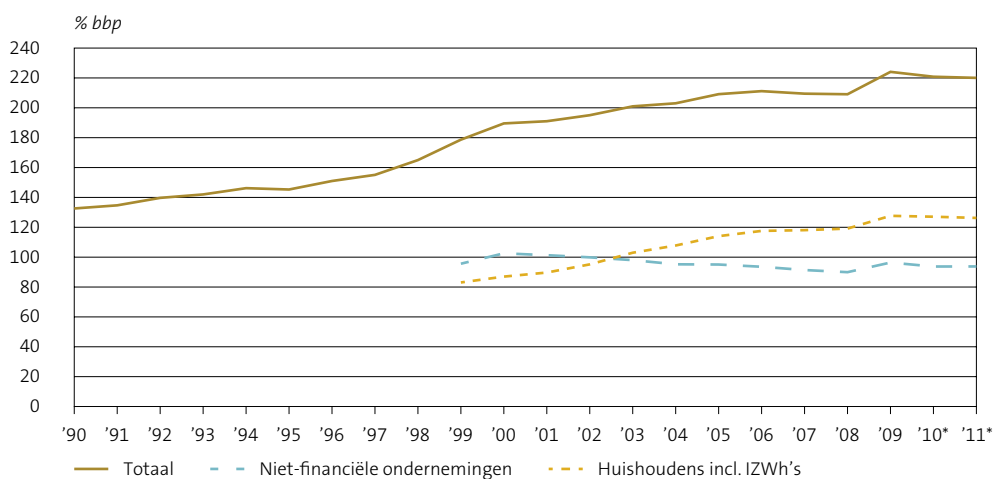
Bron: ECB.

De particuliere schuld in Nederland bedroeg eind 2011 ruim 220 procent van het bbp. Hiermee behoort Nederland tot de subtop in Europa. De Nederlandse niet-financiële bedrijven waren volgens de Europese Centrale Bank goed voor een schuld van 94 procent van het bbp. De schuld van huishoudens bedroeg 126 procent. In vergelijking met andere EU-landen is vooral de schuld van huishoudens hoog.

Vooral huishoudens in de schulden

De hypotheekschuld is de laatste twee decennia sterk gestegen. De toename hangt samen met een sterke stijging van het beschikbaar inkomen en stijgende huizenprijzen. De hypotheekrenteaftrek fungeerde daarbij als aanjager. De totale particuliere schuld als percentage van het bbp steeg van 1990 tot en met 2009, maar neemt sindsdien af. Sinds het einde van de jaren negentig zijn vooral de schulden van huishoudens toegenomen, die van bedrijven veranderden maar weinig.

10.6 Nederlandse particuliere schulden

Bron: ECB en Eurostat.

Hoge tegoeden tegenover de particuliere schuld

De schuld van huishoudens is dus hoog, maar hierbij zijn wel twee kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste wordt er in Nederland veel gebruik gemaakt van hypotheekvormen als de spaarhypotheek en de beleggingshypotheek, die door de hypotheekrenteaftrek fiscaal aantrekkelijker zijn dan annuïtaire en lineaire hypotheekvormen. Bij de spaar- en beleggingshypotheeken blijft de schuld weliswaar staan gedurende de looptijd, maar wordt er naast de schuld wel een vermogen opgebouwd. De hypotheekschuld moet dus eigen-

lijk niet los worden bekeken, maar in samenhang met de opgebouwde spaar- en beleggingstegoeden. Voor een analyse van de Nederlandse hypotheekschuld, zie Hypotheekschuld in Nederland.

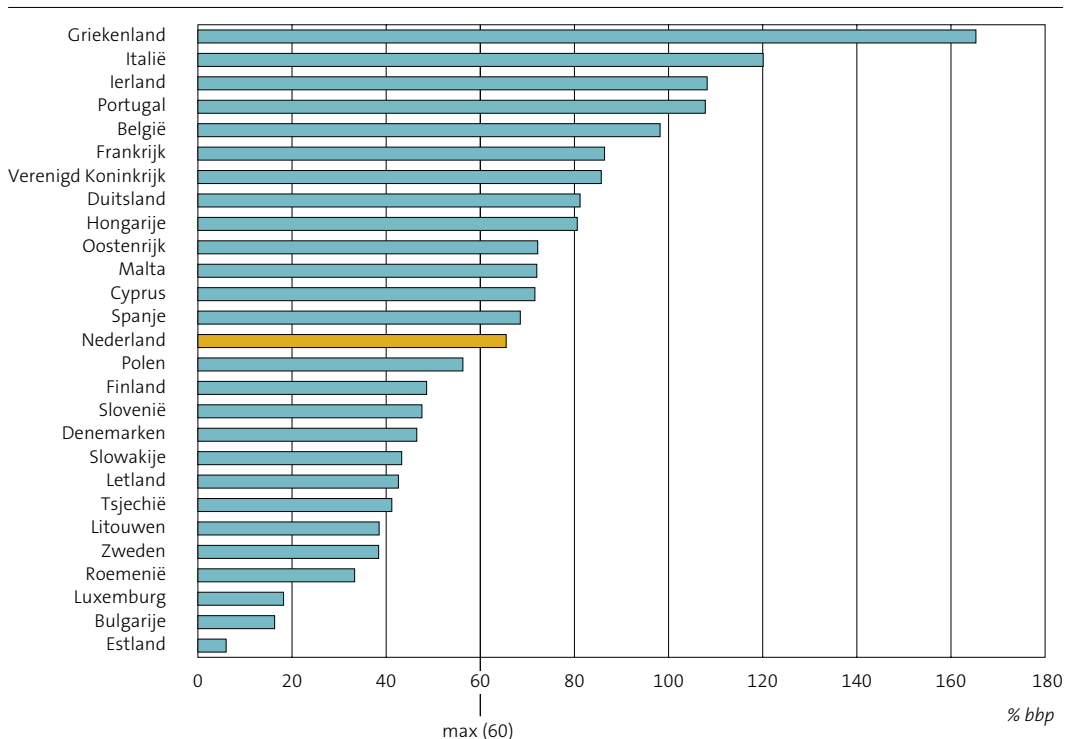
De tweede kanttekening is dat Nederland voor de aanvullende pensioenen in tegenstelling tot de meeste andere landen een kapitaaldekkingstelsel kent. Dit betekent dat de betaalde pensioenpremie wordt belegd, en dat de uitkering later uit de belegde middelen wordt betaald. In alle andere EU-landen is het pensioenstelsel grotendeels gebaseerd op omslag. Daar worden premieontvangsten nauwelijks belegd, maar voor het merendeel direct gebruikt om lopende pensioenuitkeringen te financieren. Door dit verschil hadden Nederlandse pensioenfondsen eind 2011 een groter bedrag op de balans staan dan die in alle andere eurolanden samen. De facto behoort dit kapitaal toe aan de huishoudens.

Overheidsschuld

De laatste indicator waar Nederland niet binnen de gestelde marges blijft, is de overheidsschuld. Een hoge overheidsschuld kan een bedreiging voor de stabiliteit van een economie vormen en vermindert de mogelijkheden tot overheidsingrijpen in crisissituaties. Bovendien geldt bij gelijkblijvende rente: hoe hoger de schuld, hoe duurder de financiering hiervan.

In 2011 bedroeg de schuld van de Nederlandse overheid 65,5 procent van het bbp. Dit is boven de Europese norm van 60 procent. Van de EU-landen had Estland de laagste schuldquote en Griekenland de hoogste. Nederland is wat schuld betreft een middenmoter. In vergelijking met andere West-Europese landen heeft Nederland echter een relatief lage schuldquote. Bij introductie van de euro was die 60-procentnorm overigens geen eis, maar moest de schuld van landen die er boven zaten zich wel in die richting bewegen.

10.7 Overheidsschuld, 2011

Bron: Eurostat.

Oorzaken van de stijgende Nederlandse overheidsschuld

In 2007 bedroeg de schuldquote nog 45,3 procent, maar daarna liep deze snel op. De oorzaken hiervan zijn aan de ene kant interventies bij de financiële instellingen en het verslechterde overheidssaldo, en aan de andere kant een dalend bbp in 2009, waardoor de schuldquote automatisch steeg. Dit laatste effect wordt het noemereffect genoemd.

De stijging van de schuldquote is voor een aanzienlijk deel te wijten aan de interventies van de overheid in de financiële sector. Als gevolg hiervan steeg de schuldquote in 2008 al naar 58,5 procent. Wel staat hier tegenover dat de overheid financiële activa verkreeg, onder andere in de vorm van kapitaalverstrekkingen aan financiële instellingen en aandelen ABN AMRO en Fortis.

Na 2008 steeg de schuldquote nog verder, tot 65,5 procent in 2011. In 2009 was het zogenaamde noemereffect een belangrijke oorzaak van de toename; de economie kromp met

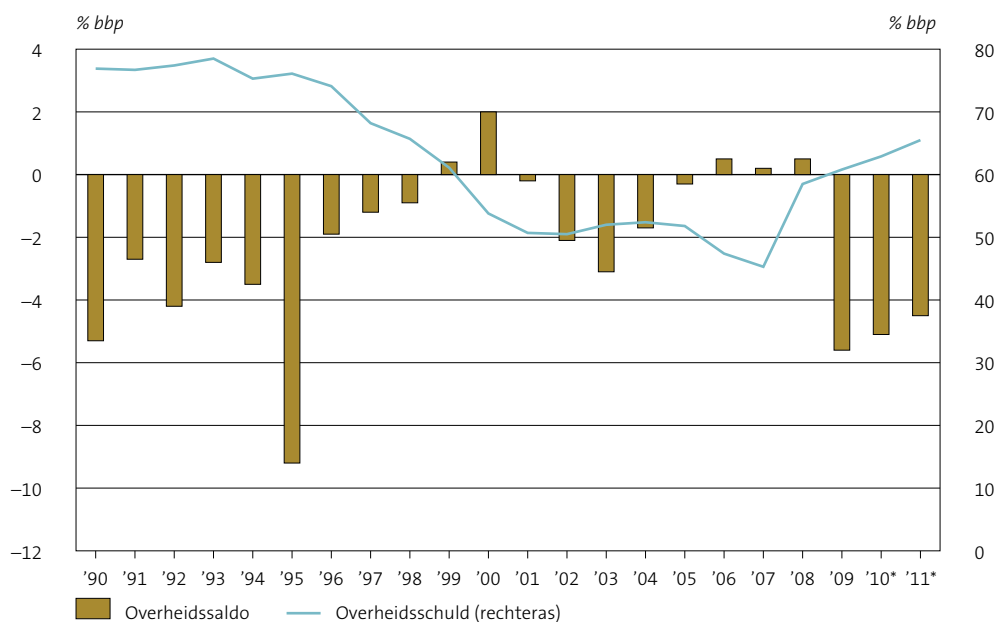
3,5 procent en bij een krimpende economie stijgt de schuldquote zelfs als inkomsten en uitgaven in balans zijn.

Een andere belangrijke oorzaak van de stijgende schuldquote is het tekort van de overheid. In 2009 bedroeg dit tekort 5,6 procent van het bbp, nadat de overheid in 2008 nog een positief saldo had gerealiseerd. In 2010 en 2011 nam het tekort wel wat af, maar met 4,5 procent lag het in 2011 nog steeds ver boven de grens van 3 procent. Het grote tekort kwam zowel door teruggelopen (belasting)inkomsten – zoals de opbrengsten uit de btw, de overdrachtsbelasting en de vennootschapsbelasting – als door hogere uitgaven.

Gevolgen van de lage rente op overheidsschuld

De overheidstekorten kunnen door de historisch lage rente op staatsobligaties wel goedkoop worden gefinancierd. De rente op tienjarige staatsobligaties bedroeg in juni 2012 gemiddeld 1,9 procent. Dit is het laagste niveau van de afgelopen decennia. Er zit echter ook een nadeel aan de lage rente: de dekkingsgraden van pensioenfondsen zijn onder druk komen te staan, met als gevolg dat de pensioenfondsen gedwongen worden pensioenpremies te verhogen of pensioenuitkeringen te verlagen. Dit heeft weer een negatief effect op de koopkracht en de werkgelegenheid, en indirect dus ook op de belastinginkomsten.

10.8 Overheidsschuld en -saldo, Nederland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2011.

Overige indicatoren

In voorgaande paragrafen zijn de vier indicatoren geanalyseerd waarbij Nederland niet aan de normen van de Europese Commissie heeft voldaan. Op de zes overige indicatoren scoorde Nederland wel een voldoende. Opvallend is dat de recente daling van de huizenprijzen in Nederland volgens de criteria van de Europese Commissie geen macro-economische onevenwichtigheid is. De Commissie heeft immers alleen een bovengrens voor de huizenprijsstijging ingesteld.

In Nederland zijn de huizenprijzen in de afgelopen vier jaar gedaald, nadat ze rond de eeuwwisseling fors waren gestegen. Deze daling leidt tot vermogensverliezen, die een negatieve invloed hebben op de financiële situatie van huishoudens. Huizenbezitters met een hypotheekschuld die hoger is dan de onderliggende woningwaarde kunnen bij gedwongen verkoop in problemen komen. De dalende huizenprijzen in combinatie met de hoge hypotheekschulden vormen daardoor wel degelijk een risico.

Conclusies

Nederland voldoet bij vier van de tien indicatoren in het scorebord niet aan de eisen: het positieve saldo op de lopende rekening, de particuliere schulden en de staatsschuld zijn te hoog en Nederland verliest te veel aandeel in de wereldhandel. De overige indicatoren laten een positief beeld zien.

Bij de indicatoren waarvoor Nederland niet aan de eisen voldoet zijn echter een aantal kanttekeningen te plaatsen. Zo is het overschot op de lopende rekening wel groot, maar dit is het gevolg van hoge bedrijfsbesparingen en niet zozeer van overheidsbeleid. Verder loopt het aandeel van Nederland in de wereldhandel weliswaar terug, maar in mindere mate dan dat van de meeste andere West-Europese landen. De particuliere schulden, en dan vooral de schulden van huishoudens, zijn zeer hoog, maar hier staan wel aanzienlijke vermogens tegenover. Ten slotte is de staatsschuld in de afgelopen jaren weliswaar opgelopen, maar ook hier staat voor een deel een toename van het vermogen tegenover, in de vorm van aandelen en leningen. Wel waren de tekorten van de overheid in 2009, 2010 en 2011 hoog.

Naar aanleiding van de scores op de tien macro-economische indicatoren heeft de Europese Commissie besloten dat er in het geval van Nederland geen uitgebreid vervolgonderzoek nodig is. Dat besluit werd in februari genomen toen het saldo op de lopende rekening nog onder de plafondwaarde lag. Desalniettemin is het ook op grond van de meest recente cijfers niet te verwachten dat de Europese Commissie volgend jaar wel zal besluiten een vervolgonderzoek in te stellen.

11

Participatie en onbenut arbeidsaanbod in Europees perspectief

- Arbeidsparticipatie in Nederland
- Arbeidsparticipatie in Europa
- Het onbenut arbeidsaanbod in Nederland
- Het onbenut arbeidsaanbod in de lidstaten van de Europese Unie
- Conclusie

Participatie en onbenut arbeidsaanbod in Europees perspectief

De afgelopen 25 jaar is de arbeidsparticipatie in Nederland sterk gestegen, conjuncturele schommelingen daargelaten. Dit komt vooral door de toenemende participatie van vrouwen. Wel is het zo dat vrouwen hoofdzakelijk in deeltijd werken. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een koppositie voor ons land wat betreft zowel arbeidsparticipatie als deeltijdarbeid. De laatste paar jaar heeft de toename van de participatie – mede door toedoen van de kredietcrisis – echter niet doorgezet. Bovendien is de werkloosheid flink gestegen.

De Nederlandse beroepsbevolking: verschil tussen de nationale en de internationale definitie

Het CBS publiceert periodiek over ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de Nederlandse beroepsbevolking. Centraal in de publicaties van het CBS staan definities waarbij wordt uitgegaan van arbeid als sociaal verschijnsel. Internationaal gelden voor het samenstellen van vergelijkbare statistieken over de beroepsbevolking de richtlijnen van de International Labour Office (ILO). Uitgangspunt hiervan is de totale inzet van de productiefactor arbeid weer te geven. In verband met de internationale vergelijkbaarheid staan in dit hoofdstuk de cijfers centraal die Eurostat en het CBS samenstellen op basis van de ILO-richtlijnen.

De verschillende uitgangspunten gaan gepaard met afwijkende afbakeningen van de beroepsbevolking. Het belangrijkste verschil tussen de nationale en internationale afbakening betreft het zogenaamde urencriterium. Internationaal geldt het 1-uur-criterium om te worden gerekend tot de werkzame beroepsbevolking, terwijl nationaal wordt uitgegaan van ten minste twaalf uur per week. Daarnaast wijkt de nationale definitie van de werkloze beroepsbevolking bij de operationalisering van de beschikbaarheids- en zoekcriteria af van de internationale richt-

lijnen. In het algemeen gelden nationaal meer uitzonderingen op deze criteria dan internationaal. En tot slot is er een verschil in de leeftijdsafbakening van de beroepsbevolking. De nationale cijfers hebben veelal betrekking op de bevolking van 15 tot 65 jaar. Internationaal tellen vaker ook de 65- tot 75-jarigen mee.

Deze verschillen resulteren internationaal in andere cijfers over de werkzame en werkloze beroepsbevolking dan nationaal. Zo is de Nederlandse werkloosheid volgens de internationale definitie lager dan volgens de nationale definitie. Daarnaast gelden internationaal aanzienlijk meer mensen als werkzaam, doordat ook kleine baantjes meetellen. Wel laat de ontwikkeling van de werkzame en de werkloze beroepsbevolking volgens beide benaderingen nagenoeg hetzelfde verloop zien.¹⁾

Voor meer informatie over de Nederlandse arbeidsmarkt op basis van de nationale definitie zie *Arbeidsmarkt*.

¹⁾ H.J. Dirven en B. Janssen (2012).

In dit artikel wordt de arbeidsparticipatie in Nederland vergeleken met die in andere lidstaten van de Europese Unie. Met het oog op een voorziene krapte op de arbeidsmarkt wanneer de conjunctuur weer aantrekt, wordt tevens de vraag beantwoord wat de omvang en samenstelling van het onbenut arbeidsaanbod in Nederland is en hoe ons land zich hierin verhoudt tot andere EU-lidstaten. Hierbij wordt gekeken naar iedereen die niet werkt, maar wel beschikbaar of op zoek is. Waar in dit artikel arbeidsparticipatie staat

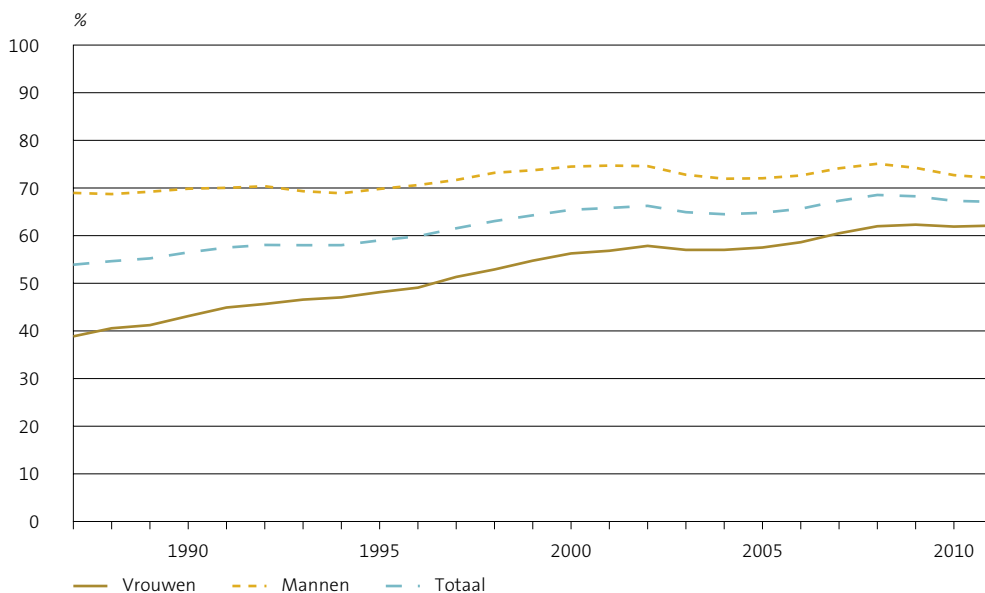
wordt de netto-variant bedoeld, dat wil zeggen het aantal werkenden op de totale bevolking in de beroepsgeschikte leeftijd.¹⁾

Arbeidsparticipatie in Nederland

Arbeidsparticipatie onder vrouwen sterk toegenomen

In Nederland hadden in 2011 ruim 8,3 miljoen personen van 15 tot 75 jaar een baan van 1 uur of meer per week. Dit is twee derde van de totale bevolking in deze leeftijdscategorie. De afgelopen 25 jaar is de arbeidsparticipatie sterk toegenomen. Zo had eind jaren tachtig net iets meer dan de helft van de 15- tot 75-jarigen een betaalde baan. De stijging van de arbeidsparticipatie vond vooral plaats in de jaren negentig; sinds het begin van de huidige eeuw is deze nauwelijks meer toegenomen. Illustratief is de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie tijdens periodes van laagconjunctuur. De arbeidsparticipatie staat dan sterk onder druk door oplopende werkloosheid en ontmoediging. Dergelijke periodes leidden in de jaren negentig van de vorige eeuw niet tot een daling van arbeidsparticipatie, maar in de 21e eeuw wel.

11.1 Netto-arbeidsparticipatie 15- tot 75-jarigen naar geslacht

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking.

¹⁾ Bij de bruto-arbeidsparticipatie (niet behandeld in dit artikel) gaat het om de totale beroepsbevolking (werkenden én werklozen) gedeeld door de bevolking.

Het zijn vooral de vrouwen die steeds meer voor een betaalde baan kozen en de stijging van de arbeidsparticipatie in de afgelopen 25 jaar komt dan ook vrijwel volledig op hun conto. In deze periode steeg de arbeidsparticipatie van vrouwen namelijk met ruim 22 procentpunt, terwijl het aandeel werkzame mannen maar met enkele procentpunten omhoog ging. Hierdoor is het verschil tussen mannen en vrouwen in 2011 een stuk kleiner dan in 1987.

Lage arbeidsparticipatie onder 55-plussers

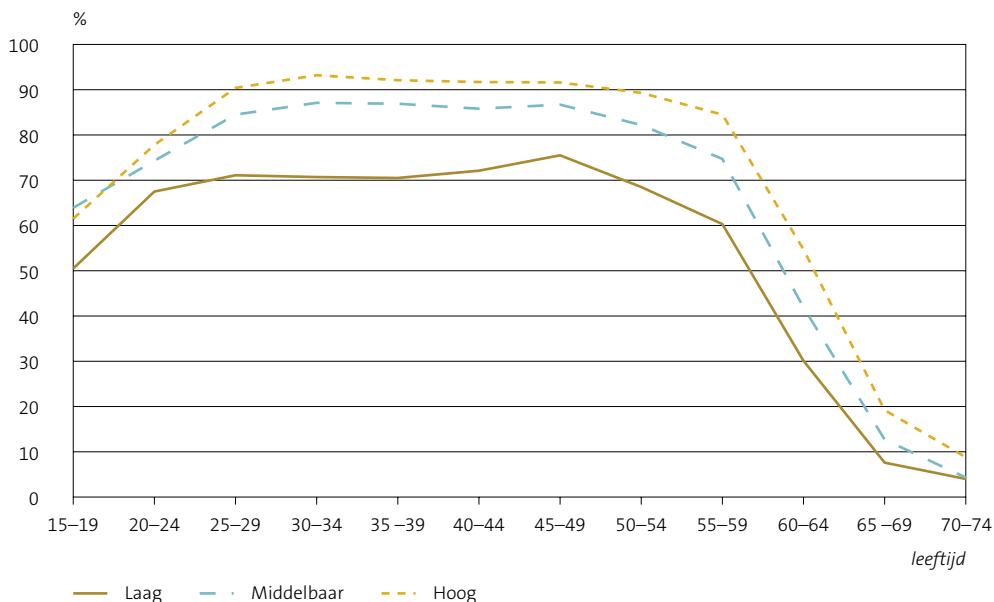
In de leeftijdsgroep tot ongeveer 30 jaar zijn er tegenwoordig weinig verschillen tussen de arbeidsparticipatie van mannen en die van vrouwen. In deze leeftijdsgroep had in 2011 van zowel de mannen als de vrouwen 70 procent een baan van 1 uur of meer per week. Boven de 30 gaat het uiteenlopen. Van de 30- tot 55-jarigen was namelijk 90 procent van de mannen en 78 procent van de vrouwen werkzaam. Dit verschil ontstaat vooral doordat een deel van de vrouwen stopt met werken na het krijgen van kinderen. Dat mannen stoppen met werken na de geboorte van hun eerste kind komt in Nederland weinig voor. Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat de arbeidsparticipatie onder 55-plussers een stuk lager is dan onder jongere generaties. Men treedt bijvoorbeeld vervroegd uit of wordt afgekeurd. Iets wat vroeger overigens vaker voorkwam dan nu. Dit heeft onder andere te maken met de flexibeler (pre)pensioenregelingen die in 1997 zijn ingevoerd, waarvoor mensen zelf sparen, en met het afschaffen van de VUT en het pre-pensioen in 2004. In 2011 was op de pensioengerechtigde leeftijd van 65 nog ongeveer een op de tien aan het werk en van de 70- tot 75-jarigen nog een op de twintig. Wel zijn het voor een groot deel (45 procent) kleine baantjes waarin de 65-plussers werkzaam zijn, namelijk van minder dan 12 uur per week. Mannen van 65 jaar of ouder zijn iets vaker actief op de arbeidsmarkt dan vrouwen op die leeftijd.

Hoogopgeleiden actiever op de arbeidsmarkt dan laagopgeleiden

Tussen de behaalde onderwijsniveaus zijn duidelijke verschillen te zien als het gaat om arbeidsparticipatie. Van de laagopgeleide 15- tot 75-jarigen is net iets meer dan de helft werkzaam terwijl dit voor de hoogopgeleiden voor ruim 80 procent geldt. Wel is het zo dat het bij de laagopgeleiden deels nog om scholieren of studenten gaat. Zij zijn nog bezig met een opleiding en het hebben van werk is voor hen niet altijd noodzaak. Over het algemeen starten laagopgeleiden op jongere leeftijd met werken dan hoogopgeleiden.²⁾ De verschillen in arbeidsparticipatie zijn dan ook kleiner voor de 15- tot 25-jarigen dan voor de 25- tot 55-jarigen. Dat onder de 55-plussers de arbeidsparticipatie een stuk lager is, geldt voor alle onderwijsniveaus.

²⁾ Bron: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu>.

11.2 Netto-arbeidsparticipatie naar onderwijsniveau en leeftijd, 2011

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking.

Arbeidsparticipatie in Europa

Hoogste arbeidsparticipatie in Nederland

In de Europese Unie kende Nederland in 2011 met een aandeel van 67 procent de hoogste arbeidsparticipatie. Gemiddeld was dat in de 27 lidstaten 57 procent. Ook in Zweden, gevolgd door Denemarken, waren relatief veel personen werkzaam. In Griekenland en Hongarije daarentegen was de arbeidsparticipatie laag; nog geen 50 procent. In alle landen zijn meer mannen dan vrouwen werkzaam. Het verschil tussen beide seksen is klein in Litouwen, Finland en Letland, nog geen 5 procentpunt. Vooral in zuidelijke lidstaten zijn de verschillen veel groter. Zo is in Griekenland en Italië ongeveer 60 procent van de mannen werkzaam en ongeveer 40 procent van de vrouwen. Op Malta zijn de verschillen het grootst, met 66 procent participatie onder mannen en amper 35 procent onder vrouwen. Deze verschillen tussen mannen en vrouwen kunnen te maken hebben met de rol die het gezinsleven heeft in deze landen en de mogelijkheid om arbeid en zorg te combineren. Vrouwen zorgen nog vooral voor het gezin en mannen voor de inkomsten.³⁾ En waar in de Noord-Europese landen een groot deel van de zorg professioneel geregeld is, geldt dat veel

³⁾ Zie bijvoorbeeld González, Jurado en Naldini (1999).

minder voor de Zuid- en ook de Oost-Europese landen. In deze landen werken vrouwen daardoor in voltijd of niet.⁴⁾

Vooraf Hongarije ver van Europese doelstelling verwijderd

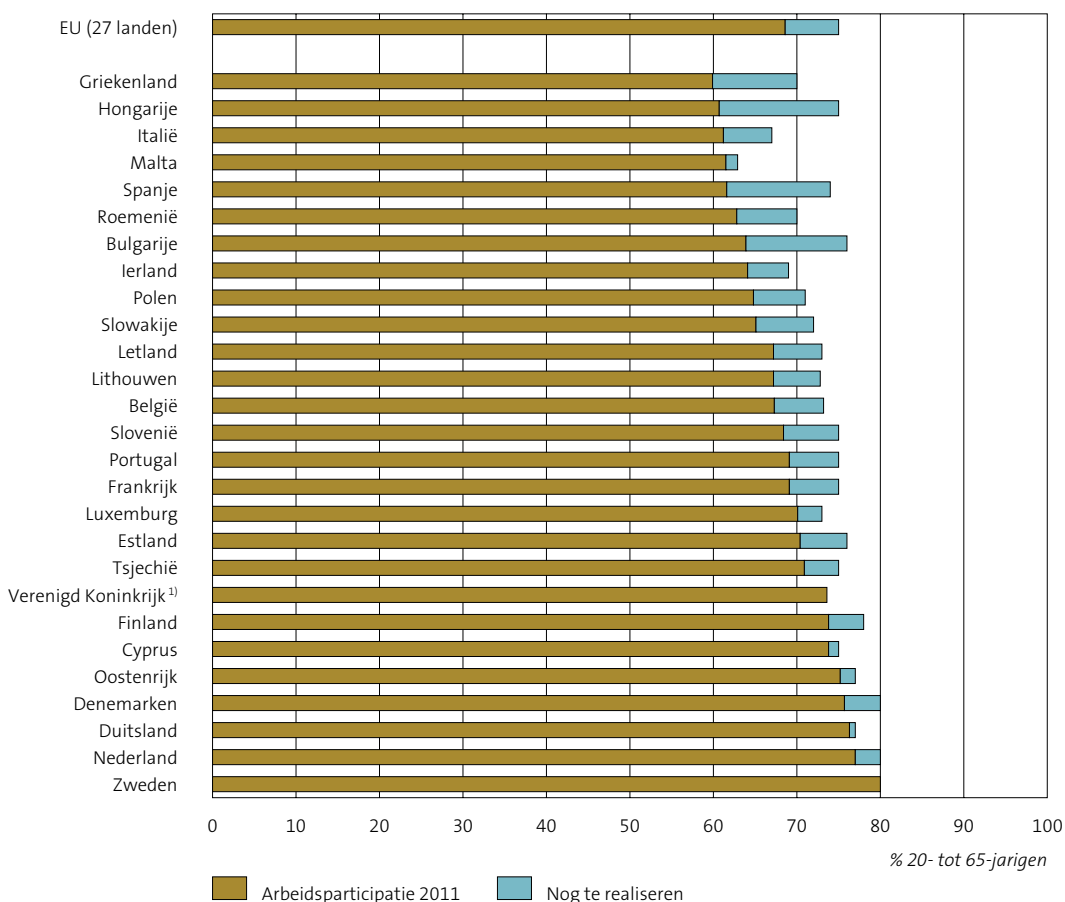
Stijging van de arbeidsparticipatie verhoogt de welvaart van een land. Vandaar dat de Europese Unie doelstellingen heeft geformuleerd om de arbeidsparticipatie binnen de Unie te vergroten. In 2020 moet drie kwart van de personen in de leeftijd van 20 tot 65 jaar werkzaam zijn.⁵⁾ In 2011 was de arbeidsparticipatie onder deze leeftijdsgroep in de Europese lidstaten bijna 69 procent. Gemiddeld moet de arbeidsparticipatie in de lidstaten dus nog met ruim 6 procentpunt toenemen. Elke lidstaat heeft in overleg met de Europese Commissie ook een nationale doelstelling geformuleerd. Deze is afhankelijk van de startpositie van het land. Zo moet in Nederland 80 procent van de 20- tot 65-jarigen in 2020 aan het werk zijn; in 2011 was dat 77 procent. Met dit aandeel staat Nederland er in vergelijking met andere landen vrij gunstig voor. Zweden en ons buurland Duitsland voldoen praktisch al aan de doelstelling. Op Cyprus, Malta en in Oostenrijk moet de arbeidsparticipatie tussen de 1 en 2 procentpunt stijgen en in Luxemburg gaat het net als voor Nederland om 3 procentpunt. Vooral Hongarije, maar ook Spanje, Bulgarije en Griekenland hebben nog een slag te maken. In deze landen moet de arbeidsparticipatie met 10 procentpunt of meer toenemen om in 2020 te voldoen aan de doelstelling.

Nederland nog 3 procentpunt verwijderd van de participatiedoelstelling

⁴⁾ Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2008).

⁵⁾ Bron: <http://ec.europa.eu/europe2020>.

11.3 EU2020-doelstelling arbeidsparticipatie en realisatie

Bron: Eurostat.

¹⁾ Geen doelstelling geformuleerd.

Na 65^e nog 8 procent aan het werk

Hoewel de pensioenen op verschillende wijze zijn ingericht, geldt in ongeveer de helft van de lidstaten 65 jaar als de leeftijd waarop men officieel met pensioen gaat. Het bereiken van deze leeftijd is echter niet voor iedereen reden om ook daadwerkelijk te stoppen met werken. Zo was in 2011 nog 8 procent van de 65- tot 75-jarigen aan het werk. In Nederland was dit aandeel met 9 procent vergelijkbaar terwijl bij onze zuiderburen net 3 procent werkzaam was. Vooral in Roemenië en Portugal was de arbeidsparticipatie binnen deze leeftijdsgroep hoog, respectievelijk 22 en 19 procent. In Roemenië is de agrarische sector erg

groot en in deze sector zijn veel – laagopgeleide – 65-plussers aan het werk.⁶⁾ Overigens gaat het hier vooral om personen die voor eigen gebruik goederen produceren en op die manier in hun eigen onderhoud voorzien, zogeheten *subsistence workers*.⁷⁾ In Portugal zou het lage inkomen dat gepensioneerden ontvangen een rol kunnen spelen. In beide landen is ook vooral onder laagopgeleide ouderen de arbeidsparticipatie hoog. Voor de meeste landen geldt het omgekeerde, namelijk dat naarmate het onderwijsniveau hoger is de arbeidsparticipatie onder ouderen ook hoger is. Zo waren gemiddeld in de Europese lidstaten ruim twee keer zoveel hoogopgeleide 65- tot 75-jarigen aan het werk als laagopgeleide (respectievelijk 16 procent en 7 procent). In Roemenië ging het daarentegen om 8 respectievelijk 29 procent en in Portugal om 15 respectievelijk 20 procent.

Helpt van werkzame Nederlanders werkt in deeltijd

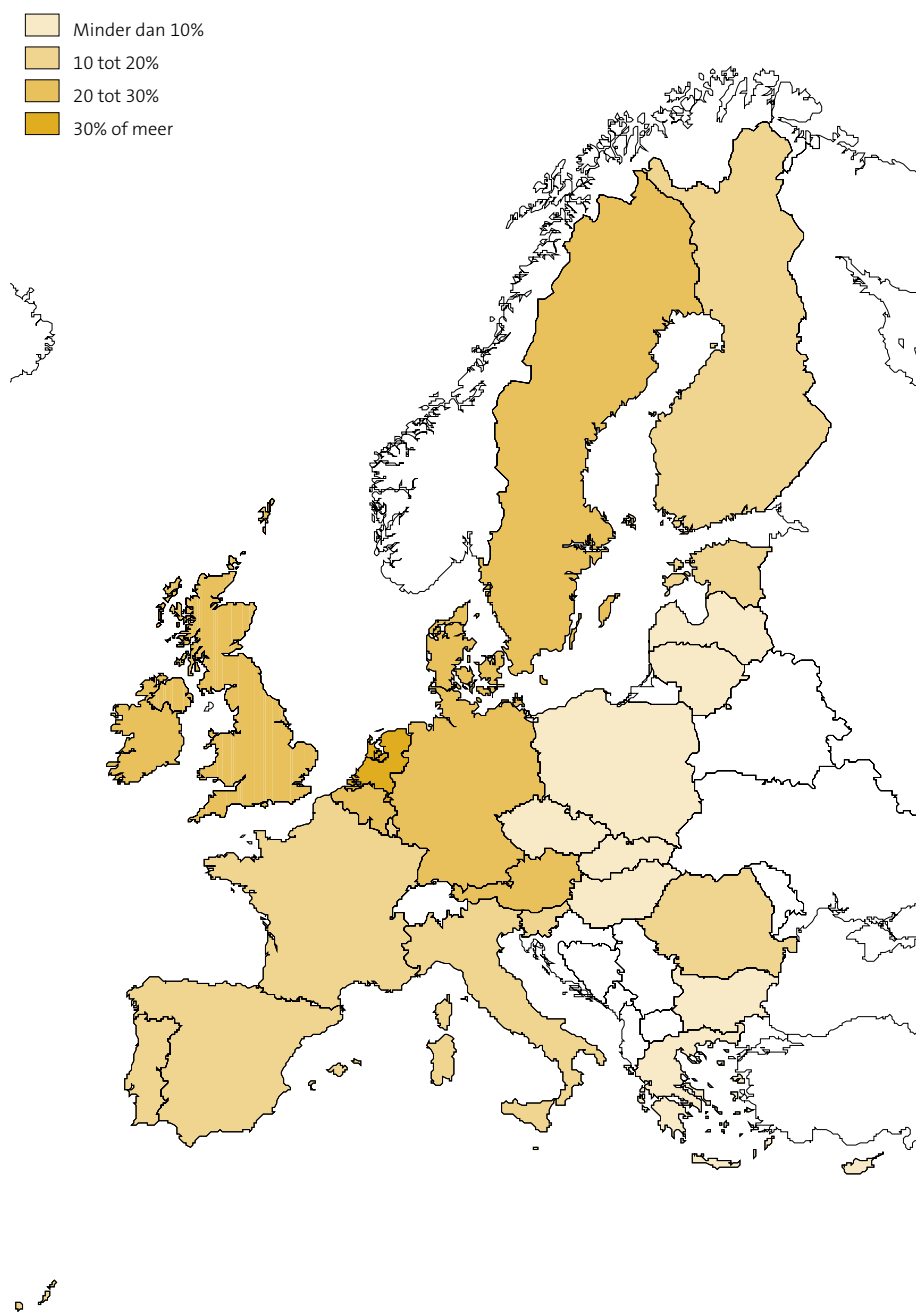
Nederland heeft weliswaar de hoogste arbeidsparticipatie, maar de helft van de werkzame 15- tot 75-jarigen werkt in deeltijd. Dit zijn er bijna twee keer zo veel als in het Verenigd Koninkrijk, de nummer twee als het gaat om werken in deeltijd. Gemiddeld werkt in de 27 lidstaten bijna 20 procent in deeltijd.⁸⁾ Het werken in deeltijd is vooral een aangelegenheid van Noordwest-Europa. Logischerwijs geldt dat hoe hoger het aandeel deeltijders is in een land, hoe lager de gemiddelde arbeidsduur. Nederland was in 2011 dan ook het land met het laagste aantal gewerkte uren per werkende per week, namelijk 30,5. Gemiddeld werd er in de EU 7 uur per week meer gewerkt. En de Tsjechen en de Grieken kenden zelfs een werkweek die ruim 10 uur langer was. De reden waarom in deeltijd wordt gewerkt, hangt deels samen met de leeftijd. Onder jongeren is het volgen van onderwijs namelijk een belangrijke reden terwijl 65-plussers het – als ze nog aan het werk zijn – vanwege hun leeftijd wat rustiger aan doen. Als deze twee leeftijdsgroepen buiten beschouwing worden gelaten dan geeft in 2011 ruim een kwart van de werkzame bevolking aan dat ze in deeltijd werken omdat ze geen voltijdbaan konden vinden. Ook de zorg voor kinderen of het gezin is een belangrijke reden om in deeltijd te werken. De redenen om in deeltijd te werken verschillen sterk per lidstaat. In Nederland gaf namelijk slechts 7 procent van de deeltijders aan dat ze geen voltijdbaan konden vinden, terwijl dat in Bulgarije en Griekenland ruim 60 procent was. En ook in Spanje, Italië en Roemenië was dit voor meer dan de helft van de deeltijders de reden.

⁶⁾ Popescu (2009).

⁷⁾ Noev en Mathijs (2002).

⁸⁾ In de meeste lidstaten wordt gevraagd of men in voltijd of in deeltijd werkt. In Nederland en Zweden wordt dit op basis van het gebruikelijke aantal uren per week bepaald. Bij minder dan 35 uur per week gaat het om een deeltijdbaan.

11.4 Aandeel 15–75-jarigen dat in deeltijd werkt, 2011

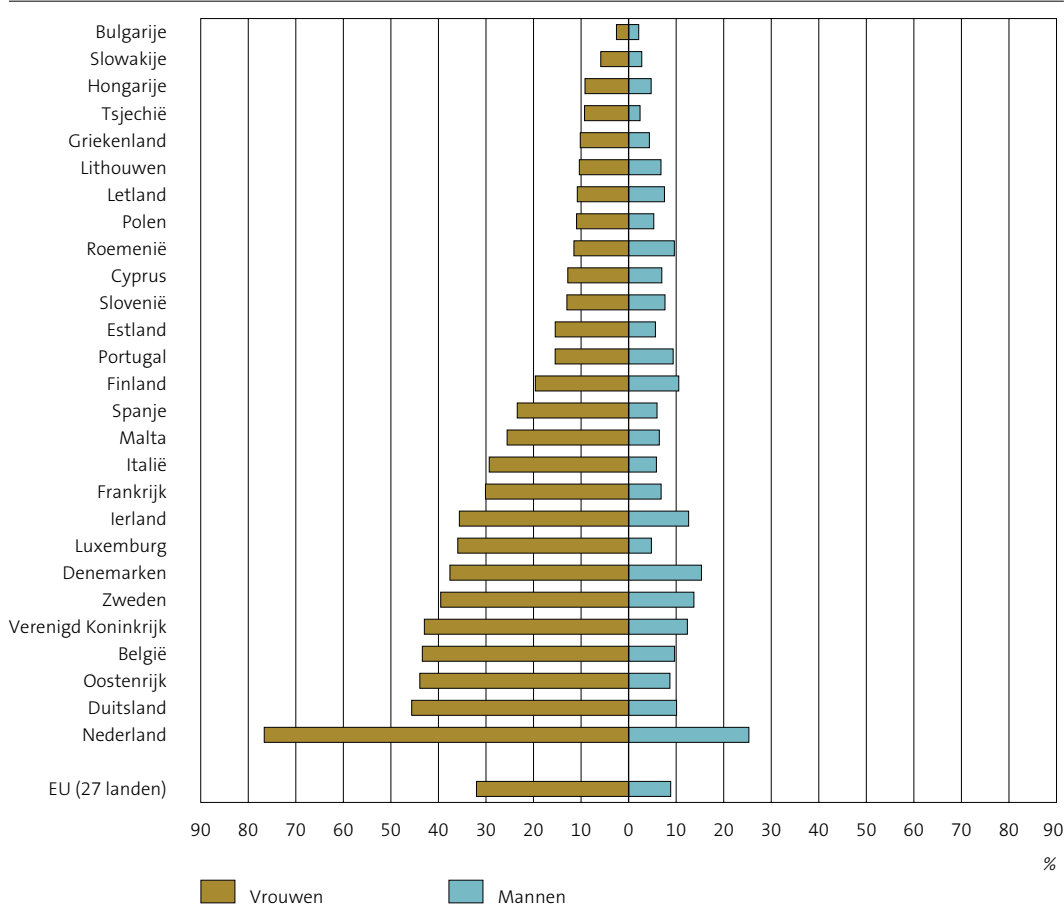

Bron: Eurostat.

Vier keer zoveel vrouwen als mannen in deeltijd

In vrijwel alle lidstaten werken vrouwen beduidend vaker in deeltijd dan mannen. Gemiddeld zijn dat er in de 27 lidstaten zo'n vier keer zo veel. Zowel de Nederlandse mannen als vrouwen lopen voorop als het gaat om werken in deeltijd. Hierdoor is de verhouding van het aandeel vrouwelijke deeltijders ten opzichte van het aandeel mannelijke deeltijders niet zo groot als in andere landen. Vooral in Luxemburg, gevolgd door Oostenrijk en Italië, is deze verhouding in aanzienlijk schever. In mindere mate geldt dat ook voor België en Duitsland.

11.5 Aandeel 15- tot 75-jarige mannen en vrouwen dat in deeltijd werkt, 2011

Bron: Eurostat.

Het onbenut arbeidsaanbod in Nederland

Als thema is het door de kredietcrisis en de oplopende werkloosheid wat ondergesneeuwd geraakt, maar bij een weer aantrekkende conjunctuur ligt krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt op de loer. In het voorbije decennium manifesteerde de structurele krapte zich al een aantal keer en in het licht van de vergrijzing wordt deze de komende jaren alleen maar groter. De vergrijzing leidt bovendien naar verwachting tot een lager aandeel werkzame personen op de totale bevolking, hetgeen de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat onder druk zet. Het is dan ook van belang om niet alleen naar de hoogte van de arbeidsparticipatie te kijken, maar ook naar het onbenut arbeidsaanbod. Neemt – bijvoorbeeld als gevolg van de vergrijzing of van conjuncturele krapte – de (vervangings)vraag naar arbeid toe, dan zal ook de spanning op de arbeidsmarkt toenemen. De omvang en inzetbaarheid van het onbenut arbeidsaanbod wordt dan een relevanter gegeven.

Definiëring onbenut arbeidsaanbod

Tot het onbenut arbeidsaanbod worden hier alle mensen gerekend die op korte termijn beschikbaar zijn om te werken of recent naar werk hebben gezocht. Deels gaat het daarbij om werklozen, dat wil zeggen mensen die beschikbaar zijn én recent hebben gezocht. Het andere deel wordt gevormd door de zogeheten potentieel additionele beroepsbevolking.⁹⁾ Binnen deze groep is een tweedeling te maken, namelijk tussen mensen die op zoek zijn naar werk maar niet onmiddellijk beschikbaar zijn (bijvoorbeeld vanwege het moeten afronden van een opleiding, persoonlijke omstandigheden of ziekte) en mensen die beschikbaar zijn voor werk maar recentelijk niet hebben gezocht (bijvoorbeeld vanwege ontmoediging). De potentieel additionele beroepsbevolking behoort, in tegenstelling tot de werklozen, niet tot de beroepsbevolking maar heeft daarmee wel meer binding dan de overige niet-actieve bevolking. Die zijn immers niet beschikbaar én niet op zoek. Dit geldt bijvoorbeeld voor veel scholieren en studenten, volledig arbeidsongeschikten en (vervroegd) gepensioneerden.

Helft telt als werkloos

In 2011 kon 6 procent van de Nederlandse bevolking van 15 tot 75 jaar worden gerekend tot het onbenut arbeidsaanbod. In totaliteit ging het om 754 duizend mensen. Ruim de helft hiervan gold als werkloos: deze mensen waren op korte termijn beschikbaar én actief op zoek naar werk. Daarnaast had ruim een op de tien de afgelopen vier weken wel gezocht naar werk maar was niet op korte termijn beschikbaar. Bijna 40 procent had niet gezocht maar was wel beschikbaar.

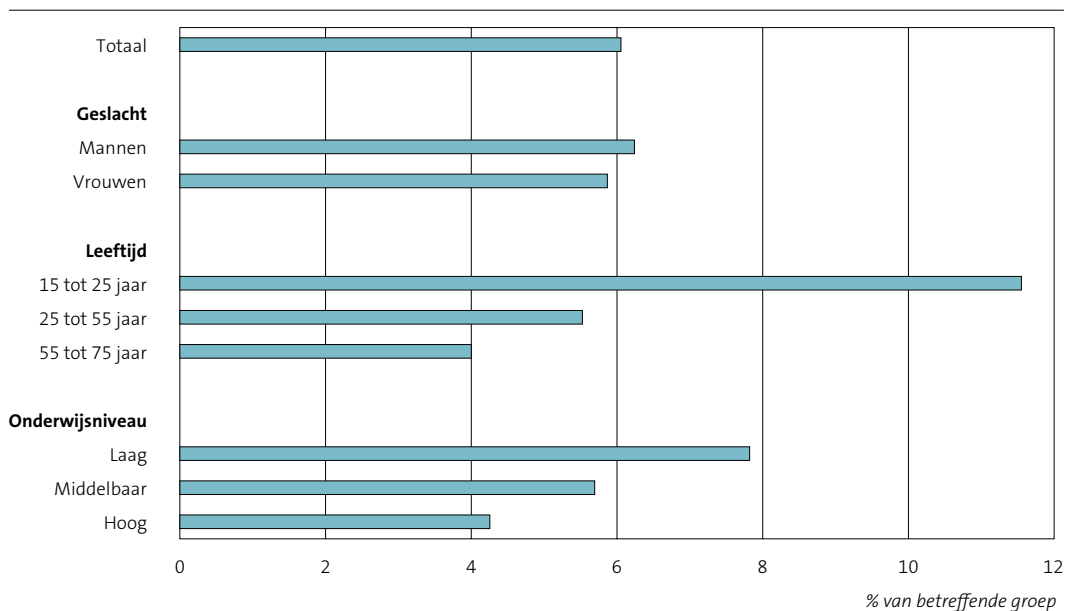
⁹⁾ Eurostat (2011).

Ongeveer net zoveel mannen als vrouwen behoren tot het onbenut arbeidsaanbod. Van beide seksen was circa 6 procent beschikbaar voor werk of er naar op zoek. Wel zijn meer mannen dan vrouwen werkloos: zij zijn vaker beschikbaar én op zoek. Daarentegen bestaat bij vrouwen het onbenut aanbod wat meer uit personen die werk hebben gezocht, maar daarvoor niet op korte termijn beschikbaar zijn.

Onbenut arbeidsaanbod hoog onder jongeren en laagopgeleiden

Het onbenut arbeidsaanbod is verhoudingsgewijs groot onder 15- tot 25-jarigen: 11,5 procent van de jongeren kan hiertoe worden gerekend. Daar staat tegenover dat maar 4 procent van de 55-plussers beschikbaar was voor werk of op zoek was naar werk. Het onbenut aanbod in de middengroep van 25 tot 55 jaar ligt net onder het gemiddelde. Het is wel de grootste leeftijdsgroep binnen het onbenut arbeidsaanbod. In 2011 ging het om ruim 377 duizend mensen, de helft van het totaal. De rest was jonger dan 25 jaar (232 duizend) of 55-plusser (145 duizend).

11.6 Onbenut arbeidsaanbod 15- tot 75-jarigen naar kenmerk, 2011

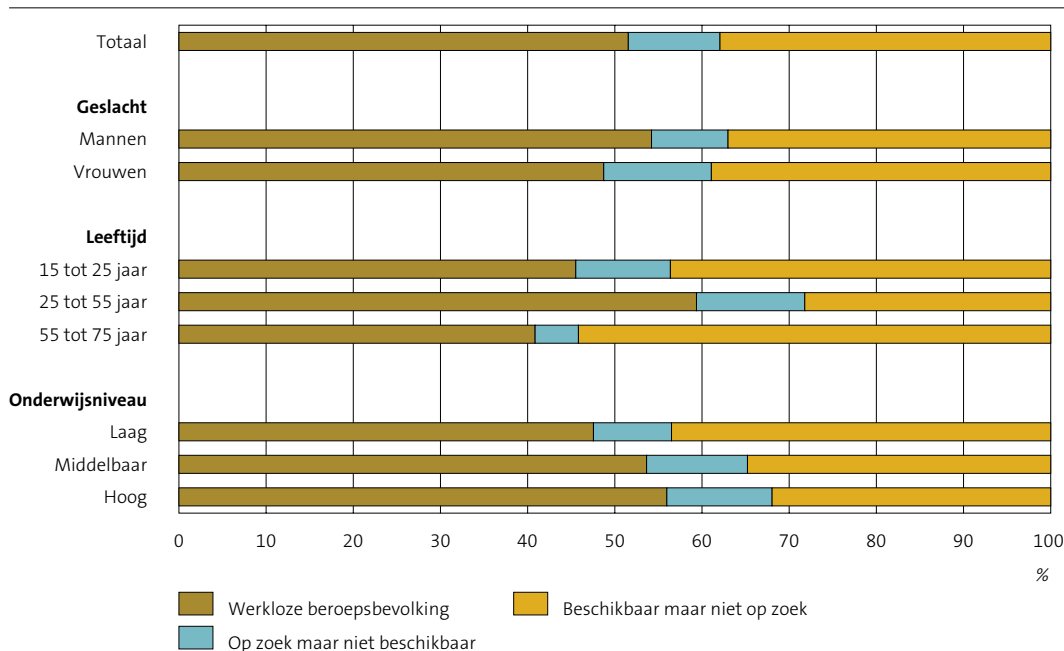
Bron: Eurostat.

Het onbenut arbeidsaanbod is kleiner naarmate het onderwijsniveau hoger is. Dit hangt samen met de hogere arbeidsparticipatie van hoogopgeleiden. Van de laagopgeleiden behoorde bijna 8 procent tot het onbenut arbeidsaanbod, tegenover iets meer dan 4 procent

van de hoogopgeleiden. Ook in absolute aantallen gaat het om een grote groep laagopgeleiden: 328 duizend. Dat neemt niet weg dat ruim 400 duizend mensen met een middelbare of hoge opleiding op zoek waren naar werk of op korte termijn beschikbaar waren.

Niet alleen de omvang maar ook de samenstelling van het onbenut arbeidsaanbod verschilt tussen leeftijdsgroepen. Van het arbeidspotentieel onder ouderen – en in mindere mate ook onder jongeren – is een relatief groot deel beschikbaar maar niet actief op zoek naar werk. Vooral bij ouderen heeft dit te maken met ontmoediging: men zou wel kunnen werken maar zoekt niet actief omdat daarvan weinig resultaat wordt verwacht. Bij jongeren speelt een rol dat een groot deel nog onderwijsvolgend is en daarom niet actief op zoek. In de middelbare leeftijdsgroep bestaat het arbeidspotentieel verhoudingswijs vaak uit werklozen.

11.7 Samenstelling onbenut arbeidsaanbod 15- tot 75-jarigen naar kenmerk, 2011¹⁾

Bron: Eurostat.

¹⁾ Om de omvang van de werkloosheid en het overig onbenut arbeidsaanbod onderling te kunnen vergelijken zijn beide weergegeven als aandeel in de bevolking van 15 tot 75 jaar. Doorgaans wordt het werkloosheidspercentage uitgedrukt ten opzichte van de beroepsbevolking.

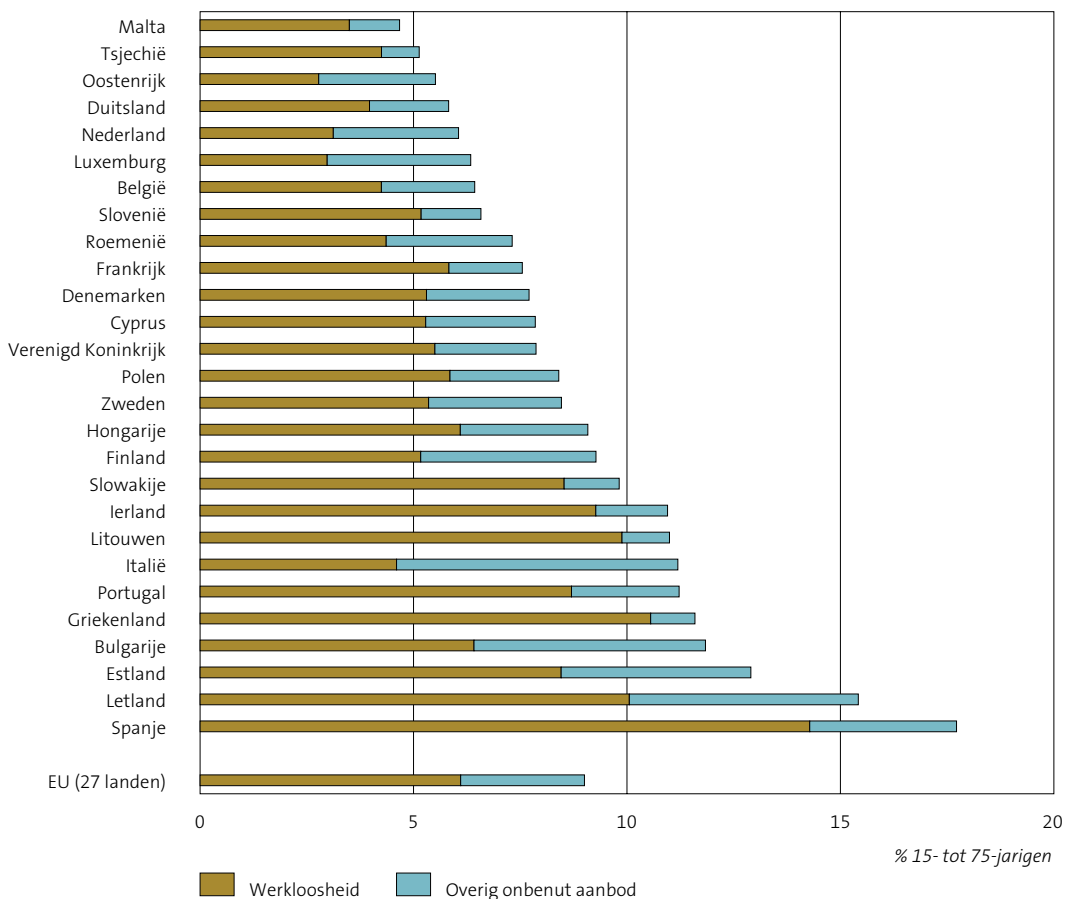
Naar onderwijsniveau zijn er vooral verschillen in het aandeel werklozen en het aandeel dat wel beschikbaar was, maar niet heeft gezocht. Het hoog en middelbaar opgeleide onbenut arbeidsaanbod bestaat uit relatief veel werklozen. Daarentegen bestaat het laagopgeleide aanbod uit vrij veel mensen die wel beschikbaar zijn, maar – deels ontmoedigd door geringere kansen op het vinden van een baan – recent niet actief hebben gezocht.

Het onbenut arbeidsaanbod in de lidstaten van de Europese Unie

Nederlands aanbod relatief klein

Het onbenut aanbod dat bij een toekomstige krapte op de arbeidsmarkt kan worden aangesproken, is in Nederland relatief klein vergeleken met dat in andere lidstaten van de Europese Unie. Alleen in Malta, Tsjechië, Oostenrijk en Duitsland was het kleiner. In 2011 was 9 procent van de bevolking van de Europese Unie – 34 miljoen mensen – op zoek naar en/of beschikbaar voor werk. Estland, Letland en Spanje waren de landen waar het onbenut arbeidsaanbod het grootst was: 13 (in Letland) tot 18 procent van de bevolking (in Spanje).

11.8 Werkloosheid en overig onbenut arbeidsaanbod, 2011¹⁾

Bron: Eurostat.

¹⁾ Om de omvang van de werkloosheid en het overig onbenut arbeidsaanbod onderling te kunnen vergelijken zijn beide weergegeven als aandeel in de bevolking van 15 tot 75 jaar. Doorgaans wordt het werkloosheidspercentage uitgedrukt ten opzichte van de beroepsbevolking.

Een hoge arbeidsparticipatie gaat samen met een gering onbenut arbeidsaanbod. Dat geldt voor Nederland en ook voor andere lidstaten met een hoge participatie, zoals Oostenrijk en Duitsland. Daarentegen loopt het onbenut aanbod bij landen met een lage participatie flink uiteen. Zo was het onbenut aanbod in Spanje bijna 18 procent, maar veel lager in Griekenland, Hongarije en Italië (9 à 11 procent).

Relatief weinig werklozen in onbenut arbeidsaanbod van Nederland

Twee derde van het onbenut aanbod in de Europese Unie moet volgens de ILO-definitie worden gezien als werkloos. In 2011 ging het om ruim 23 miljoen mensen. Vergeleken met andere lidstaten van de Europese Unie was het aandeel werklozen in het Nederlandse onbenut arbeidsaanbod – 52 procent in 2011 – relatief klein.

Ondanks een internationaal gezien relatief beperkt onbenut arbeidsaanbod is de werkloosheid in Nederland inmiddels wel weer uitgestegen boven de evenwichtswerkloosheid. Dit is het werkloosheidsniveau dat past bij een normaal functionerende economie, ook wel het natuurlijke niveau van de werkloosheid genoemd. Volgens berekeningen van het Centraal Planbureau¹⁰⁾ zal de werkloosheid ook de komende jaren boven de evenwichtswerkloosheid liggen. Omdat het arbeidsaanbod ruim is, was er in het eerste kwartaal van 2012 in Nederland dan ook geen gespannen situatie op de arbeidsmarkt.¹¹⁾

Er blijkt geen verband te zijn tussen de omvang van de werkloosheid in een land en de omvang van het overig onbenut arbeidsaanbod. Het is dus niet per se zo dat in een land met een hoge werkloosheid ook het overige aanbod hoog is. Spanje, Letland, Griekenland en Litouwen hebben bijvoorbeeld een hoge werkloosheid, maar in de twee laatstgenoemde landen is het overige aanbod relatief gering.

Conclusie

Van de 27 Europese lidstaten kent Nederland de hoogste arbeidsparticipatie. Dat ons land wat betreft arbeidsparticipatie tot de koplopers behoort, komt vooral doordat werken in deeltijd heel gebruikelijk is. Van de werkzame Nederlanders heeft ongeveer de helft een deeltijdbaantje terwijl dat gemiddeld in de EU zo'n 20 procent is. Het is echter niet zo dat ons land ook voorop loopt in gelijke arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen. In landen als Litouwen, Finland en Letland is het verschil tussen mannen en vrouwen kleiner. De arbeidsparticipatie onder ouderen ligt in Nederland ook niet bijzonder hoog. In Nederland is één op de tien 65- tot 75-jarigen aan het werk, wat ongeveer overeenkomt met het gemiddelde van alle lidstaten.

Het onbenut arbeidsaanbod, waaronder de werkloosheid, is in Nederland relatief klein. Het omvat 6 procent van de bevolking van 15 tot 75 jaar, tegen gemiddeld 9 procent in de EU. Het gaat daarbij met name om werklozen: niet-werkende personen die zowel actief op zoek zijn naar werk als op korte termijn beschikbaar zijn. Ruim de helft van het onbenut

¹⁰⁾ CPB (2012).

¹¹⁾ Dit kan vastgesteld worden met de Spanningsmeter arbeidsmarkt, zie *Arbeidsmarkt*.

aanbod in Nederland is werkloos. Internationaal gezien is dat echter weinig. Gemiddeld in de EU is twee derde van het onbenut aanbod werkloos.

12

De euro en de onderlinge handel in Europa

- Inleiding
- Theoretische effecten van een gezamenlijke munt
- Wisselkoersen bij de komst van de euro
- Het effect van de euro op de buitenlandse handel
- De export
- De import
- De handelsbalans en de loonkosten per eenheid product
- Conclusies

De euro en de onderlinge handel in Europa

Inleiding

De euro bevindt zich anno 2011 nog steeds in moeilijk vaarwater. De kredietwaardigheid van een aantal overheden binnen de eurozone wordt door de financiële markten in twijfel getrokken en de munt verliest terrein ten opzichte van belangrijke buitenlandse munten. Hoewel de meeste aandacht uitgaat naar de schuldenproblematiek is er ook steeds meer belangstelling voor de structurele onevenwichtigheden binnen de eurozone die het succes van de gezamenlijke munt momenteel in de weg staan. Centraal staan daarbij de grote verschillen in de handelsbalansen. Deze zijn met de komst van de euro verder toegenomen. In dit artikel wordt daarom stilgestaan bij de vraag wat de invloed van de euro tot dusverre is geweest op de handel tussen de landen die haar als munteenheid hebben ingevoerd. Toename van deze handel was naast verdere politieke integratie immers de voornaamste reden om de munt in te voeren.

Bij bestudering van de invloed van de euro doen zich een aantal problemen voor. Ten eerste groeit de buitenlandse handel doorgaans en zou de handel tussen eurolanden ook zijn toegenomen indien de euro niet was ingevoerd. Om het effect van de euro te meten, moet deze groei dus worden afgezet tegen die tussen en met landen die de euro niet hebben ingevoerd. Deze landen moeten bovendien geografisch dichtbij zijn en politiek en economisch vergelijkbaar. Hier dient zich het tweede probleem aan: de heterogeniteit van de eurozone in het bijzonder en Europa in het algemeen. Economisch gezien is Europa ruwweg in te delen in de zwakst ontwikkelde Oost-Europese landen, de middengroep van Zuid-Europese landen en de rijke Noordwest-Europese landen. Politiek gezien is Europa verdeeld in twee groepen: lidstaten en landen die geen deel uitmaken van de Europese Unie. De tweede groep profiteert naar verwachting niet, of in mindere mate van de vrij-handelszone die de Europese Unie vormt.

Om een vergelijking mogelijk te maken zijn een aantal landen buiten beschouwing gelaten en zijn de overige landen in verschillende groepen ingedeeld. Alle Oost-Europese landen zijn weggelaten uit de analyse omdat zij economisch minder ontwikkeld zijn dan de andere Europese landen. Om praktisch redenen is Griekenland evenmin meegenomen: van dit land zijn geen data vanaf 1995 beschikbaar, maar pas vanaf 2000. De landen die

buiten de Europese Unie vallen, maar economisch met de andere landen vergelijkbaar zijn, zijn Noorwegen, IJsland en Zwitserland. Deze vormen samen met Liechtenstein de EVA-groep. EVA staat voor de Europese Vrijhandelsassociatie. Hoewel deze landen geen lid zijn van de Europese Unie en uiteraard niet de euro voeren, profiteren ook zij in praktijk wel degelijk van de gemeenschappelijke markt. Via handelsverdragen hebben zij namelijk vrijwel dezelfde toegang tot deze markt als EU-leden. EU-leden die economisch vergelijkbaar zijn met de eurolanden, maar de euro evenmin voeren zijn Denemarken, Verenigd Koninkrijk, Zweden.

De eurolanden die deel uitmaken van de analyse zijn ten slotte opgedeeld in twee groepen: noordwestelijke en zuidelijke landen. Zoals bekend zijn met name de Zuid-Europese landen de laatste jaren ernstig in de problemen gekomen. Hiermee is een nadeel in het oog gesprongen dat het voeren van een gezamenlijke munt ook heeft. Eurolanden die er economisch slecht voor staan hebben niet langer de mogelijkheid om hun munt te devalueren teneinde de export te bevorderen. Een gemeenschappelijke munt bevordert weliswaar de totale onderlinge handel, maar dit sluit geenszins uit dat de export vanuit sommige deelnemende landen er juist ernstig onder leidt. Vanuit deze achtergrond is het goed om de handelsontwikkeling van de noordwestelijke en zuidelijke eurolanden afzonderlijk te volgen.

Voorafgaande aan de bespreking van de ontwikkeling van de handel wordt eerst ingegaan op de theorie van een gezamenlijke munt. Vervolgens wordt ingegaan op de wisselkoersen, het terrein waar de invoering van de euro het meest direct effect had. Hierna wordt achtereenvolgens ingegaan op de export, de import en de handelsbalans van de diverse groepen landen die hierboven zijn geïntroduceerd. Vanwege de beschikbaarheid van de data bestrijkt de analyse de periode 1995–2010.

Het ontstaan van de eurozone

De Europese integratie is een stapsgewijs proces dat na de Tweede Wereldoorlog werd ingezet met de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. De oprichting van de Europese Economische Gemeenschap in 1957 was de eerste stap naar een interne markt. Dat traject leidde in 1992 tot grotendeels vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal tussen de lidstaten. In het jaar daarop besloot men de gemeenschappelijke markt te bekronen met een monetaire unie.¹⁾ Voorafgaande aan de echte euro, was er in 1979 al een virtuele gezamenlijke munt geïntroduceerd, de European Currency Unit (ECU). Deze vormde een gewogen gemiddelde van de betrokken munten. Binnen het Europese Monetaire Stelsel (EMS) probeerde men schommelingen van de individuele munten zo veel mogelijk te beperken.

In 1999 werd de ECU vervangen door de euro, die hier één op één op aansloot en daadwerkelijk gebruikt werd voor bank-

transacties. Op 1 januari 2002 verving de euro ook het muntgeld. Van de vijftien landen die in 1999 deel uitmaakten van de Europese Unie bleven alleen Denemarken, Zweden en het Verenigd Koninkrijk er buiten. Na de introductie van de euro is de Europese Unie stapsgewijs uitgebreid met in totaal twaalf landen. Hiervan voeren er vijf inmiddels de euro.²⁾ De eurozone omvat daarmee inmiddels bijna twee derde van alle EU-inwoners en bijna driekwart van het gezamenlijke bruto binnenlands product (bbp).

¹⁾ L. Koeman (2009).

²⁾ De landen die zich vanaf 2002 bij de EU aansloten en inmiddels de euro hebben ingevoerd zijn Slovenië (2007), Cyprus en Malta (2008), Slowakije (2009) en Estland (2011).

Theoretische effecten van een gezamenlijke munt

De voordelen van een monetaire unie voor de buitenlandse handel zijn tweeledig. De transacties tussen de deelnemende landen worden ten eerste goedkoper en ten tweede betrouwbaarder. De transacties worden goedkoper doordat bedrijven geen wisselkosten meer hoeven te maken. Het tweede voordeel bestaat eruit dat de onzekerheid verdwijnt over het effect van wisselkoersen op de prijzen van producten. Die onzekerheid komt in de handel tussen landen met verschillende munten tot uiting in een hogere risicopremie of wordt afgedekt met een verzekering. In beide gevallen wordt de prijs opgedreven. Door de lagere kosten bij een gezamenlijke munt zou er meer onderlinge handel moeten ontstaan. Deels gaat het daarbij om een verschuiving in de handel met landen buiten de gezamenlijke munt naar de deelnemende landen, die nu een concurrentievoordeel hebben.

Een nadeel van een gezamenlijke munt voor een deelnemend land is dat het instrumenten verliest om zelfstandig in te grijpen in de economie. In het bijzonder gaat het daarbij om de rente van de centrale bank en de wisselkoers. Met de rentestand beïnvloedt de centrale bank de inflatie en het vermogen van ondernemingen om geld te lenen voor investeringen. Via de wisselkoers kan een centrale bank de effectieve exportprijzen manipuleren. Voor de invoering van de euro werd hiervan onder andere door Zuid-Europese landen gebruik gemaakt. Ook China drukt de koers van haar munt om de export te stimuleren.

Met de invoering van de euro droegen de nationale centrale banken de verantwoordelijkheid voor de rente en de wisselkoers over aan de Europese Centrale Bank (ECB). Op nationaal niveau bleven daarmee alleen de productiviteit en loonontwikkeling over als instrumenten om de internationale concurrentiepositie te versterken. Maar deze zijn veel lastiger aan te passen dan de rente of de wisselkoers, en het duurt ook langer voor de effecten van de aanpassingen voelbaar worden. Alleen wanneer de deelnemende landen binnen een muntunie wat betreft ontwikkeling en conjuncturele fase met elkaar in de pas lopen, vormen een synchroon lopende wisselkoers en rente geen probleem.

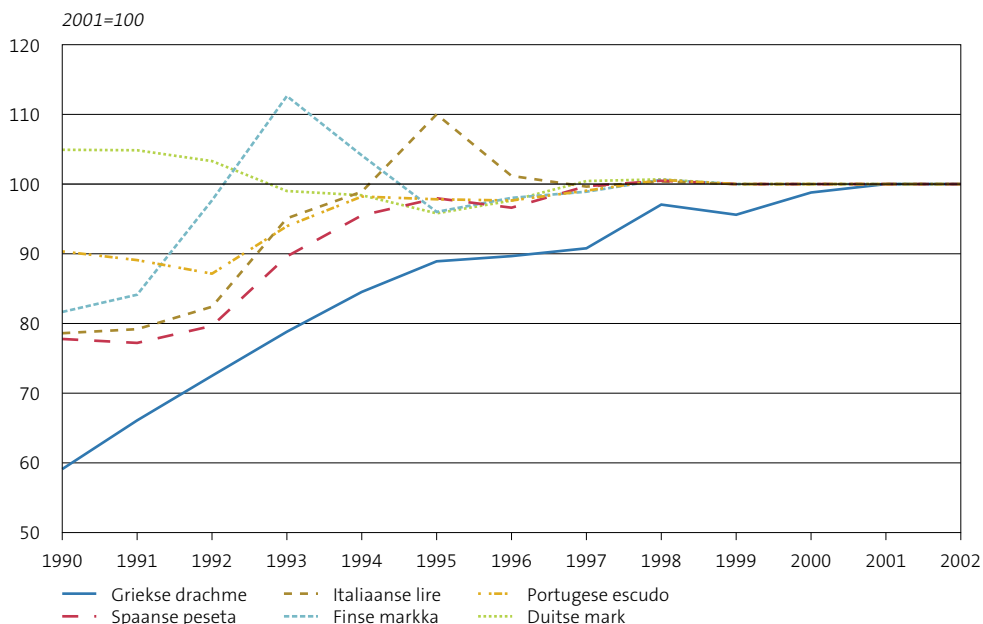
Wisselkoersen bij de komst van de euro

Voorafgaande aan de invoering van de euro volgden de Oostenrijkse schilling, de Nederlandse gulden en de Belgische en Luxemburgse franc de Duitse mark nauwgezet. De Franse franc deed dat iets losser. Tegenover de overige munten wonnen die munten voor ze opgingen in de euro allemaal iets aan waarde.¹⁾ De Griekse drachme, de Italiaanse lira, de Spaanse peseta en de Portugese escudo de maakten in de jaren negentig nog een

¹⁾ De definitieve wisselkoersen werden vastgesteld op basis van de marktkoersen op 31 december 1998.

forse aanpassing door, net als de Finse markka. Deze munten verloren flink aan waarde. De drachme sloot als enige munt niet in 1999 maar pas in 2001 aan bij de euro.

12.1 Wisselkoers euro/ECU t.o.v. valuta die hierin opgingen

Bron: Eurostat.

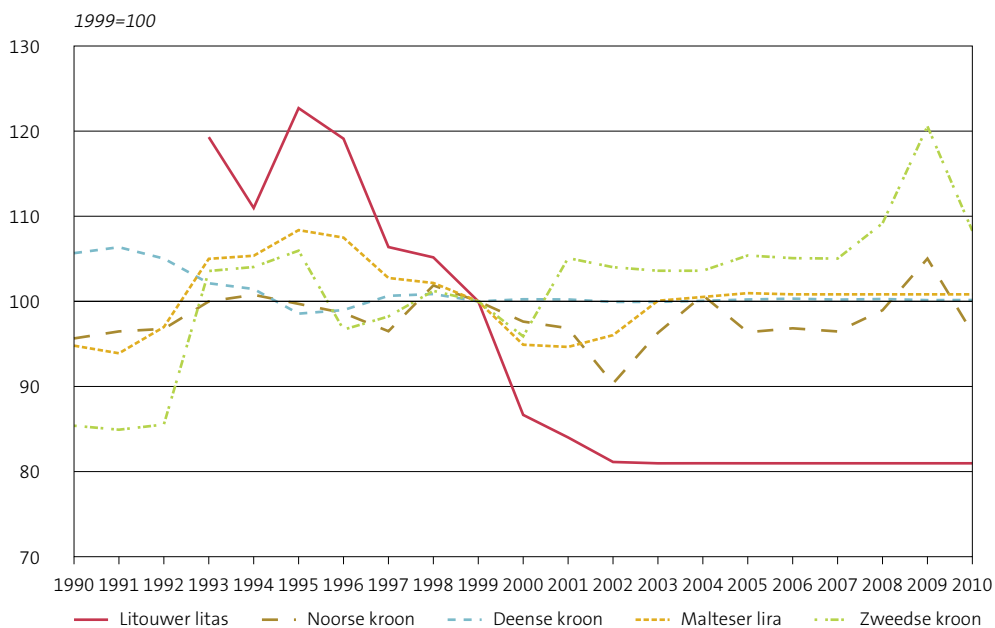
De latere toetreders tot de muntunie probeerden voorafgaand aan invoering de koers al zo min mogelijk te laten fluctueren ten opzichte van de euro. Cyprus deed dat al sinds de jaren '90, Malta sinds 2003 en Slovenië vanaf 2004. Een vergelijkbaar proces zie je ook bij landen die nu nog op overgang naar de euro aansturen. Bulgarije volgt de Duitse mark en de euro al sinds 1997 vrij nauwgezet en de Litouwse litas vanaf 2002. De Kroatische kuna en de Hongaarse forint lopen sinds 1999 in grote lijnen gelijk met de euro. De koers van de forint is sinds de kredietcrisis wel sterk gedaald.

Zelfs de landen die hebben aangegeven niet op de euro te willen overstappen proberen hun munt er wel mee in stabiele verhoudingen te brengen. De Deense kroon loopt sinds het einde van de jaren negentig gelijk met de euro. De Zweedse en Noorse kroon hebben een iets lossere, maar eveneens overwegend parallelle koers. De IJslandse kroon was van

2001 tot de kredietcrisis in 2008 sterk gericht op de euro en zelfs de koers van het Britse pond liep van 2003 tot 2007 grotendeels parallel met die van de euro.

Het feit dat de euro er kwam, betekende in feite al dat het wisselkoersrisico afnam, omdat de meeste landen zich al aan de eurokoers aanpasten. Dit gold en geldt ook voor veel Europese landen die zich niet hebben aangesloten bij de euro. Hiermee is een comparatief voordeel van de eurolanden eigenlijk al voor de komst van de euro deels teniet gedaan, al moet hieraan toegevoegd worden dat centrale banken van niet-eurolanden actief moeten kopen en verkopen willen ze hun valuta op constante koers houden ten opzichte van de euro. Verder profiteren de eurolanden met de komst van de euro uiteraard wel volop van de verlaagde transactiekosten die samenhangen met wisselen. Maar ook dit geldt, zij het in mindere mate, ook voor de niet-eurolanden, die met de euro aan één munt voldoende hebben om met heel veel aangrenzende landen handel te bedrijven.

12.2 Wisselkoers euro / ECU t.o.v. valuta buiten de euro

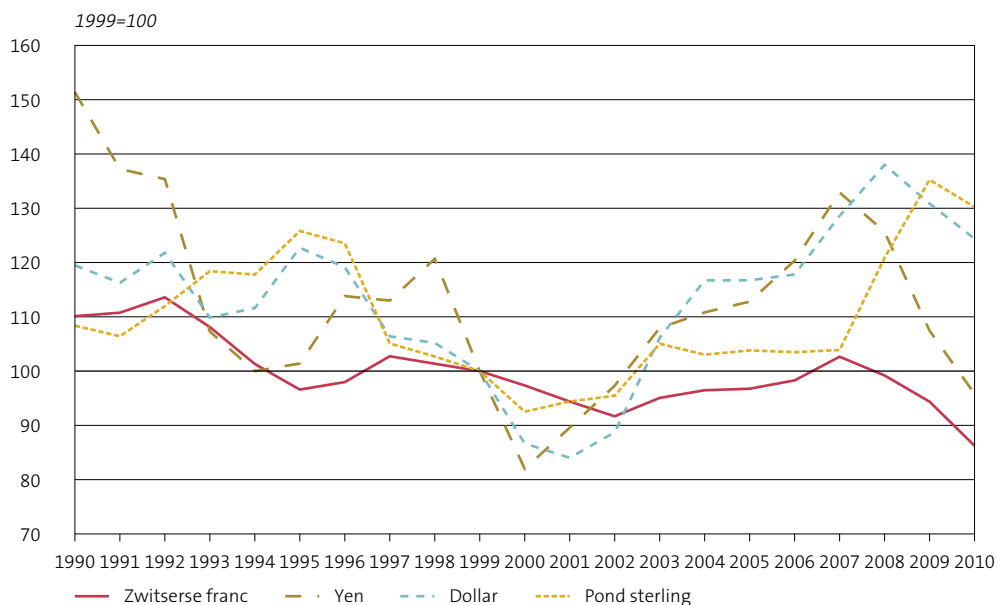

Bron: Eurostat.

De gezamenlijke munt had ook een indirect effect, omdat zij de rol als reservemunt overnam van de Duitse mark. De mark was al de tweede reservevaluta achter de dollar. De grote

vraag bij de introductie was of de nieuwe munt in dit opzicht net zo veel vertrouwen zou krijgen als haar voorganger. Aanvankelijk leek dit niet het geval. Kort na de introductie daalde de waarde van de euro ten opzichte van andere reservevaluta's. Zoals af te lezen valt uit het verloop van de ECU, de voorloper van de euro, was die daling al ingezet voordat de euro werd geïntroduceerd. Maar in de jaren na de invoering groeide het vertrouwen en werd de munt steeds meer gebruikt als reservemunt, ten koste van de dollar en de yen.²⁾ Hierdoor steeg de koers van de euro ten opzichte van andere munten. Dit had als voordeel dat noteringen in euro's meer waard werden en import van buiten de eurozone goedkoper. Een nadelig effect was dat exportproducten uit de eurolanden relatief duurder werden.

12.3 Wisselkoers euro/ECU t.o.v. andere reservemunten

Bron: Eurostat.

Het effect van de euro op de buitenlandse handel

De theorie van de gezamenlijke munt stelt dat deze een toename van de handel creëert tussen landen binnen de muntunie, deels ten koste van niet-deelnemers. In het vervolg

²⁾ Volgens de ECB maakt de euro sinds de invoering ruim een kwart uit van de geldhoeveelheid die als reserve wordt aangehouden.

wordt onderzocht in hoeverre dit tot dusver het geval is geweest. Omdat de handel ook zonder komst van de gezamenlijke munt zou zijn toegenomen, wordt voornamelijk gekeken naar verschillen in de handelsontwikkeling voor en na invoering van de euro, dus naar versnellingen, vertragingen en verschuivingen. Hierbij worden zoals gezegd twee euro voerende landengroepen onderscheiden, de noordwestelijke en de zuidelijke eurolanden, en twee landen landengroepen zonder euro.

Tot de noordwestelijke eurolanden behoren België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Luxemburg, Nederland en Oostenrijk. Het zuidelijke eurogebied wordt in deze analyse gevormd door Italië, Portugal en Spanje. De landen zonder euro vallen uiteen in landen die wel en landen die geen lid zijn van de Europese Unie. Tot de eerste behoren Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Zweden. Deze worden in het vervolg aangeduid met EU-3. De landen buiten de Europese Unie zijn de EVA-landen Noorwegen, Zwitserland en IJsland.³⁾

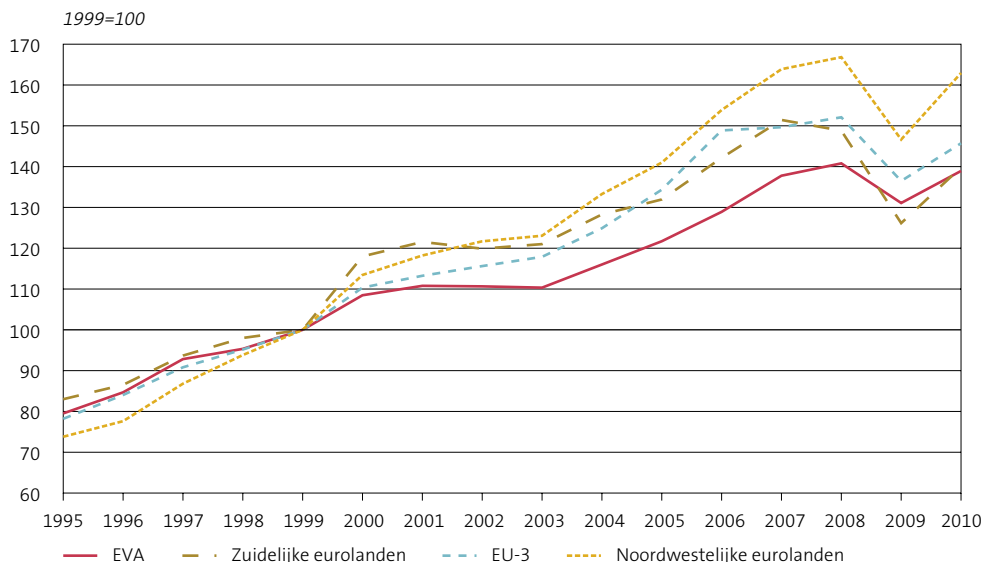
In de vijftien jaar vanaf 1995 nam het volume van de wereldhandel in goederen en diensten met 5,7 procent per jaar toe. De handel vanuit de hier besproken landen nam in deze periode met 5 procent per jaar toe. Het verschil in groeitempo komt door de sterke opkomst van andere exporteurs op het wereldtoneel, zoals de BRICS-landen. Het groeitempo van de hier onderzochte landen lag hoog in de jaren 1995–2000, vertraagde hierna tot 2003 en zette vervolgens krachtig door tot 2008. De kredietcrisis zorgde hierna voor een vertraging.

De export

De export van goederen en diensten vanuit de noordwestelijke eurolanden groeide van 1995 tot 2010 sneller dan die uit de drie andere landengroepen. De exportgroei van de overige drie landengroepen ontliiep elkaar in deze periode niet veel. In tegenstelling tot de algemene trend groeide de export vanuit de zuidelijke landen van 1999 tot 2004 sneller dan daarvoor, maar na 2004 was de terugval sterker. De export vanuit de EVA-landen nam van 1999 tot 2004 langzamer toe dan vanuit de andere landen, maar had vervolgens het minste last van de kredietcrisis. De exportgroei vanuit de EU-3 was in alle drie de periodes relatief matig of laag.

³⁾ Ook Liechtenstein behoort tot de EVA, maar dit land is vanwege het kleine gewicht niet meegenomen.

12.4 Export goederen en diensten naar de hele wereld naar herkomst

De hierboven gepresenteerde gegevens weerspiegelen de uitvoer van goederen en diensten naar de hele wereld. Het illustreert het succes van de noordwestelijke eurolanden, maar het effect van de euro hierin is lastig te duiden. De export naar de Verenigde Staten, de opkomende economieën of derdewereldlanden heeft een ander karakter dan de handel met de nabije markten in Europa. Daarom richt de aandacht zich in het vervolg op de onderlinge handel tussen de vier landengroepen en op de handel van deze groepen met de Oost-Europese EU-lidstaten⁴⁾ en de zuidelijke lidstaten Griekenland, Malta en Cyprus die niet in de betreffende groep zijn opgenomen bij gebrek aan data of omdat zij pas later tot de euro zijn toegetreten⁵⁾. Deze 30 ontvangende landen tezamen vormen de EU plus de EVA.

De gegevens over de uitvoer naar bestemming betreffen alleen goederenstromen. Vergelijkbare gegevens over diensten zijn helaas niet compleet. De goederenuitvoer maakt wel veruit het grootste deel uit van de buitenlandse handel (voor Nederland bijvoorbeeld 80 procent). De periode 1995–2010 wordt daarbij opgeknipt in drie tijdvakken: de jaren vóór de euro, de periode 1999–2004 en daarna. De splitsing in 2004 is aangebracht omdat

⁴⁾ De Oost-Europese lidstaten zijn Bulgarije, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Roemenië, Slovenië en Tsjechië.

⁵⁾ Cyprus en Malta zijn pas na 2001 lid geworden van de Europese Unie en in 2008 deel gaan uitmaken van de eurozone. De handel van en naar Griekenland vóór 2000 is niet bekend vanuit het land zelf, alleen vanuit de andere landen.

in dat jaar de Europese Unie werd uitgebreid met tien voornamelijk Oost-Europese landen. De vraag die bij de nu volgende analyse op tafel ligt, is welke landengroepen erin zijn geslaagd hun marktaandeel te vergroten ten opzichte van de andere. Dit geeft een indicatie van de ontwikkeling van het concurrentievermogen, al dan niet verhoogd door de komst van de euro.

12.5 Jaarlijkse groeivoet export goederen naar EU en EVA

	vanuit			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
	%			
1995–1999	9,3	4,9	7,0	5,3
1999–2004	6,0	3,4	2,8	3,5
2004–2010	2,3	–0,8	0,1	3,0
1995–2010	5,4	2,1	2,8	3,8

Bron: Eurostat.

De export vanuit de noordwestelijke eurolanden groeide in alle tijdvakken sneller dan die vanuit de andere landen. Hierdoor nam tussen 1995 en 2010 het aandeel van de noordwestelijke eurolanden in de export naar de 30 bestemmingslanden toe van 61 tot 69 procent. De zuidelijke eurolanden verloren het meest en gingen van 17 naar 12 procent. De EU-3-landen gingen terug van 18 naar 15 procent, de EVA-landen van 6 naar 5 procent.

12.6 Verschuivingen marktaandeel export goederen naar EU en EVA, 1995–2010

naar	vanuit			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
	%			
Totaal	+9	–5	–3	–1
Noordwestelijke eurolanden	+10	–6	–4	0
Zuidelijke eurolanden	+4	0	–5	0
EU-3	+5	–4	0	–1
EVA	+3	–2	0	0
Oost-Europa	+7	–6	–2	+1
Griekenland, Malta, Cyprus	+12	–9	–3	0

Bron: Eurostat.

De noordwestelijke eurolanden veroverden in alle landengroepen extra marktaandeel, maar vooral op de eigen markt en in Griekenland, Malta en Cyprus. De zuidelijke eurolanden verloren over de periode 1995–2010 marktaandeel in alle gebieden, behalve in de onderlinge export. Ook EU-3-landen verloren terrein ten opzichte van de noordwestelijke eurolanden, behalve op de eigen markt en bij de EVA-landen. De EVA-landen verloren slechts weinig marktaandeel, waarbij de exportsituatie na 1999 in de eurolanden en in de EU-3-landen verbeterde.

12.7 Groei marktaandeel export goederen naar EU en EVA vanaf 1999 t.o.v. de periode daarvoor

naar	vanuit			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
Totaal	–	+	=	=
Noordwestelijke eurolanden	=	+	–	=
Zuidelijke eurolanden	–	=	=	++
EU-3	–	=	++	+
EVA	–	+	--	=
Oost-Europa	–	+	=	=
Griekenland, Malta, Cyprus	–	+	=	=

- + daling aandeel vertraagt, stijging aandeel versnelt.
- daling aandeel versnelt, stijging aandeel vertraagt.
- ++ daling aandeel slaat om in stijging.
- stijging aandeel slaat om in daling.
- = stijging of daling aandeel zet in zelfde tempo door.

Bron: Eurostat.

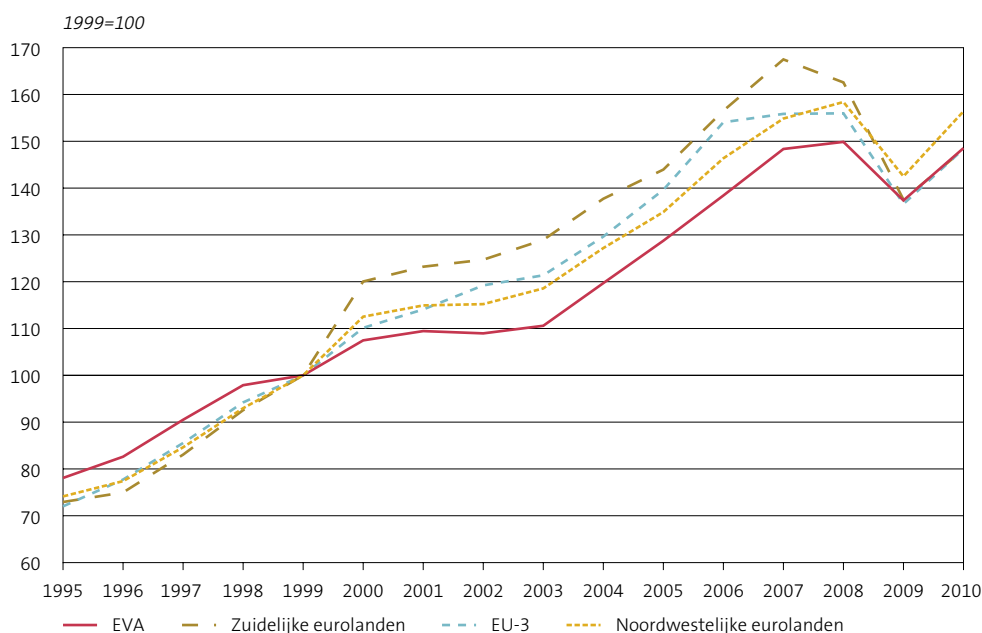
Het tempo waarin de noordwestelijke eurolanden marktaandeel veroverden nam na 1999 af. Omgekeerd vertraagde het verlies aan marktaandeel van de zuidelijke eurolanden. In de EU-3-landen zette de algemene dalende trend in hetzelfde tempo door, maar vond na 1999 een omslag plaats waarbij de export naar andere EU-3-landen toenam en die naar de EVA-landen afnam. Ook in de EVA-landen bleef de trend in grote lijnen gelijk, maar na 1999 ontwikkelde het exporttaandeel naar sommige landengroepen zich iets gunstiger.

Dat de zuidelijke eurolanden met de komst van de euro terrein verloren aan de noordwestelijke eurolanden, valt te begrijpen. Doordat de controle over de eigen munt wegviel, werden de zuidelijke eurolanden veel scherper blootgesteld aan de succesvolle westeuropese exporteurs. De zuidelijke economieën waren nog niet opgewassen tegen deze concurrentie. Opmerkelijk is dat het hier gaat om een trend die voor de komst van de euro al was ingezet en dat het tempo van de verdringing met de euro juist vertraagde. Dat

die trend al bestond is waarschijnlijk een gevolg van het openen van de markt (1992) en van het feit dat de munten in de jaren vóór 1999 al niet meer zo vrijelijk bewogen. Dat de trend in de europ periode terugliep, heeft wellicht met het overgaan op de munt zelf weinig te maken. De noordwestelijke eurolanden overtroefden ook de EVA-landen en met name de EU-3-landen. Hier kan de komst van de euro wel een rol hebben gespeeld. De landen zijn qua economische ontwikkeling vergelijkbaar. DE EU-3-landen wisten hun aandeel te handhaven in de onderlinge handel en met de EVA-landen maar verloren exportaandeel in de eurolanden.

De import

12.8 Import goederen en diensten vanuit de hele wereld naar bestemming

Bron: Eurostat.

De import van goederen en diensten maakte in grote lijnen dezelfde ontwikkeling door als de export. Toch trad er geleidelijk een belangrijk verschil op. Het groeitempo van de goederenimport van de vier groepen landen lag over de gehele periode dicht bij elkaar dan van de export. De import van de zuidelijke eurolanden en de niet-eurolanden groeide

tot 2004 zelfs sneller dan van de noordwestelijke eurolanden en de EVA-leden. Omdat de crisis de import van de noordwestelijke eurolanden en de EVA-landen minder hard trof, kwam de groei van de import van deze groepen landen over de hele periode iets boven die van de zuidelijke eurolanden en de EU-3-landen uit.

12.9 Jaarlijkse groeivoet import goederen uit EU en EVA

	naar			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
	%			
1995–1999	8,1	7,0	6,5	5,8
1999–2004	5,8	4,5	5,4	4,0
2004–2010	3,2	–1,5	1,4	3,3
1995–2010	5,4	2,7	4,0	4,2

Bron: Eurostat.

Tussen 1995 en 2010 nam het aandeel van de noordwestelijke eurolanden in de import uit de 30 landen in dit onderzoek toe van 58 tot 64 procent. Het aandeel van de zuidelijke eurolanden viel terug van 18 naar 14 procent. De EU-3-landen gingen van 18 naar 17 procent, de EVA-landen bleven gelijk op 6 procent.

12.10 Verschuivingen marktaandeel import goederen uit EU en EVA, 1995–2010

vanuit	naar			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
	%			
Totaal	+6	–4	–1	0
Noordwestelijke eurolanden	+9	–6	–3	0
Zuidelijke eurolanden	–1	+2	–2	+1
EU-3	+5	–5	+1	0
EVA	+4	–5	+1	0
Oost-Europa	0	–4	+3	+1
Griekenland, Malta, Cyprus	+4	–6	+1	0

Bron: Eurostat.

Het aandeel van de noordwestelijke eurolanden in de totale import van de geselecteerde Europese landen ging dus omhoog, vooral door verhoogde import uit de eigen groep en uit landengroepen buiten de eurozone. Het aandeel van de invoer van goederen in de zuidelijke eurolanden nam af. Dit geldt voor de invoer vanuit alle landen, behalve de andere zuidelijke eurolanden. De EU-3-landen leverden ook iets van hun aandeel in de import in, voornamelijk van goederen vanuit de eurozone. De EVA-landen behielden in grote lijnen hun aandeel, met een kleine groei van de import uit de zuidelijke eurolanden en de Oost-Europese EU-landen.

Bij de ontwikkeling van het importaandeel spelen verschillende mechanismen door elkaar heen. De zwakkere landen worden overspoeld met producten uit de sterkere landen: hierdoor loopt hun aandeel in de totale import omhoog. Hier staat tegenover dat landen die veel exporteren doorgaans ook veel importeren. Zij produceren veel en verbruiken dus ook veel goederen en diensten, die zij net als investeringsgoederen voor een deel zullen importeren. Ook ligt in economisch sterker ontwikkelde landen de consumptie hoger, waarvan ook een deel afkomstig zal zijn uit de import. Kennelijk domineerde het tweede effect.

Na 1999 trad een versnelling op in de stijging van het aandeel van de noordwestelijke eurolanden in de import uit de eurozone, terwijl deze trend voor import van buiten de eurozone vertraagde of zelfs omdraaide. In de zuidelijke eurolanden zette de trend van afnemend aandeel eveneens versneld door na 1999, behalve in de import uit Oost-Europa, Griekenland, Cyprus en Malta. Het aandeel van de niet-eurolanden in de import van buiten de eurozone nam na 1999 toe. Het lijkt er dus op dat er een verschuiving is opgetreden in de import door de niet-eurolanden naar buiten de eurozone. Voor de EVA-landen valt op dat na 1999 de trend van afnemend aandeel in de afname van goederen uit de eurozone en de EU-3-landen werd vertraagd.

12.11 Groei marktaandeel export goederen vanuit EU en EVA vanaf 1999 t.o.v. de periode daarvoor

vanuit	naar			
	noordwestelijke eurolanden	zuidelijke eurolanden	EU-3	EVA
Totaal	+	–	=	=
Noordwestelijke eurolanden	+	–	=	=
Zuidelijke eurolanden	+	=	--	++
EU-3	–	–	++	+
EVA	=	–	++	=
Oost-Europa	--	+	++	=
Griekenland, Malta, Cyprus	=	+	--	=

Bron: Eurostat.

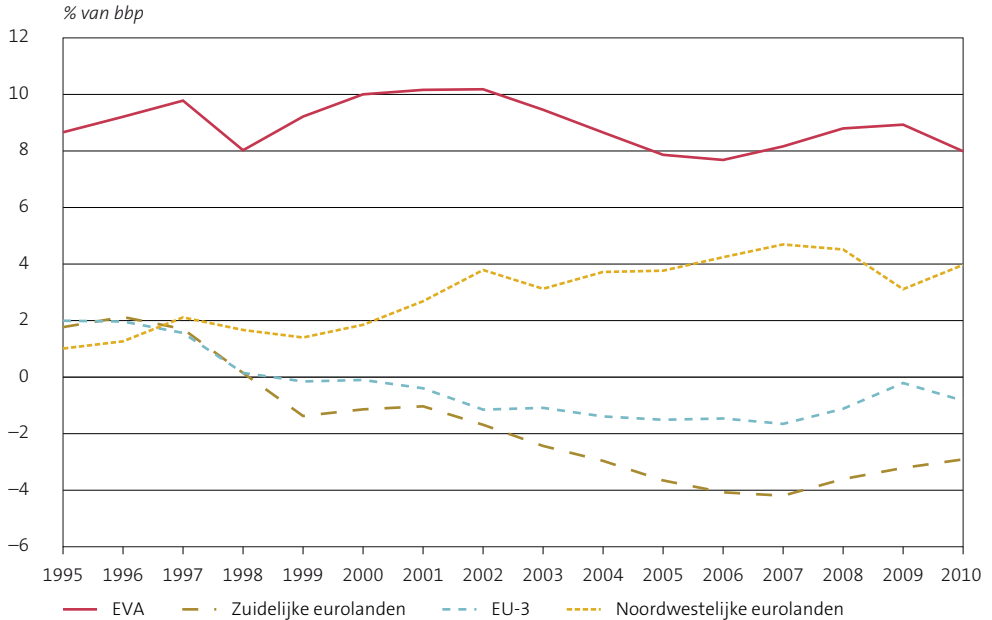
- + daling aandeel vertraagt, stijging aandeel versnelt.
- daling aandeel versnelt, stijging aandeel vertraagt.
- ++ daling aandeel slaat om in stijging.
- stijging aandeel slaat om in daling.
- = stijging of daling aandeel zet in zelfde tempo door.

Resumerend is er in de periode 1995–2010 een opvallend verschil tussen de ontwikkeling van de export en de import. De importgroei van de vier onderscheiden landengroepen ligt in deze periode veel dichterbij elkaar dan de exportgroei. Qua export groeiden de noordwestelijke eurolanden veel sneller dan de rest. Alleen in deze landen gingen de groei van export en import vrijwel gelijk op. In de overige landen bleef de groei van de export duidelijk achter bij die van de import. De verschillende groeitempi leidden tot een verschuiving van de marktaandelen op de exportmarkten. Wat daarbij opvalt, is dat deze verschuiving voor 1999 sneller verliep dan daarna.

De handelsbalans en de loonkosten per eenheid product

De groeiverschillen in de buitenlandse handel leidden tot een verschuiving op de handelsbalansen. Het overschot op de handelsbalans van de noordwestelijke eurolanden nam toe, dat van de EVA-landen nam af. Het overschot van de zuidelijke eurolanden en de EU-3-landen sloeg om in een tekort. De handelsbalans van de zuidelijke eurolanden kende daarbij de meest dramatische verslechtering.

12.12 Handelsbalans goederen en diensten met de hele wereld

Bron: Eurostat.

In 1995 bedroegen de handelsbalansen van alle landengroepen behalve de EVA rond de 1 à 2 procent van het bbp. In de periode daarna begon die van de noordwestelijke eurolanden te stijgen om in 2007 een hoogste punt te bereiken van 4,7 procent van het gezamenlijke bbp. In de EU-3-landen en de zuidelijke eurolanden sloeg het overschot om in een tekort van bijna 2, respectievelijk ruim 4 procent in 2007. Onder invloed van de crisis herstelde de handelsbalans van deze landen weer gedeeltelijk, omdat de import er sneller terugliep dan de export. De handelsbalans van de EVA-landen schommelde van 1995 tot en met 2010 tussen de 8 en de 10 procent, maar over de hele periode genomen nam het overschot iets af.

12.13 Jaarlijkse groeivoet handel in goederen en diensten met de hele wereld, 1995–2010

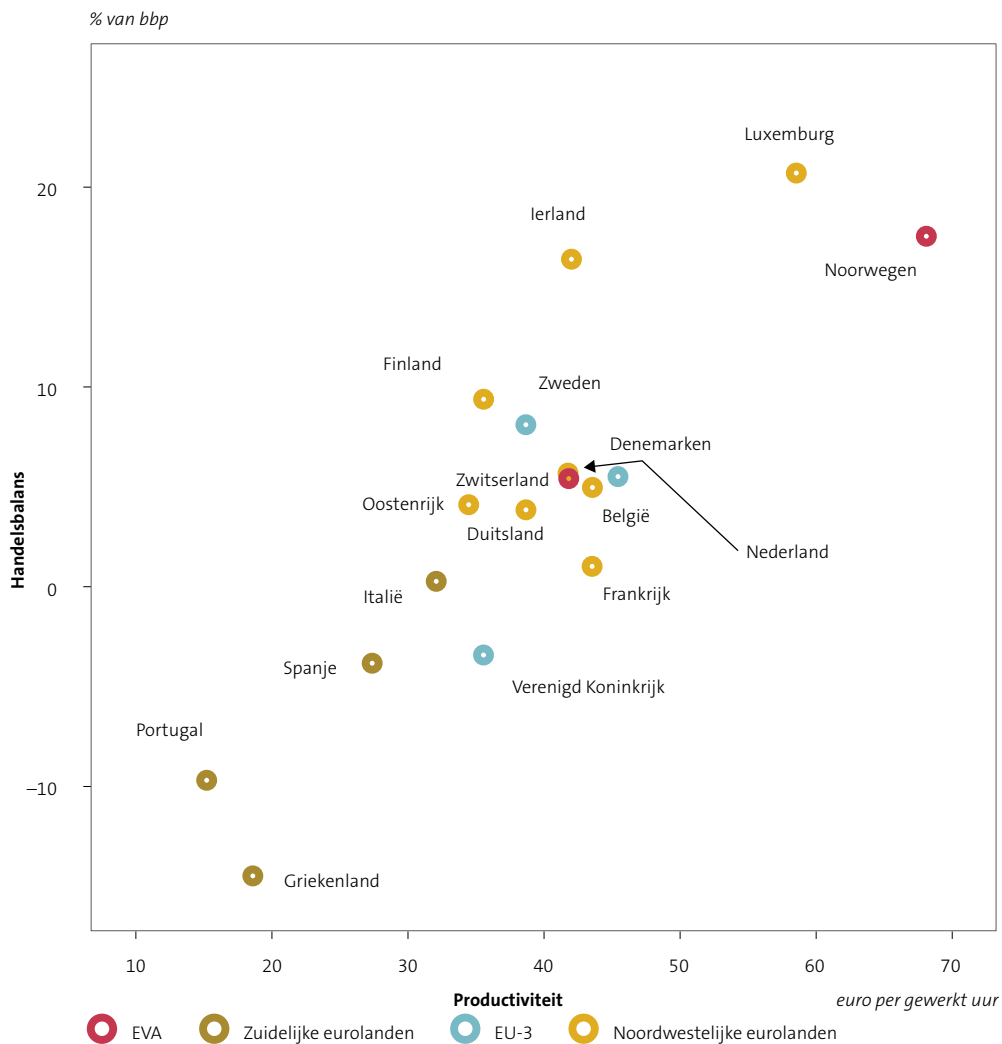
	Export	Import	Handelsbalans
	%		
Noordwestelijke eurolanden	5,4	5,1	0,3
Zuidelijke eurolanden	3,2	4,3	–1,2
EU-3	4,2	4,9	–0,7
EVA	3,8	4,4	–0,6

Bron: Eurostat.

De handelsbalans en de exportpositie van een land hangt naast de wisselkoers sterk af van de loonkosten en de productiviteit. Dit wordt geïllustreerd door figuur 12.14 voor het jaar 2002, in het midden van de beschouwde periode. De noordwestelijke eurolanden en de EVA-landen⁶⁾ kenden een hoge productiviteit en een overschot op de handelsbalans. In de zuidelijke eurolanden was het andersom. Onder de EU-3-landen valt de ongunstige situatie van het Verenigd Koninkrijk op. Gezien de omvang van de Britse economie ten opzichte van Zweden en Denemarken verklaart dit mede de eerder gepresenteerde, matige exportgroei van de EU-3.

⁶⁾ Voor IJsland zijn geen gegevens beschikbaar.

12.14 Productiviteit en handelsbalans, 2002

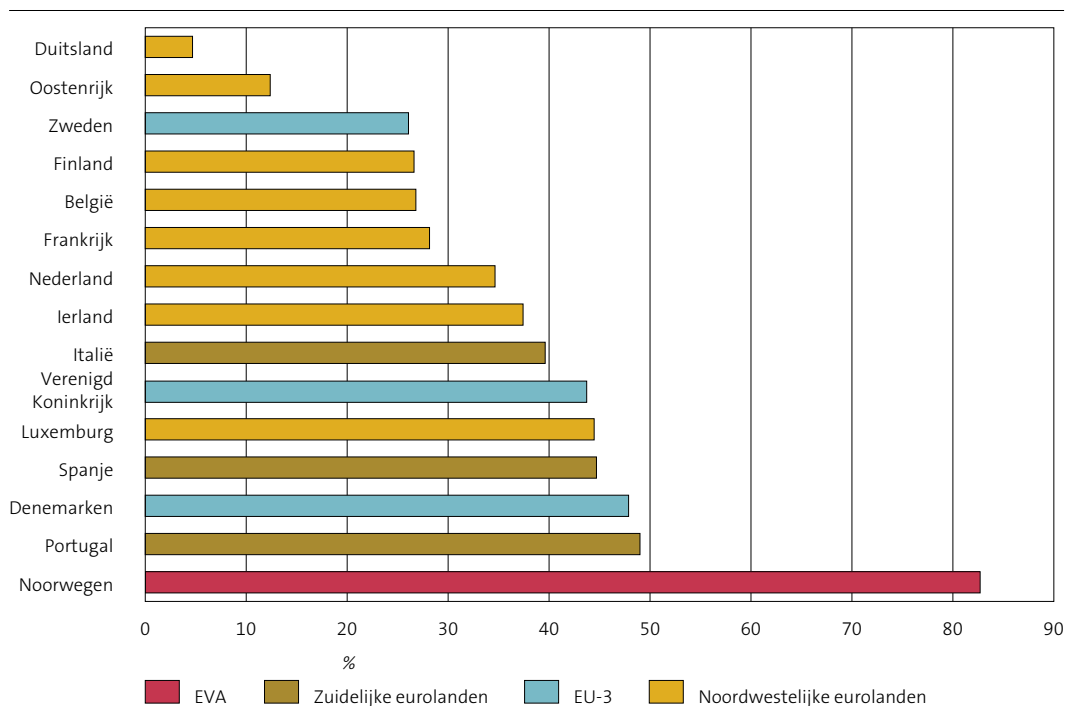

Bron: Eurostat.

Naast productiviteit spelen zoals gezegd de loonkosten een essentiële rol. Gecombineerd leveren deze indicatoren de loonkosten per eenheid product op, een maat voor de concurrentiekracht van een land. De loonkosten per eenheid product ontwikkelden zich het meest gematigd in de noordwestelijke eurolanden en aanzienlijk sneller in de zuidelijke eurolanden en de EU-3-landen. Bij gebrek aan gegevens uit IJsland en Zwitserland is het

niet mogelijk een ontwikkeling in de EVA-landen als geheel aan te geven, maar ook in Noorwegen stegen de loonkosten per eenheidproduct sneller dan in de noordwestelijke eurolanden. De gematigde ontwikkeling van de loonkosten per eenheid product verklaart voor een groot deel het succes van de noordwestelijke eurolanden in de voorbije vijftien jaar. De euro zal daarbij voor een extra steuntje in de rug hebben gezorgd in de concurrentie met de niet-eurolanden.

12.15 Stijging loonkosten per eenheid product, 1995–2010¹⁾

Bron: Eurostat.

¹⁾ Gegevens voor Zwitserland en IJsland ontbreken.

De structurele tekorten op de handelsbalans werden lange tijd gemaskeerd door de lagere rente waarover de zuidelijke eurolanden door de invoering van de euro konden beschikken. Al voor de komst van de euro waren de rentepercentages in de zuidelijke eurolanden namelijk naar het (lage) niveau van Duitsland en Nederland geconvergeerd. Met goedkoop geld was het financieren van de tekorten op de handelsbalans minder een probleem.

Tijdens de recente eurocrisis gingen de rentes op staatsobligaties van de zuidelijke eurolanden echter sterk stijgen en kwamen ze ver boven het niveau van die van de noordwestelijke eurolanden te liggen. Met de opgelopen rente zijn de structurele tekorten op de handelsbalans wel een heikel punt geworden.

Conclusies

De invoering van de euro had invloed op vrijwel alle Europese valuta, ook die van landen die niet (direct) op de gezamenlijke munt overstapten. Omdat de munten van veel niet-eurolanden zich aanpasten aan de koers van de euro was het koersrisico bij handel met die landen in de praktijk niet veel hoger dan met eurolanden. Dit zal het effect van de invoering van de euro op de concurrentiepositie beperkt hebben. Maar voor de niet-eurolanden verdween het risico niet helemaal en ook de wisselkosten bleven bestaan. Ook is het aanpassen aan een munt niet altijd kosteloos.

Het opgaan in een muntunie betekende ook dat de individuele landen de invloed op de wisselkoers en de rente uit handen gaven aan een supranationale autoriteit, in dit geval de ECB. Daarmee verloren overheden veel van de mogelijkheden om hun internationale concurrentiepositie te versterken. Dat legde meer druk op bedrijven en werknemers om de concurrentiekracht te vergroten, bijvoorbeeld door de productiviteit te verhogen of de lonen te matigen. Maar in plaats dat er een inhaalslag door de zuidelijke economieën plaatsvond, bouwden de Noordwest-Europese eurolanden hun voorsprong in de verhouding tussen loonkosten en productiviteit in deze periode verder uit.

Gedreven door de meer gematigde ontwikkeling van de loonkosten per eenheid vergrootten de noordwestelijke eurolanden hun marktaandeel in de onderzochte landen. Ook hun aandeel in de import ging omhoog, maar die stijging was minder snel dan bij de export. De verdere opmars van de noordwestelijke eurolanden ging vooral ten koste van de zuidelijke eurolanden en in mindere mate van de niet-eurolanden. Wel vertraagde de groei van het marktaandeel van de noordwestelijke eurolanden in de export na 1999, terwijl het aandeel in de import versneld toe nam. Het patroon van deze ontwikkelingen laat echter geen eensluidende conclusies toe over de rol die de invoering van de euro daarin heeft gespeeld.

De noordwestelijke eurolanden waren over het geheel van deze periode de enige groep van wie de import en export over deze periode in balans bleef. In de andere landengroepen groeide de import sneller dan de export. Voor de zuidelijke eurolanden en de niet-eurolanden resulteerde dit in een negatieve handelsbalans. De lage rente waar de zuidelijke eurolanden als gevolg van de uitvoering van de euro tot 2009 van hebben kunnen profiteren, heeft dit probleem waarschijnlijk gemaskeerd en deels verergerd.

Literatuur

Algemene Rekenkamer (2012), *Risico's voor de overheidsfinanciën 2011*.

Bak, R.L. (2012), *Kantoren in cijfers 2011. Statistiek van de Nederlandse kantorenmarkt*, NVM.

CBS (2007), *De Nederlandse conjunctuur 2007-2*.

CBS (2008), *De Nederlandse economie 2007*.

CPB (2012), *Risicorapportage financiële markten*.

CPB (2012), *CPB Policy Brief 2012-1*.

DNB (2011), *Nederlands overschot op de lopende rekening hangt samen met spaaroverschot bedrijven*, DNBulletin.

Denneman, A. (2011), *Households' risks in the Dutch housing market: loan-to-value and loan-to-income ratios*, Working party on financial statistics, OECD.

Dirven, H.J. en B. Janssen (2012), *De Nederlandse beroepsbevolking: twee afbakeningen*, Sociaaleconomische Trends, 1e kwartaal.

Donders, J.H.M. (2012), *Het nationale spaaroverschot van Nederland*, Tijdschrift voor Openbare Financiën, 2012-1.

EIB (2012), *Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2012*.

Europese Commissie (2012), *Alert mechanism report*.

Eurostat (2011), *New measures of labour market attachment: 3 new Eurostat indicators to supplement the unemployment rate*, Statistics in Focus, 2011-57.

González, M.J., T. Jurado en M. Naldini (1999), *Introduction: Interpreting the transformation of gender inequalities in Southern Europe*, South European Society and Politics, 4-2.

Haan, M. de, P. Taminiau-van Veen en R. van der Holst (2010), *Het nationaal vermogen van Nederland*, De Nederlandse economie 2009, CBS.

- IMF (2008), *House price developments in Europe: a comparison*, Working Paper wp/08/211.
- Koeman, L. (2009), *Monetaire samenwerking in Europa*, De Nederlandse economie 2008, CBS.
- Naumann, R. (2012), *European Employment Observatory. EEO Review: Employment Policies to promote active ageing*.
- NHG (2012), *Kwartaalcijfers Stichting waarborgfonds eigen woningen 1^e kwartaal*.
- Noev, N. en E. Mathijs (2002), *Commercialization and subsistence in transition agriculture: empirical evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania*, 10th EAAE Congress: Exploring diversity in the European Agri-food system, Zaragoza.
- Popescu, M. (2009), *Labour employment in Romania's agriculture and labour productivity increase. Gaps between Romania and European Union*, Agricultural Economics and Rural Development, New Series, 6-2.
- RMO (2008), *Verkenning Participatie. Arbeid, vrijwillige inzet en mantelzorg in perspectief*, Werkdocument 16.
- Rabobank (2006), *Visie op 2007: De Nederlandse koopwoningmarkt*, Themabericht 2006-27.
- RICS (2012), *European housing review*.

Begrippenlijst

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname

Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het *arbeidsvolume*. Het *arbeidsvolume* in arbeidsjaren wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan hoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan in de betreffende bedrijfstak hoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er daarnaast ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans

Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken

Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden *belastingen* en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefenen. De indeling in bedrijfstakken is de meest grove indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*. De beloning van werknemers vormt een benadering van de loonkosten. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden loonkostensubsidies en afdrachtverminderingen echter niet op de beloning van werknemers in mindering gebracht, hoewel deze de loonkosten wel verminderen.

Beroepsbevolking

Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale

vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd. Hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen

Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie* en *vrije besparingen*, en wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenlandse transacties met Nederland

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties uit (aan) het buitenland.

Cao-loonstijging

De stijging van het brutoloon (inclusief bijzondere beloningen) per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contractloonstijging genoemd. In deze publicatie hebben de cao-lonen betrekking op maandlonen, inclusief bijzondere beloningen. Het CBS publiceert ook cao-cijfers die betrekking hebben op uurlonen. Daarnaast worden er cao-cijfers exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van die laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, Oxfam NOVIB en onderzoeksinstituten zoals NWO en KNAW.

Collectieve besparingen

Het saldo van pensioenpremies en uitgekeerde pensioenen. Deze worden jaarlijks toegevoegd aan de pensioenvoorziening, ook wel *verzekerings-technische voorzieningen* genoemd.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurcyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *consumptie door huishoudens* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

Consumentenprijsindex

Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptie

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *consumptie door huishoudens*, en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Consumptie door huishoudens

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*.

Consumptieve bestedingen

Zie *consumptie*.

Contractloonstijging

Zie *cao-loonstijging*.

Deflatie

Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd meer waard wordt, en niet minder, zoals gebruikelijk is (*inflatie*). De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend

Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen

Het saldo van bezittingen (activa) en schulden (passiva). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële activa. De materiële activa bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële activa en passiva bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties, *verzekerings-technische voorzieningen* en leningen.

Exploitatieoverschot / gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen zoals *banken*, die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen vanuit een *sector* in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

FISIM

Afkorting van *Financial Intermediation Services Indirectly Measured*. Dit is het bedrag dat binnen de *nationale rekeningen* wordt toegekend aan de productie van banken en aan de consumptie van bancaire diensten. FISIM wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aangetrokken deposito's. Het verbruik van deze berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenissen en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de niet-werkenden van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het aantal zieken. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale *premies* wordt betaald.

Inflatie

Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar gevestigd

zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnuitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over verschillende binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringsquote

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in *vaste activa* en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *bruto-investeringen* in *vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

IZWh's

Zie *Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens*.

Kapitaalcoëfficiënt

De *brutokapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de *totale toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheidsdiensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Loonkosten

Zie *beloning van werknemers*.

Lonen

De brutolonen voor geleverde arbeid van werknemers, dus inclusief de *belastingen* en *premies* ten laste van werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. De lonen omvatten ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura, en onkostenvergoedingen in verband met de dienstbetrekking zoals kosten woon-werkverkeer.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkoopprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden en inclusief het saldo van productgebonden *belastingen* en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector

Die bedrijfstakken waar winst maken het uitgangspunt is. Dit betreft alle bedrijfstakken behalve overheid en gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning. Daarnaast worden in sommige statistieken ook de verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning buiten beschouwing gelaten omdat deze een sterk afwijkende verhouding kennen tussen het aantal werknemers en de toegevoegde waarde.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *bruto binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen *lonen*, *rente* en *dividenden*.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking

Het deel van de *potentiële beroepsbevolking* dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

Onder de *sector* overheid vallen die instellingen die zich hoofdzakelijk bezighouden met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De *sector* overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW)). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad, netto

Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto

Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Polishouders, inkomen toegerekend aan

De beleggingsopbrengsten die pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen.

Potentiële beroepsbevolking

Het deel van de bevolking dat in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen.

De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instelling en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Premies (sociale) ten laste van werkgevers

De *premies* die geheven worden over de (bruto)*lonen* en waaruit bepaalde sociale voorzieningen worden betaald, zoals de WAO en het werknemerspensioen. Werknemers en werkgevers betalen elk een deel van de premie. Het werkgeversdeel wordt aangeduid met *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer.

Procentpunt

Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan een jaar eerder.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's)

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfsschappen en de productschappen. PBO's zijn onder meer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen

Grote bedrijven en delen van de overheid (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf) zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld.

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een kortdurende krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het *bruto binnenlands product* in twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen of diensten*. Zie ook *volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *lonen*, rente en *dividend* en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *beschikbaar inkomen*.

Securitiseren

Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheeklen, door een financiële instelling worden samengevoegd tot verhandelbare securities (effecten) en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financieren de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De *premies* geheven over de (bruto)lonen die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/of weer-verlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het vormt het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Totale besparingen

Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad

Het aantal openstaande vacatures per duizend (werknemers)banen.

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *subsector* in de economie die zich hoofdzakelijk bezighoudt met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen zijn een subsector van de *financiële instellingen*.

Verzekeringstechnische voorzieningen

De waarde van opgebouwd vermogen voor het uitkeren van pensioenen aan huishoudens (polishouders). Dit vermogen wordt beheerd door pensioenfondsen en verzekeraars. Jaarlijks worden de *collectieve besparingen* hieraan toegevoegd.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Vorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook de productiewaarde van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen gerekend (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* heeft verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Vrije besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de (*nationale*) *consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Deze kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De *consumptie door huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking

Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkzame beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen

Alle personen die bijdragen aan de Nederlandse productie, ongeacht leeftijd, het aantal uren dat men werkt of het land waarin men woont.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WAO, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichthoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de *premies* en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV WERKbedrijf), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De winst die buitenlandse concernonderdelen maken wordt in de regel niet volledig teruggestort naar het Nederlandse moederbedrijf. Het deel dat niet wordt teruggestort wordt ingehouden winst genoemd. Deze wordt in de nationale rekeningen wel meegeteld in de winst van

het Nederlandse moederbedrijf. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Enkele verwante publicaties

Bevolkingstrends (alleen online verkrijgbaar)
De Nederlandse Samenleving
De regionale economie
Environmental Accounts of the Netherlands
Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers
Hernieuwbare energie in Nederland 2010
ICT, kennis en economie
Internationalisation Monitor
Monitor Duurzaam Nederland
Nationale rekeningen
Sociaaleconomische trends
Statistisch Bulletin (alleen online verkrijgbaar)
The Dutch growth accounts

Al deze publicaties zijn ook te downloaden op www.cbs.nl.

Trefwoordenregister

Aandelen	29, 35, 104–105, 130, 135–136, 170, 172, 174, 177, 180–181, 183, 235, 237, 283, 285, 287–288, 297
Aardgas	31, 75–79, 81–82, 86–88, 97, 109, 112, 115–116, 153, 179, 229
Aardolie	78–79, 81, 85–88, 117–118, 229
Accijns	90, 91, 99, 153, 284
Afschrijving	159, 195–196, 199, 283, 285, 291
Afval	47–48, 81, 89, 92, 113
Amsterdam	37
AOW	42, 63, 70–71, 155–156, 298
Arbeidsdeelname	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsinkomensquote	283
Arbeidsongeschiktheid	41–42, 53, 60, 62–63, 67–70, 156, 295
Arbeidsparticipatie	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsproductiviteit	119, 283
Arbeidsvolume	11, 42–43, 50, 125, 283, 19
AWBZ	155–156, 161, 295, 298
Azië	22–23, 123, 232, 264
Banen	19, 41–43, 45–51, 58, 283, 290, 296
Bank	102, 109, 130–133, 135, 149, 153, 178, 180–181, 183, 206, 213, 216–217, 219, 221, 230, 233, 263–264, 266, 284, 287–288
Bbp	11, 16, 22–23, 25, 36–37, 80, 88, 116, 147, 149, 153, 158, 160, 168, 178–179, 187–188, 197–199, 206, 227–228, 233–236, 263, 276, 285–287, 289–291, 294, 296, 299
Bedrijfsbesparingen	230, 237
Belasting- en premiedruk	153, 290
Belastingen	75, 89–91, 103, 111, 131, 151–153, 159, 236, 284–285, 287, 289–291, 293, 298–299
België	21, 24, 208, 213, 250, 264, 268
Beloning van werknemers	60–61, 101, 103, 151, 158–159, 283–284, 287, 290–291, 293
Beroepsbevolking	11, 22, 37, 41, 43, 51–57, 242–243, 251, 281, 284–285, 291–293, 298

Beschikbaar inkomen	11, 18, 31, 95–96, 100–101, 103–104, 173, 208–211, 220, 229, 233, 285, 294
Besparingen	96–97, 103, 168, 206, 230, 285, 295–297
Bestedingen	11, 29–30, 32, 95, 97–100, 103, 155, 157, 214, 229, 286–287, 289, 292, 297
Bevolking	11, 22, 43, 51–52, 54, 61, 160, 188–197, 199–201, 208–209, 220, 242–243, 248, 251, 254, 256, 292–293, 301
Bezittingen	136, 148, 168, 170–172, 174–177, 206, 283, 287
Bijstand	41–42, 62–67, 155–156
Binnenvaart	78, 84, 123
Biomassa	80, 82–83
Bouwnijverheid	47, 49–50, 78, 109, 116, 118–119, 138–139
Brazilië	232
Bruto-arbeidsparticipatie	43, 52–53, 243, 283, 292
Btw	100, 151–153, 236, 284
Cao-lonen	60, 102, 285
Chartaal geld	149, 172
Chemische industrie	77, 81, 86, 117–118
China	22–23, 232, 264
Collectieve besparingen	285, 295–296
Commerciële dienstverlening	36, 120
Conjunctuur	17–18, 64–65, 78, 98, 116, 126–127, 242, 251, 264, 281, 286, 294
Consumentenprijsindex	60, 102, 286, 288
Consumptie	11, 18, 23, 29–32, 95–101, 103, 114, 116, 122, 145–146, 152, 157, 159–162, 168, 198, 214, 221, 229, 274, 285–288, 292, 297
Cultuur	51, 100, 290
De Nederlandsche Bank	102, 135–136, 149, 153, 179, 216, 230, 281
Deeltijdwerk	41, 50–51, 58, 155, 242, 248–250, 256, 283
Dekkingsgraad	31, 102, 130, 136–137, 176, 236
Delfstoffenwinning	19, 36–37, 46, 60–61, 112, 115–116, 291
Denemarken	21–22, 245, 263, 265, 268, 277
CO ₂	Zie Kooldioxide
Detachering	129
Detailhandel	109, 121–122, 139
Diensten	11, 20, 34, 36, 44–47, 49, 51, 58–61, 78–79, 89, 91, 95, 97–100, 109, 112, 118–121, 123–124, 126, 130–131, 138–140, 152, 154–155, 157, 159, 180, 227, 263, 268–269, 272, 274, 276–277, 285–290, 292–296

Dividend	34, 103, 135, 152–153, 227, 285, 287, 291, 293–294
Dollar	27, 266–267
Duitsland	21–24, 26, 34, 109, 113–115, 123, 206, 208–212, 217, 220–221, 246, 250, 254–255, 268, 279
Duurzaamheid	31, 69–70, 95, 98, 122, 188, 190–191, 199, 283, 285, 287–288, 291, 301
ECB	zie Europese Centrale Bank
Economische groei	18–19, 21, 29–30, 36, 42, 76, 80, 146, 151–152, 173, 190, 213, 216–217, 221, 232, 272, 287, 293
Economische krimp	36, 66, 82, 213
Effecten	29, 35, 104–106, 130, 135–136, 145, 148–150, 170, 172, 174–177, 180–181, 183, 235, 237, 283, 285, 287–288, 295, 297
Eigen vermogen	106, 181–183, 283, 287
Eigenwoningbezit	18, 97, 106, 214, 217, 221
Elektriciteit	77–79, 80–82, 84–85, 116
Emissie	75–76, 80–86, 89
EMU-saldo	148, 150
EMU-schuld	148–149
Energie	11, 19, 48, 62, 75–81, 84, 87–92, 112, 115–116, 301
Euro	26–27, 230, 234, 261–272, 279–280, 313
Eurogebied	zie Eurozone
Eurocrisis	17–18, 23, 27, 31, 97, 178, 280
Europees Monetair Systeem	263
Europese Centrale Bank	17, 131, 227, 233, 264, 267, 280
Europese Commissie	213, 226–227, 231–232, 237, 246, 281
Europese Monetaire Unie	151
Europese Unie	22, 24, 26, 34–35, 210, 216–217, 226–231, 241–242, 244–246, 248, 254, 256–257, 262–263, 268–271, 273, 275, 284, 289, 295
Eurozone	17, 21–22, 26–27, 206, 262–263, 267–269, 274
Exploitatie-overschot	11–110
Export	Zie uitvoer
Faillissement	11, 109, 112, 137–141
Financieel vermogen	104–105, 168, 170–175, 177, 180, 183, 189
Financiële crisis	43, 133, 136, 178, 182–183, 221
Financiële dienstverlening	44, 46, 49, 60–61
Financiële instellingen	11, 61, 109, 111, 130, 139, 146, 148, 177, 180–183, 235, 287, 296
Financiële vermogen	104–105, 168, 170–174, 177, 180, 183, 189
Financieringsgat	216

Frankrijk	21, 24, 192, 206, 208, 213, 268
Garantstelling	148, 178–179, 183, 216
Gepensioneerden	42, 51, 59, 68, 71, 102, 156, 201, 215, 217–218, 247–248, 251, 256
Gezondheids- en welzijnszorg	19–20, 44, 47–50, 59, 61–62, 91–92, 139–140, 157–162, 291
Globalisering	230, 288
Goederenproducent	109, 112–119
Goederenstromen	22, 32–33, 78, 123–124, 269–277, 287
Griekenland	22, 78, 86–88, 289, 297
Grondstoffen	28, 75, 78, 86–87, 289, 297
Groothandel	109, 121, 139
Handel	19, 44, 47, 49, 59, 91, 109, 120–122, 126, 139, 261–264, 266–269, 272, 275–277, 280, 286, 291
Handelsbalans	34, 227–229, 262–263, 275–280
Hereniging	211
Hoogconjunctuur	286
Horeca	50–51, 59, 61, 91, 99–100, 109, 116, 120, 124–125, 138–139, 293
Huishoudens	11, 18, 23, 29–32, 53, 78, 80–81, 84, 91–93, 95–106, 116, 122, 132–134, 156, 159, 167–168, 172–177, 181, 183, 206–209, 212–218, 221, 229–230, 232–234, 237, 286, 288–290, 294–297
Huizenprijzen	18, 23, 31, 97, 106, 170–171, 174, 206, 208–213, 221, 233, 237
Hypotheek	23, 31, 105, 131–133, 147, 149, 172–174, 178–179, 182–183, 205–210, 212–221, 230, 233–234, 237, 295, 313
Hypotheekrenteaftrek	31, 206, 208
Hypotheekschuld	23, 105, 131–133, 173, 206–209
ICT	64, 120, 125, 230
Immateriële activa	296
India	232
Import	zie Invoer
Industrie	19, 36, 44–45, 47, 49, 64, 77–79, 81–82, 86, 91, 109, 112, 116–118, 139
Inflatie	18, 27–28, 41, 58, 60, 92, 95–96, 100–102, 110, 208, 264, 286, 288
Informatie en communicatie	109, 125–126, 139
Inkomensverdeling	289

Instellingen zonder winstoogmerk	
t.b.v. huishoudens	96, 98–99, 101, 103–106, 173–174, 176, 207, 289–290, 297
Intermediair verbruik	116, 130, 134, 151, 157–159, 287, 289, 295
Internationaal Monetair Fonds	179, 208, 211–212, 217, 282
Internet	109, 130
Investerings	11, 18, 29, 32–33, 92, 114, 117, 119, 146, 151, 154, 159, 168, 188–189, 193, 195–200, 213, 229, 264, 287, 289–290, 297
Invoer	11, 27, 34, 66–67, 69–70, 90, 114, 128, 198, 261, 263–265, 267–268, 272–277, 279–280, 284–285, 287, 289, 291, 293–294, 297
Italië	21, 24, 26, 136, 182, 192, 245, 248, 250, 255, 264, 268
Kapitaalgoederenvoorraad	188–189, 195, 198, 290
Kapitaaloverdracht	146, 155, 290, 297
Koolstofdioxide	11, 81–83, 152
Koopkracht	236
Krediet	zie Lening
Kredietcrisis	16–17, 23, 26–30, 34, 58, 63, 105–106, 118, 131–133, 146, 148, 150, 168, 170, 174, 177, 181, 183, 206, 209, 216, 226, 242, 251, 265–266, 268
Kredietverlening	130, 132, 297
Laagconjunctuur	16, 65, 134, 243, 286
Landbouw, bosbouw en visserij	20, 48–49, 59, 62, 77, 81–82, 84, 109, 113–116, 139–140, 229,
Lening	35, 106, 111–112, 131–133, 148–149, 170, 172, 174, 177–179, 181, 207, 214, 217–218, 230, 237, 287–288, 297
Lidstaten	17, 21, 24, 226, 241–242, 245–248, 250, 254–256, 262–263, 269
Lifetime-inkomensmethode	189, 200–201
Loan to income ratio	215
Loan to value ratio	215
Lonen	18, 34, 41, 58, 60–62, 96, 101–103, 115, 151, 153–155, 158, 201, 210, 227, 230, 261, 264, 275, 277–280, 283–284, 290–291, 293–295
Loonkosten	60–62, 154–155, 158, 227, 261, 275, 277–280, 284, 290
Loonmatiging	290
Lopende rekening	34–35, 225–230, 237
Machines en installaties	33

Macro-economische onevenwichtigheden	225–237
Marktsector	44, 49, 112, 291
Menselijk kapitaal	172, 188–204
Milieurekeningen	81–83
Mineralen	170, 172, 176, 179, 283
Nationaal inkomen	11, 285, 291, 297
Nationaal vermogen	167–172, 182, 189, 197, 199, 218, 281, 313
Nationale hypotheekgarantie	178, 216
Netto-arbeidsparticipatie	43, 51–52, 54, 173, 192, 209, 241–248, 251–252, 255–256, 283, 292
Niet-financieel vermogen	18, 97, 104, 106, 168, 170–176, 179–180, 183, 189, 197, 199
Niet-financiële activa	168–169
Niet-financiële vennootschappen	11, 110–112, 296
Nijverheid	59, 61
Noorwegen	191, 263, 265, 268, 278–279
Obligaties	17, 26, 35, 130, 136, 149–150, 170, 172, 177, 182, 236, 280, 285, 287–288
Omzet	78, 84, 109, 119, 123–130, 135, 284, 296
Onbenut arbeidsaanbod	242–260
Onderneming	11, 35, 78, 81, 107, 109–111, 123, 127, 132, 135, 140, 167–168, 180, 229–230, 264, 289, 297–298, 301
Onderwijs	20, 46, 48–49, 59, 61–62, 139–140, 154, 188–189, 192–197, 199–201, 244–245, 248, 252–254, 290, 292, 297
Oost-Europa	232, 272–275
Opkomende economieën	232, 268–269
Opleidingsniveau	55, 61, 189–201
Overheid	11, 16–17, 23, 26, 44, 49, 89–90, 116, 128, 143–162, 167–168, 176–181, 183, 211–212, 216, 221, 229–230, 234–237, 262, 280, 284–285, 290–292, 294–295, 297–298
Overheidsconsumptie	18, 29, 32, 145–146, 157–161, 286, 292, 295–296
Overheidsfinanciën	16–17, 23, 26, 146, 178, 281
Overheidsinterventies	183, 234
Overheidssaldo	zie Overheidstekort
Overheidsschuld	11, 17, 23–24, 145–150, 183, 225–226, 234–236
Overheidstekort	11, 23, 145–149, 151, 235–236
Overwaarde	18, 97, 174, 213–214, 221, 230

Pensioenen	18, 31, 41, 50, 60, 70–71, 96–97, 102–104, 109, 130, 135–137, 171–176, 180, 183, 192, 216–218, 230, 234, 236, 244, 247, 285, 292–296
Potentieel additionele beroepsbevolking	251
Potentiële beroepsbevolking	43, 51–52, 54, 291–293
Prijzen	28, 61, 79, 87–89, 91, 97–100, 106, 109, 114–116, 118, 123, 125–127, 130, 153, 157–159, 169–170, 173, 177, 190, 195, 197, 210–213, 215, 217–219, 221, 264, 286, 288, 291, 293–297
Primair inkomen	103, 285, 289, 293
Productgebonden belastingen	159, 284, 291
Productie	20, 34, 55, 76–79, 81, 83–84, 87, 89, 113–116, 118–120, 123–130, 134, 152, 159, 180, 198, 200, 242, 283–285, 287–289, 291–293, 295–298
Productiviteit	198, 264, 277–278, 280
Recessie	16–17, 21, 62, 64, 110, 112–113, 128, 286, 294
Rente	17, 26, 34, 103, 111, 130–131, 133, 135–136, 148, 150–151, 153, 176, 213–214, 216, 227, 234, 236, 264, 279–280, 285, 288, 291, 293–294
Rotterdam	37
Ruilvoet	123, 294
Schuldencrisis	216, 226
Sociale lasten	60
Sociale premie	zie Sociale verzekeringspremie
Sociale verzekeringen	151–153, 288, 292, 294–296
Sociale verzekeringsinstellingen	151, 292, 298
Sociale verzekeringspremie	61, 95, 102–103, 153, 155, 284, 288, 290, 293, 295
Software	33, 122, 159, 283, 296
Spaardepot	217–218
Spaaroverschot	229–230, 281
Sparen	105, 133, 172, 178, 213, 216–218, 221, 227, 229–230, 233–234, 244, 281, 287
Special Purpose Vehicles	133, 295
Staatsschuld	zie Overheidsschuld
Stresstest	216
Subsidies	61, 146, 150–151, 154, 155, 159, 211–212, 284, 287, 291, 293, 295
Telecommunicatie	126

Toegevoegde waarde	19–20, 77, 79, 85, 109–110, 112–113, 115–118, 120–123, 127, 129–131, 134, 153, 159, 283–284, 287, 289–291, 295–296
Transportmiddelen	78, 117–118
Uitkeringsontvangers	155
Uitvoer	11, 18, 20, 22–23, 27, 29–30, 33–34, 77, 87, 113–114, 117, 121, 123, 178, 198, 226–227, 231–232, 261, 263–264, 267–272, 274–277, 280, 285, 287, 292–294, 296–298
Uitzendbureaus	45, 47–48, 51, 59, 65, 109, 119, 129
Uitzenduren	18, 129
Vacatures	41–46, 125, 296
Vennootschappen	11, 110–112, 287, 290, 292, 294–296
Vennootschapsbelasting	152–153, 236
Verenigd Koninkrijk	21, 22, 24, 192, 206–208, 213, 248, 263, 268, 277
Verenigde Staten	17, 22, 23, 27, 191, 269
Vergrijzing	61, 71, 137, 160, 183, 251
Vermogen	18, 65, 70, 95, 97, 103–106, 151, 153, 167–177, 179–183, 189–190, 197, 199, 213, 218, 221, 233, 237, 264, 281, 283–284, 287, 289–293, 296, 313
Vervoer	19, 20, 48, 59, 62, 64, 78–79, 81–86, 100, 109, 120–123, 139, 140, 283–284, 286–287, 291, 295, 297
Vervoermiddelen	33, 283, 287
Verzekeraars	109, 130, 133–137, 180, 296
Verzekeringsinstellingen	151, 292, 296, 298
Verzekeringstechnische voorzieningen	173, 285, 287, 296
Verzuring	11, 76, 85, 84
Vliegveld	78
Voedings- en genotmiddelenindustrie	86, 117, 139
Voorraden	31, 115, 199, 201, 289, 297
Vorderingen	34–35, 104–106, 133, 148, 151, 170–171, 175–178, 181–183, 283, 288, 297
Vrije besparingen	96, 103, 230, 285, 295, 297
Wajong	41, 62, 68–70, 156
WAO	62–63, 293, 295, 298
Wederuitvoer	33, 34, 287, 297
Wereldhandel	23, 225–227, 231–232, 237, 268
Werkgelegenheid	17, 19–20, 49, 61, 128, 236, 281, 290, 295
Werkgever	60–61, 155, 284, 290, 293, 295

Werkloosheid	16, 19, 21–22, 31, 36–37, 41–45, 56–58, 60, 62–64, 156, 209, 214–216, 227, 242–243, 251, 255–256, 295, 298
Werkloosheidswet	zie WW
Werknemers	41, 44–47, 49–50, 55, 58–61, 95, 101, 103, 115, 119, 125, 151, 158–159, 201, 280, 283–284, 287, 290–291, 293, 295–296, 298
West-Europa	231–232, 234, 237
WIA	67, 156
Winst	60, 96, 109–111, 118, 123, 130–132, 134–135, 152, 221, 232, 284, 289–291, 297–299
Wisselkoers	148, 170, 227, 230, 261, 263–267, 277, 280
Woningaanbod	210
Woningdichtheid	212
Woningen	32–33, 79, 98, 118, 120, 126, 169, 172–174, 179–180, 206, 208–209, 211–215, 219, 221, 230, 282, 287, 297
Woninghypotheek	zie Hypotheek
Woningmarkt	95, 98, 105–106, 121, 132, 152, 169, 205–212
Woningvoorraad	210–211, 221
WW	41, 42, 63–67, 155, 156, 295, 298
Zakelijke dienstverlening	20, 45, 49, 138–139
Zeevaart	78, 81, 85, 123
Zelfstandigen	47, 50, 55, 60, 119, 283, 287–288
Zorgverzekeringswet	155–156, 161, 292, 295, 298
Zuidelijke eurolanden	263, 268–280
Zuid-Europa	17, 227, 246, 262–264

Auteurs thema-artikelen

Opbouw nationaal vermogen stukt

Rita Bhageloe-Datadin

Menselijk kapitaal in cijfers

Marieke Rensman

Hypotheekschuld in Nederland

Frank Notten

Macro-economische onevenwichtigheden in Nederland

Wouter Jonkers

Participatie en onbenut arbeidsaanbod in Europees perspectief

Henk-Jan Dirven, Francis van der Mooren

De euro en de onderlinge handel in Europa

Jurriën de Jong

Redactie

Hans Langenberg (hoofdredacteur)

Rita Bhageloe-Datadin

Frank Notten

RedactieDNE@cbs.nl

